Vadstena krigsmanshus

En studie av den svenska kronans inrättning för sårade och
gamla soldater cirka 1640–1780

Erik Petersson

ISAK, Tema kultur och samhälle (Tema Q)
Linköpings universitet
Linköping 2017

© Erik Petersson, 2017

Omslag: Vadstena sett från Vättern, krigsmanshuset var inrymt i de gamla klosterbyggnaderna intill klosterkyrkan. Kopparstick av Erik Dahlbergh, graverat i Stockholm 1706. *Suecia Antiqua et Hodierna*, Kungliga biblioteket. Foto: Jens Östman.

Printed in Sweden by LiU-Tryck, Linköping, Sweden, 2017

ISBN 978-91-7685-909-4

ISSN 0282-9800

Innehåll

Förord 7

1. INLEDNING 9

Framväxten av militärstaten 12

Tidigare forskning 17

1.1 Syfte och frågeställningar 19

1.2 Material och metod 21

1.3 Studiens avgränsningar och upplägg 28

2. KRONANS HJÄLP TILL SOLDATER ETABLERAS 31

2.1 Fattigvården under senmedeltiden och 1500-talet 31

Hospitalen och de som fick hjälp där 36

Kungliga brev på uppehälle vid hospitalen 39

Kronans och kyrkans inställning till ansvaret för soldater 42

2.2 Hjälptill sårade soldater fram till cirka 1640 45

2.3 Kronans motiv till att börja organisera underhåll kring 1640 50

”av Rikets Fiender förlamade och av ålder vanföra” 51

Utskrivningar, våld och protester 55

2.4 Från enstaka till mer omfattande hjälpinsatser 59

3. KRIGSMANSHUSETS GRUNDANDE OCH ORGANISATION 61

3.1 Grundandet: 1630- och 1640-talen 61

Internationella förebilder 62

Krigsartiklarna och Gustav II Adolfs donationsbok 66

Vägen till öppnandet av krigsmanshuset: diskussionerna i riksrådet 70

Staden och klostret 74

Ombyggnationer: Från kloster till krigsmanshus 75

Krigsmanshusets öppnande och första tid 80

Krigsmanshuset och fattigvårdsfrågan 1642 85

Krigsmanshusets placering 87

	<i>Krigsmanshuset på rådstugan</i>	89
	<i>Planer på fler krigsmanshus</i>	92
3.2	Reformer: 1670- och 1680-talen	94
	<i>Inspektionen 1674</i>	96
	<i>Nya avgifter tillkommer, gamla inkomster försvinner</i>	97
	<i>Straffordningen 1679</i>	102
3.3	Fred och penningekonomi: 1720- och 1730-talen	104
	<i>Krigsmanshuset i fredstid</i>	105
	<i>Diskussionerna om krigsmanshusets ekonomi på 1734 års riksdag</i>	107
	<i>1735 års förordning om krigsmanshuset</i>	111
	<i>"Kungl Maj:ts nådiga reglemente" 1739</i>	114
	<i>Arméns pensionskassa och dess påverkan på krigsmanshuset</i>	118
3.4	Organisering och reformering av verksamheten	121
4.	GRATIALISTERNA OCH KRIGSMANSHUSET	123
4.1	Vägar till hjälp	123
4.2	Det underhåll kronan ordnade	127
	<i>Spannmålshjälpen och krigsmanshuskassan</i>	136
4.3	Spår av gratialisternas liv	145
	<i>Hur gratialisterna levde i krigsmanshuset</i>	146
	<i>Broocmans beskrivning av krigsmanshuset</i>	150
	<i>Kungabesöket 1761</i>	152
4.4	Några gratialistöden	154
	<i>Björnståhls brev</i>	156
4.5	Krigsmanshuset och kassan	159
5.	KRIGSMANSHUSETS STÄNGNING	161
5.1	Vägen mot stängningen	161
5.2	Krigsmanshuset stängs	165
	<i>Diskussionerna och besluten kring krigsmanshusets stängning</i>	168
	<i>Vad hände sedan?</i>	173
5.3	En ekonomiskt betingad stängning	175

6. KRIGSMANSHUSET, FATTIGVÅRDEN OCH STATSMAKTEN 177

Krigsmanshuset och den särskilda fattigvården 177

Krigsmanshuset och den ordinarie fattigvården 183

Krigsmanshuset och statsbildningen 186

7. SAMMANFATTNING OCH SLUTORD 195

8. SUMMARY: The Swedish Veteran's Home in Vadstena,
ca 1640–1780 199

Bilaga 1 204

9. REFERENSER 207

Otryckta källor 207

Tryckta källor 209

Litteratur 212

Förkortningar 220

AVHANDLINGAR VID TEMA KULTUR OCH SAMHÄLLE 221

Förord

Det var under en stadsvandring i Vadstena i september 2010 som jag för första gången hörde talas om krigsmanshuset. Claes Westling som visade runt den gången berättade att det fanns ett enormt utforskat arkivmaterial knutet till institutionen och att ytterst lite var känt om krigsmanshuset. Min nyfikenhet var väckt. Sedan dess var ämnet för min avhandling givet och det har varit en spännande resa att se det utvecklas och förändras under de här åren. Nu närmar sig det här arbetet slutpunkten och det är med stort nöje jag nu har möjlighet att tacka alla dem som hjälpt till på vägen.

Miljön där avhandlingen har tillkommit, Tema Kultur och Samhälle (Tema Q) vid Linköpings universitet, har varit både stimulerande och krävande. Tema Q är del av den tvärvetenskapliga Institutionen för studier av Samhällsutveckling och Kultur (förkortat ISAK) som har kontor på både Campus Norrköping och Linköping. Det är på Tema Q:s seminarier som de flesta av avhandlingens kapitel har lagts fram.

Till personerna som har hjälpt till under åren vill jag först tacka Roger Qvarsell, som var min huvudhandledare under större delen av avhandlingstiden, och mina biträdande handledare under de åren, Sofia Gustafsson och Annika Sandén. Ett varmt tack går till min nuvarande huvudhandledare Martin Kylhammar och biträdande handledare Hans Nilsson, vilka gav ny energi och en delvis ny inriktning åt avhandlingsarbetet när jag som bäst behövde det. Till övriga kollegor, alltifrån doktorandgruppen som jag tillhört till alla nya och gamla medarbetare vill jag tacka stort för den varma stämning som alltid har rått i allt från arbete till fika- och lunchraster.

Under vägen har jag också haft förmånen att få lägga fram kapitel vid Äldrehistoriska seminariet vid Stockholms universitet. Mats Hallenberg tackas framför allt för det. En stor källa till glädje har varit det förmoderna doktorandnätverket PreMods, som jag varit del av ända sedan det startade 2011. Genom det har jag fått kollegor och vänner vid universiteten runtom i hela Norden som jag aldrig fått annars. Att gå med i det nät-

verket rekommenderas starkt för framtida doktorander som sysslar med äldre historia. Sist vill jag tacka Maria Sjöberg för kloka synpunkter på slutseminariet och Dag Lindström för en noggrann slutläsning. Jag vill även passa på att framhålla att jag är tacksam över att ha fått motta *Svea ordens stipendium* under min doktorandtid.

Linköping i september 2017

Erik Petersson

1. Inledning

I slutet av januari 1644 infann sig soldaten Jorn Jönsson på mönstringsplatsen strax utanför Linköping. Under sensommaren 1643, alltså knappt ett halvår tidigare, hade han blivit sårad under sin krigstjänst i det trettioåriga kriget.

Chefen för Jorns regemente, översten Axel Lillie (1603–1662), hade av den anledningen skrivit till krigskollegium i Stockholm. I brevet meddelade Lillie att soldaten Jorn hade blivit så svårt sårad att han inte kunde fortsätta sin krigstjänst. Därför rekommenderade Lillie att soldaten skulle få underhåll av kronan.¹ Men för att faktiskt få hjälp från kronan måste krigskollegium göra en bedömning av skadorna. Det man från kronans sida ville förvissa sig om var att han inte längre kunde arbeta och försörja sig på grund av sina skador. Alltså fick Jorn Jönsson infinna sig vid mönstringsplatsen utanför Linköping för att visa upp sina skador när han kommit hem från kriget.

Det var krigsrådet Henrik Fleming (1584–1650) som ansvarade för mönstringen av trupperna den här dagen. Efter att ha undersökt Jorn Jönssons skador konstaterade Henrik Fleming följande i sitt utlåtande till krigskollegium:

Efter[som] denne förlamade soldat, Jorn Jönsson, alldeles är förlamad, och går med kryckor, och ej kan föda sig med sitt arbete, alltså vill man på krigskollegiums vägnar hava sänt av mig till krigsmanshuset i Vadstena, där till sitt uppehållningshjälp att bekomma två tunnor spannmål vilket hopmannen [hauptmannen] årligen tillskaffa skall; Acto 23 januari 1644 på mönstringsplatsen, Linköping.

Henrik Fleming²

Jorn Jönsson skulle därmed få en plats i det då nyöppnade krigsmanshuset i Vadstena. Förutom bostad i krigsmanshuset skulle han få två tunnor spannmål årligen för att kunna försörja sig och sin familj. Han blev därmed från den här tiden det som kom att kallas *gratialist*. Det underhåll som Jorn Jönsson och andra sårade soldater fick från

¹ Krigsarkivet (KrA): Krigskollegium (KrKll), Krigsmanshuskontoret, *Verifikation till huvudböckerna*, 1645, fol. 35. Axel Lillie till krigskollegium, Leipzig 6 sept 1643

² KrA: KrKll, Krigsmanshuskontoret, *Verifikation till huvudböckerna*, 1645, fol. 35

kronan i form av spannmål började kallas *gratialis* och i de samtida källorna kom därför de soldater som fick den här typen av hjälp att benämnas *gratialis*.³

Soldaten Jorn Jönsson var långtifrån ensam om att få hjälp av den svenska kronan. Från den här tiden finns det gott om skrivelser och dokument som visar att soldater både sökte och fick hjälp. Formerna för kronans hjälp till soldater hade vid den här tiden börjat förändras på ett genomgripande sätt. Det var som vi har sett krigskollegium som hade ansvar att ge Jorn Jönsson och andra soldater underhåll, och det var också det ämbetsverket som skapade en inrättning som hade i uppgift att organisera stöd och underhåll till soldater. Genom de många krig som Sverige var inblandat i under 1600-talet fanns ett växande behov av den typen av hjälp. Resultatet av krigskollegiums arbete för att hjälpa soldater var bland annat det krigsmanshus som Henrik Fleming nämnt i sitt brev, vilket alltså är föremålet för den här avhandlingen.

Vadstena krigsmanshus skapades för att kunna ta hand om de soldater som likt Jorn Jönsson återvände hem från kriget utan möjlighet att försörja sig. I första hand var det sårade och gamla soldater som fick plats i inrättningen, men det finns exempel på att soldater som hade andra funktionsnedsättningar också fick plats där, som olika former av psykisk sjukdom och även blindhet.

Sverige förde som sagt just under 1600-talet många och utdragna krig, och krigsmanshuset bör ha fått extra stor betydelse genom att kronan i hög grad använde inhemska män som soldater. Den tidigmoderna perioden (ca 1500–1800) skulle kunna sägas ha varit präglad av krig i stora delar av Europa, och Sverige var inte ovanligt i att räkna fler krigsår än fredsår under stora delar av den här tiden. Hela 72 av de 110 åren som brukar räknas som stormaktstiden (1611–1721) var Sverige inblandat i krig.⁴ Jan Lindegren har uppskattat att utskrivningen av vanligt folk till armén uppgick till runt 600 000 man under samma period. Även om hans siffror förstås är en uppskattning ger de en känsla för hur genomgripande militariseringen av samhället var. Lindegren räknar dessutom med att minst 500 000 av dessa avled under sin krigstjänst.⁵ För kronans del fanns det alltså ytterst praktiska anledningar att utöka underhållet till soldater under 1600-talet.

³ Själva ordet kommer av latinets *gratia*, som betyder nåd. Se även Gunnar Sträng, *Vadstena krigsmanshus* (Mjölby 1981), s 44

⁴ Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia, 1600–1721* (Stockholm 2011), s 56

⁵ Jan Lindegren, "Money, men and means", i Philippe Contamine, red, *War and Competition between States* (Oxford 2000), s 138–141

Om Vadstena krigsmanshus har tidigare inte mycket varit känt, trots att många andra aspekter av 1600-talet och av den svenska militärstaten har genomforskat noggrant. Claes Westling är en av få som har använt delar av det stora arkivmaterialet rörande krigsmanshuset, vilket i huvudsak finns i Krigsarkivet. I sin avhandling om befolkningsstorleken i städerna Vadstena och Skänninge kring mitten av 1600-talet, pekar han på bristen på forskning om krigsmanshuset. Westling skriver: ”Trots det omfattande arkivmaterialet, varav omkring 350 meter utgörs av institutionens egna handlingar (Krigskollegiets arkiv), har krigsmanshuset ännu inte blivit föremål för någon ingående undersökning. Förhållandena är därför i stort sett okända, t.ex. vad gäller inrättningens storlek.”⁶

Även om denna kunskapslucka i sig förstås är ett skäl till valet av den här studiens fokus, finns det också andra. Jag hoppas att undersökningen ska ge perspektiv på den tidigmoderna svenska statsbildningen, eftersom krigsmanshuset var en specifik del av fattigvården och skildes ut från övrig omsorg. Därigenom har den starka kopplingar just till statsmaktens fram- och tillväxt under perioden, en framväxt som många forskare har kopplat direkt till de krav som krigen ställde. Det är tydligt att Vadstena krigsmanshus tillkom i en period präglad av kronans behov av resurser till krigföringen, och då behövde kronan lyssna på de grupper i samhället som satt på resurserna, vilket Charles Tilly har påpekat. Det gav upphov till en slags förhandlingssituation som krigsmanshuset också kan ses som en del av, där kronan behövde visa att den inte bara tog utan också gav något tillbaka.⁷

Den svenska statsmakten utvecklades till det som av flera forskare har karaktäriserats som en *militärstat*. Det innebar att det i första hand var krigets krav som formade statsapparaten.⁸ Jag ska inledningsvis diskutera vad forskningen tidigare har sagt om militärstatens framväxt. Därefter kommer jag att ställa de utgångspunkterna i relation till omständigheterna kring etableringen av krigsmanshuset och hur det kom sig att statsmakten avsatte resurser för detta projekt i en tid då resursmobiliseringen genom krigstrycket bör ha varit hårt ansatt.

⁶ Claes Westling, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660* (Linköping 2002), s 70

⁷ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and the European States, AD 990–1992* (1992), s 20

⁸ Sven A Nilsson, *På väg mot militärstaten: Krigsbefälets etablering i den äldre vasatidens Sverige* (Uppsala 1989); Lindegren (2000)

Charles Tilly har genom den välkända devisen ”state-make-war-and-war-make-state” kopplat den europeiska statsbildningen till krigen och de krav de ställde på statsapparaterna under tidigmodern tid. Tilly har velat se framväxten av starkare statsapparater eller administrationer som en av följderna av de många krigen i Europa under perioden cirka 1500–1800.⁹ Men det var inte bara internationella konflikter och mellanstatliga krig som Tilly avsåg med sitt begrepp ”krig”. Han avsåg även en mer allmänt utbredd vilja från statsmaktens företrädare att upprätthålla lag, ordning och skapa ett statligt våldsmonopol inom sitt rike eller territorium. Det här skiljer det tidigmoderna samhället från det medeltida, något som Jan Glete har framhållit. Han menar att de tidigmoderna statsmakterna i allt högre grad försökte utöva kontroll utan att behöva använda direkta tvångsåtgärder inom det egna riket, allt för att få en mer välfungerande statsapparat.¹⁰

För statsmakten var en av de stora utmaningarna att få olika grupper i samhället acceptera de bördor som kriget innebar. Resursmobiliseringen kom inte utan påtryckningar och förhandlingar. Detta innebar att statsmakten behövde göra vissa uppoffringar eller eftergifter för en del grupper, eftergifter som i en del fall och separat betraktade kan tyckas irrationella. Just förhandlingsperspektivet i Tillys teori är intressant. Det ger utrymme åt att analysera hur starka olika samhällsgrupper var i förhållande till statsmakten och det är ett givande sätt att betrakta ursprunget till varför statsmakten alls behövde bekymra sig om svagare grupper i samhället.¹¹

Charles Tillys modell att statsbildningen följer som ett slags underförstådd nödvändighet till följd av försöken att kontrollera våldet har däremot fått kritik, främst från forskare som har ägnat sig åt andra delar av världen än Europa. Francis Fukuyama har exempelvis ställt Tillys traditionella bild i kontrast till andra delar av världen, framför allt Kina, men även till Indien och Amerika. Fukuyama visar hur Tillys modell för statsbildningen i Europa under tidigmodern tid visserligen stämmer överens med Kina, men att man får gå till tiden kring de Krigande staterna och perioden fram till Kinas enande år 221 f Kr för att hitta motsvarande utveckling där, alltså mer än femtonhundra

⁹ Tilly (1992), s 67–68

¹⁰ Jan Glete, ”Statsbyggande och entreprenörskap: Sverige som skattemilitär stat, 1521–1721”, opublicerat manuskript (2005), s 5

¹¹ Tilly (1992), s 20–28; Glete (2005), s 5

år innan samma eller en likartad utveckling skedde i Europa.¹² Andra delar av världen, framför allt Sydamerika, har Fukuyama menat direkt motsäger Tillys modell. Där har statsmakterna fortsatt att vara svaga, trots många krig och trots både inre och yttre tryck, förutsättningar som Tilly har framhållit som avgörande för att det i Europa skapades starkare statsmakter.¹³

I svensk forskning om tidigmodern tid har mycket fokus legat just på hur statsmakten stärktes, och då framför allt hur den utvecklades under 1600-talet. Harald Gustafsson är en av dem som har framhållit att statsmakterna i Europa antingen blev starkare under den här tiden, eller så misslyckades de och gick då ofta under. Gustafsson pekar på att det runt år 1500 fanns flera hundra politiska enheter eller statsbildningar i Europa, men att dessa hade minskat till knappt sextio fram till år 1800.¹⁴ Att många politiska enheter försvann under perioden visar att trycket på de statsmakter som fanns var stort, även om det yttre trycket kanske inte alltid var så avgörande, något Francis Fukuyama skulle kunna invända mot Charles Tillys teori om att krigen med nödvändighet skapar starka stater.¹⁵

När den svenska statsmakten utvecklades anpassades den i hög grad efter de krav som kriget ställde. Gunnar Artéus talar om ett ”militariserat samhälle” i meningen att det är en kultur där officersyrket har särskilt hög status, och där en stor del av rikets utgifter finansierar krig och en stor del av statsapparaten är uppbyggd för att administrera kriget och dess kostnader. Han har framhållit att den stat som kan urskiljas i 1500-talets Sverige inte hade samma fokus på kriget. Artéus fäster tiden för militariseringen av samhället till Gustav II Adolfs regering, då framför allt från tidigt 1620-tal och framåt, då han menar att förändringen i riktning mot en militärstat blir tydlig.¹⁶

Sven A Nilsson är den som har etablerat begreppet *militärstaten* i svensk statsbildningsforskning. Han definierar den som ”en särskilt variant av den s k tidigmoderna staten, den där kriget och krigsmaktens behov kommit att bestämma statsmaktens uppbyggnad och fördelningen av dess resurser.” Nilsson framhåller även betydelsen av de

¹² Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution* (New York 2011), s 111

¹³ Fukuyama (2011), s 355–358

¹⁴ Harald Gustafsson, ”A state that failed? On the Union of Kalmar, Especially its Dissolution”, *Scandinavian Journal of History* 2006:4, s 205

¹⁵ Fukuyama (2011), s 111

¹⁶ Gunnar Artéus, *Till militärstatens förhistoria: Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering* (Stockholm 1986), s 119–120

organisationer som utvecklades som en del av statsapparaten för att få fram dessa resurser, allt från soldater till skatter. Han förtydligar att militärstaten var ”en stat som kännetecknas av ett allt hårdare uttag av krigsfolk och skatter och ett allt fastare grepp över folket, manifesterat i den för Sverige unika och successivt utbyggda kontrollapparaten”.¹⁷

Det Nilsson trycker på här är viktigt för den här avhandlingen av flera anledningar. Om statsmakten skulle stärkas måste den kunna dra in skatter och andra resurser från befolkningen. Nilsson har undersökt hur det gick till och framhåller bland annat att kontrollen byggdes ut, bland annat genom att prästerskapet gjordes till trogna statstjänare. Men att folket gick med på att betala fler och högre skatter berodde inte bara på tvång. Jan Lindegren menar att det var kriget som sådant som gav folket anledning att vilja betala skatt. Genom att statsmakten gav folket beskydd mot angripare var kriget också något som kungarna kunde använda som påtryckningsargument och hot när skattehöjningar diskuterades vid riksdagarna.¹⁸ Statsmaktens representanter kunde alltså skapa en starkare statsmakt med kriget som legitimitetsgrund.¹⁹

En skillnad för de statsapparater som utvecklades under den här perioden var att de var tvungna att kunna sköta en ny typ av krigföring, där en skillnad mot medeltiden var att permanenta arméer började skapas runt om i Europa runt år 1500. Bland annat Jan Lindegren och Jan Glete har framhållit att just formerandet av fasta arméer var en vattendelare i utvecklingen, inte bara av krigföringen, utan på sikt även i statsmaktens utveckling eftersom de var tvungna att kunna organisera större mängder soldater över längre tidsperioder.

Jan Lindegren har framhållit att Ludvig XI av Frankrike (regerade 1461–1483) var den förste regent i Europa som i slutet av 1400-talet skapade något som liknade en större fredstida styrka.²⁰ Fram till dess var arméerna bara hopsamlade för enstaka fälttåg (på svenska så kallade *uppbåd*), men vid den här tiden började den franske kungen även betala fredslöner till sina soldater, och han följdes snart av många andra furstar i Europa. Jan Glete har kallat de statsmakter som växte fram ur behovet av att betala löner till dessa soldater för ”skatte-militära stater” (*fiscal-military states*). Han kopplar

¹⁷ Nilsson (1989), s 1

¹⁸ Sven A Nilsson, ”Politisk mobilisering i den svenska militärstaten”, *Scandia* 1994:2, s 121–122; något som även Johan Holm har tryckt på, Johan Holm, ”Härskarmakten och undersåtarna: Legitimitet och maktutövning i tidigmodern tid”, *Historisk tidskrift* 2005:3, s 394–395

¹⁹ Lindegren (2000), s 131; Anna Maria, Forssberg, *Att hålla folket på gott humör: Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680* (Stockholm 2005)

²⁰ Lindegren (2000), s 130

ihop behovet av kontroll över skatteresurser för att finansiera krigen med statsmakternas till- och framväxt under 1500- och 1600-talen.²¹

Jan Lindegren har pekat på att statsmakterna främst behövde få in skatter och kunna administrera dem, och att pengarna som statsmakterna fick in från beskattning i stor grad gick till krigsutgifter.²² Gunnar Artéus har visat att de militära utgifterna inte var begränsade till det för svensk del krigsfyllda 1600-talet, utan att så mycket som 2/3 av den svenska statsmaktens samlade utgifter fortfarande runt år 1735 gick till krigsmakten. Siffran sjönk något decennierna som följde men 1770 utgjorde den fortfarande enligt Artéus mer än hälften, runt 3/5, av statsmaktens totala kostnader.²³ I den meningen var den statsmakt som byggdes upp genom statsbildningsprocessen en organisation som dominerades av krigsmakten under hela min undersökningsperiod fram till cirka 1780.

Behoven av att kunna föra framgångsrika krig har alltså använts för att förklara framväxten av statsapparater och institutioner i det tidigmoderna Europa. Krigsmanshuset är en sorts institution, men det begreppet har getts olika betydelser och olika grader av teoretiskt djup. Jag använder stundtals begreppet institution i undersökningen, men i en tämligen enkel och för mig användbar mening. Som utgångspunkt för min förståelse har jag valt Thomas Brantes definition från Nationalencyklopedin, vilken kan sägas representera en allmänt accepterad föreställning av institutionsbegreppet. Brante skriver att begreppet institution är ”närmast liktydigt med etablerad konvention”, men han snävar in det något mer genom att tillägga: ”Förutom normer och konventioner innefattar de flesta institutioner även omgivande fysiska betingelser såsom byggnader [...]”²⁴ Såväl normer som konventioner och fysiska byggnader innefattas därmed i min förståelse av begreppet institution. I det avslutande kapitlet kommer jag att återvända till begreppet och diskutera det i relation till mina resultat och till krigsmanshusets praktik.

Många forskare har även tryckt på att det under tidigmodern tid till skillnad från idag inte fanns någon uppdelning mellan civila och militära sfärer i samhället. Det har betydelse genom att många av de former av organisationer och institutioner som användes för krigföringen också överlappade andra områden och vice versa. Barton C Hacker

²¹ Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660* (New York 2002), s 41

²² Lindegren (2000), s 129

²³ Gunnar Artéus, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige* (Stockholm 1982), s 382

²⁴ Thomas Brante, ”Institution”, *Nationalencyklopedin*.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/institution> (hämtad 2016-12-16)

är en av de forskare som tidigt lyft fram att de trygghetssystem som under framför allt 1800- och 1900-talen har utvecklats inom välfärdsstaterna har föregångare inom militära sammanhang. Just den här kopplingen har understrukits för att visa militariseringen hade oförutsedda bieffekter. Institutioner som inte direkt är kopplade till krigen såg också dagens ljus.²⁵

Philippe Contamine har framhållit att utvecklingen av den militära organisationen under tidigmodern tid hängde ihop med en allmän institutionalisering i samhället. Statsmakten behövde organisera allt fler funktioner för att försörja och underhålla de alltmer komplexa och mer permanenta arméerna. Arméerna behövde inte bara sådant som direkt rörde krigföringen såsom fästningar, baracker och folk som höll ordning på räkenskaper och rullor, utan också militärskolor, militärsjukhus och pensionssystem för veteraner som fanns kvar och användes även i fredstid.²⁶

Dessa institutioner drevs fram av krigen och de formades genom de krav som krigen ställde. Det är utifrån det här perspektivet på statsbildningen och den allmänna militariseringen i samhället som jag vill se Vadstena krigsmanshus i den här studien. I en bredare bemärkelse kan institutionen ses som en del av en mer allmän militarisering av samhället. Krigsmanshuset var såsom Contamine påpekat en del av det vidare nätverk kring armén som inte var direkt involverad i krigföringen, men som krigföringen ändå var beroende av.

På det viset är min studie även kopplad till det forskningsfält som ofta kallas *ny militärhistoria*. I den är förvisso militariseringen av samhället en förutsättning, men andra sociala, mänskliga och samhällseliga konsekvenser än de rent militära står i centrum för forskarintresset. I Sverige har det på senare år producerats en hel del intressant forskning med detta fokus. Hit hör exempelvis Maria Sjöbergs forskning om kvinnor och krig, David Gudmundssons om prästernas roll för den svenska krigsmakten och AnnaSara Hammars om hur den svenska flottans organisation fungerade.²⁷

²⁵ Barton C Hacker, "From Military Revolution to Industrial Revolution: Armies, Women and Political Economy in Early Modern Europe", i *Women and the Military System*, red Eva Isaksson (New York 1988), s 11

²⁶ Philippe Contamine, "Introduction", i Philippe Contamine, red, *War and Competition between States* (Oxford 2000)

²⁷ Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850* (Möklinta 2008); David Gudmundsson, *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721* (Lund 2014); AnnaSara Hammar, *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670–1716* (Lund 2014)

Statsbildningen och militariseringen av samhället är betydelsefulla utgångspunkter för min studie om krigsmanshuset. Den traditionella forskningen om militärstaten var länge fokuserad på att studera främst på resursuttaget. Mitt perspektiv ligger snarare i linje med den nya militärhistorien. Min avsikt att försöka förklara hur det kom sig att den framväxande svenska statsmakten satsade resurser på ett projekt som Vadstena krigsmanshus och hur det huset fungerade, styrdes, utvecklades och avvecklades, trots att detta projekt inte var en direkt del av statsmaktens försök att öka resursuttaget.

Vadstena krigsmanshus är inte det enda exemplet på en mer omfattande underhållsinstitution från den här tiden. Under 1600-talet etableras även det kända barnhuset i Stockholm (1638), det så kallade Drottninghuset (1686) intill Johannes kyrka i Stockholm och Amiralitetssjukhuset i Karlskrona (cirka 1692). Om dessa inrättningar finns en hel del forskning, men inte med utgångspunkt i att de var del i en större samhälls- omvandling under tidigmodern tid.²⁸ Min studie är en studie om krigsmanshuset i Vadstena, men i avslutningen kommer jag att koppla institutionen både till fattigvårdens utveckling och till statsmaktens framväxt under tidigmodern tid. På det sättet vill jag bidra med att visa på vilka prioriteringar statsmakten behövde göra, eller ansåg sig behöva, för att kunna behålla och stärka sin ställning under en tid när den utsattes för stora påfrestningar.

Tidigare forskning

Forskningen om Vadstena krigsmanshus är försvinnande liten. Alfred Sjöberg gav år 1892 ut två källtexter rörande krigsmanshusets tillkomst i *Historisk tidskrift*, och sedan dess har få ytterligare uppgifter tillkommit.²⁹ Egentligen är det bara Claes Westling som har haft anledning att studera krigsmanshuset. Han har då använt en del av Krigsarkivets material. Han konstaterar att inrättningen var ganska stor och även om det bara bodde 25 till 30 soldater i krigsmanshuset så hade de flesta sina hustrur med sig och många hade också barnen boende i huset.³⁰

²⁸ Torsten Petersson, *Översikt över Allmänna barnhusets historia* (Stockholm 1927); Carl Ekman, *Amiralitets-armbössan och amiralitets-krigsmanskassan: Historik* (Karlskrona 1962); Inga Lindskog, "Amiralitetssjukhuset i Karlskrona genom tiderna", *Sjöhistoriska samfundet* (Uppsala 1951)

²⁹ Alfred Sjöberg, "Två urkunder till Vadstena krigsmanshus' historia", *Historisk tidskrift* 1892

³⁰ Westling (2002), s 71–72

Förutom Claes Westlings studie finns ett fåtal andra arbeten som förtjänar att framhållas, men som i sak inte tillför särskilt mycket nytt. Otto Bergström skrev 1901 en liten bok med främst personhistoriska notiser om personer som bott i krigsmanshuset, och 1981 gav journalisten Gunnar Sträng ut en populärvetenskaplig sammanfattning av den då kända kunskapen om krigsmanshuset.³¹ Liknande sammanfattningar av redan kända kunskapslägen står Julia Sigurdson och Sune Zachrisson för i sin bok från 2012 om Vadstena klostets historia, där de framför allt bygger på Bergströms bok,³² och av Roger Qvarsell i ett kapitel i boken om Vadstena stads historia från år 2000.³³ I *Krigskollegii historia* skildrar Birger Steckzén kort krigsmanshuset, men också han bygger i huvudsak på Otto Bergström och Alfred Sjöberg.³⁴

De mer socialhistoriska aspekterna av krigsföring och vård av sårade soldater är mer utforskade, särskilt internationellt, men fokus inom fältet har framför allt legat på åren sedan det amerikanska inbördeskriget. I en antologi under redaktion av David A Gerber, med syftet att sammanfatta forskningsläget kring krigsveteraner, handlar såående få studier om äldre tid. Enbart två av antologins tjugotal bidrag rör sig före år 1800.³⁵ Lorraine White har emellertid skrivit en artikel om livet för spanska soldater under tidig-modern tid. Genom att söka i en rad olika typer av källor, i allt från brevmaterial till skönlitteratur, har hon kunnat teckna bilden av livet i fält och även hur soldater blev sårade, vilka typer av skador de kunde överleva och vilken hjälp som fanns att få i fält.³⁶

Ett annat bidrag till just soldaternas erfarenheter av kriget och deras upplevelser i fält har Idan Sherer gett i sin studie av det spanska infanteriet som användes i de italienska krigen under perioden 1494 till 1559. Den studien är ovanlig genom att den försöker reda ut soldaternas förutsättningar i alltifrån hur de utsattes för väder och vind till mat och logiförhållanden, till bakgrunden och orsaken till varför soldater gjorde myteri eller hur de upplevde fältslag.³⁷

³¹ Otto Bergström, *Vadstena krigsmanshus: Personhistoriska anteckningar* (Stockholm 1901); Sträng (1981)

³² Julia Sigurdson & Sune Zachrisson, *Aplagårdar och klosterliljor: 800 år kring Vadstena klostets historia* (Skellefteå 2012), s 124–149

³³ Roger Qvarsell, "Vadstena som sjukvårdsstad", i Göran Söderström, red, *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000* (Västervik 2000)

³⁴ Birger Steckzén, *Krigskollegii historia 1 & 2* (Stockholm 1930–1937)

³⁵ David A Gerber, *Disabled Veteran's in History* (Michigan 2000)

³⁶ Lorraine White, "The Experience of Spain's Early Modern Soldiers: Combat, Welfare and Violence", *War in History* 2002:9, s 1–38

³⁷ Idan Sherer, *Warriors for a Living: The Experience of the Spanish Infantry in the Italian Wars, 1494–1559* (Leiden 2017)

Den forskning om Vadstena krigsmanshus som finns är alltså inte omfattande och framför allt behöver den kompletteras med ingående empiriska studier, framför allt av materialet i Krigsarkivet. I avslutningen kommer jag som nämnts tidigare närmare återknyta till två forskningsfält, nämligen fattigvården och statsbildningen. Redan här kan det emellertid poängteras att tidigare forskning om andra fattigvårdsinrättningar under 1600-talet ger indikationer på att det var vanligt att försöka lösa sociala problem genom att skapa inrättningar, institutioner under just den här tidsperioden. Jag har valt att placera min mer utförliga diskussion om hur krigsmanshuset skiljde sig från eller liknade andra fattigvårdsinrättningar som den framväxande statsmakten initierade till den avslutande delen av avhandlingen.

1.1 SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Vadstena krigsmanshus, den inrättning som den svenska kronan skapade för att försörja sårade och gamla soldater, var verksamt mellan åren (cirka) 1640 och 1780. Det är det huset, dess förhistoria, tillkomst, utveckling och avveckling som är denna avhandlings ämne och syfte att analysera. Min undersökning kommer att ta sin början i frågan kring varför det blev kronans ansvar att försörja sårade och gamla soldater. Därefter kommer undersökningen att följa hur planerna på att skapa en särskild institution för dessa soldater etablerades, först som en idé, och sedan hur idén blev alltmer konkret och slutligen förverkligas. Därefter undersöker jag vilket underhåll och vilken försörjning som den skapade institutionen gav soldaterna, och undersökningen avslutas med frågan hur det kom sig att krigsmanshuset stängdes. Med *underhåll* menar jag alla de olika typer av understöd som kronan gav till soldater. Det kan alltså vara allt från enstaka penninggåvor över bostad och försörjning vid kronans institutioner till livslånga pensioner.

För att besvara syftet har jag valt att formulera fyra frågor med grund i det empiriska materialet, följda av en diskussionsfråga som ställer de empiriska resultaten i förhållande till tidigare forskning om statsbildning och fattigvård.

- Vilka skäl fanns för kronan att börja organisera underhåll åt gamla och sårade soldater under tidigmodern tid i Sverige? Med andra ord, vad utgjorde bakgrunden till institutionens tillkomst, såväl socialt, ideologiskt som rent konkret i form av till exempel arméorganisationen?

- Hur fungerade krigsmanshusets organisation och praktiska skötsel? Hur ordnades dess ekonomi och vad utgjordes den av? Hur förändrades allt detta från tillkomsten till nedläggningen?
- Vilka olika typer av stöd och underhåll ordnade krigsmanshuset, hur omfattande var hjälpen och hur förändrades den?
- Hur kom det sig att Vadstena krigsmanshus började avvecklas för att slutligen stängas under 1780-talet?

Vadstena krigsmanshus startade alltså sin verksamhet runt år 1640, men tanken att kronan skulle organisera hjälp åt sårade och gamla soldater var äldre än så. Därför börjar jag studien med att undersöka när den tanken etablerades. Den första frågan kan alltså sägas utgöra grunden för undersökningen fram till runt 1640, då underhållet för sårade och gamla soldater blev mer omfattande genom tillkomsten av krigsmanshuset.

Därefter följer frågan som ställer krigsmanshuset och dess administration, ekonomi och funktion i fokus. Där försöker jag klarlägga tillkomsten och förändringen inom institutionen. Den tredje frågan ställs för att i första hand förklara underhållets utveckling och på vilka sätt krigsmanshuset gav hjälp åt sårade och gamla soldater, och hur omfattande den hjälp de fick var. Jag studerar även gratialisternas upplevelser av underhållet och situationen i krigsmanshuset i den mån det låter sig göras, vilket bland annat ger en möjlighet att avgöra hur väl kronan ansågs ha lyckats med sitt projekt att försöka ge soldaterna hjälp.

Den fjärde frågan rör stängningen av krigsmanshuset och de diskussioner och beslut som föregick den. Här kommer även faktorer som inte direkt har med krigsmanshuset att göra – men som ändå påverkade det – att spela in. De är sammankopplade med andra förändringar i samhället, som exempelvis övergången från en naturabaserad till penningbaserad ekonomi, vilket fick stor betydelse för krigsmanshusets verksamhet. Frågan om krigsmanshusets stängning är även intressant i ett internationellt perspektiv genom att det svenska krigsmanshuset stängdes i en tid då andra europeiska motsvarigheter upplevde en storhetstid.

I kapitel 6 knyter jag den empiriska undersökningen till ett bredare forskningsläge. Det är fattigvården och dess utveckling i stort men med särskild inriktning mot institutionernas tillkomst som jag jämför krigsmanshuset med, och slutligen ställer jag krigsmanshusets utveckling och förändring i relation till vad forskningen har sagt om den

pågående statsbildningsprocessen. Med den uppläggnings försöker jag att aktivt använda mig av tidigare forskning, aktualisera den för att tydliggöra mina resultat och integrera den med min undersökning, snarare än att inledningsvis redogöra för och referera den. Min förhoppning är att både analys och överskådlighet vinner på det. Nu kommer jag att redogöra för och introducera de källor som ligger till grund för de empiriska delarna av undersökningen, och hur jag gått tillväga då jag använt dem i min analys.

1.2 MATERIAL OCH METOD

Större delen av krigsmanshusets kvarlämnade papper finns i Krigsarkivet i den samling som kallas för *Krigsmanshuskontoret*, vilket är en underavdelning till krigskollegium. Krigsmanshuset har sedan starten räknats som del av krigskollegium och på central nivå i riket hade det kollegiet som jag nämnt tidigare ansvar för krigsmanshusets verksamhet. *Krigsmanshuskontorets* samling är enorm, främst bestående av räkenskaper och andra typer av ekonomiska dokument rörande inkomster och utgifter. Jag skulle uppskatta att majoriteten av materialet rör tiden *efter* själva krigsmanshusets stängning 1784, men ändå är materialet för krigsmanshusets verksamma period omfattande.³⁸

Det har krävt en ansevärd arbetsinsats att gå igenom stora delar av detta material, men det har varit nödvändigt av flera olika anledningar. Mina fyra frågeställningar har väglett mig när jag närmat mig källmaterialet, de har varit min kompassnål i den svårtillgängliga terrängen. Jag har utgått från de förteckningar som finns i expeditionen på Krigsarkivet, där det framgår vilka typer av handlingar som finns, i vilka serier och vilka årtal de omfattar. Men jag upptäckte efter hand att handlingarna i de olika serierna var samlade och ordnade med högst skiftande noggrannhet. En del serier är exemplariska och i god ordning, medan andra är väldigt oordnade. I en hel del fall, särskilt när det gäller serien *Verifikation*er till *huvudböckerna*, har jag successivt insett att det finns ett system i hur de är ordnade. Där har de löpande räkenskaperna för varje år samma ordning, det börjar med inkomster och utgifter, redovisning av antal soldater med familjer som var boende i krigsmanshuset och så vidare. Så systematiska är de för åren 1641

³⁸ Krigsarkivets beståndsoversikt och *Meddelanden från Krigsarkivet* och arkivförteckningar i KrA

till cirka 1680, därefter blir de mer oordnade som en följd av att krigsmanshuset fick fler inkomstkanaler.

Jag behövde gå igenom mycket material, även om det senare inte visade sig vara särskilt användbart, just för att serierubrikerna inte informerade särskilt mycket om innehållet i handlingarna. I många fall visade det sig även att samma dokument fanns i olika avskrifter och insorterade i olika serier, främst gäller det olika beslut och kungliga brev som nästan alltid finns även i serien verifikationer till huvudböckerna, samtidigt som många av dem finns i den särskilda serien *Kungliga brev*.

De källserier som jag funnit mest användbart för frågeställningarna rör ett antal centrala materialtyper. För att de ska bli mer gripbara väljer jag att karaktärisera och beskriva dem lite närmare:

- *Verifikationer till huvudböckerna*³⁹, serien löper från år 1641 och hela vägen fram till 1784 utan avbrott. Det är i huvudsak räkenskaper för året med budget och hur medlen har influtit och vilka kostnader krigsmanshuset haft. Den första delen av handlingarna i varje volym ger alltså information om krigsmanshusets ekonomiska ställning och hur många soldater som bodde i krigsmanshuset respektive i hemsocknarna (fram till cirka 1680). Men majoriteten av materialet i verifikationsböckerna utgörs av kvitton och andra dokument som visar på vilka inkomster och avgifter som krigsmanshuset dels fått, dels betalat ut. Där finns mängder av kvitton från soldater som fått sitt årliga underhåll från krigsmanshuset, vilka är likartat formulerade ungefär på följande sätt: ”Jagh undertecknat gör här medh veterligit det jag haffver fått 1662 års underhåll av krigsmanshusindrattningen vilka åtta tunnor spannmål iag genom här med.”⁴⁰
- *Handlingar angående krigsmanshusets organisation 1646–1779*,⁴¹ innehåller en rad dokument som ger inblickar i hur krigsmanshuset var organiserat. Där finns bland annat ett dokument som ger inblick i hur många soldater

³⁹ KrA: KrKll, *Verifikationer till huvudböckerna, 1641–1784* (G I c)

⁴⁰ Just den här verifikationen är daterad 28 sept 1662 och återfinns i RA, Administrativa handlingar rörande armén, Strödda administrativa handlingar 25, *Handlingar och räkningar rörande Vadstena krigsmanshus*, som också har en del av den här typen av verifikationer. Hela serien *Verifikationer till huvudböckerna* i KrA är fyllda av dessa typer av små kvitton på vad som delats ut.

⁴¹ KrA: KrKll, *Handlingar rörande krigsmanshusets organisation 1646–1779*

som bodde i krigsmanshuset 1773 och hur många som försörjdes av spannmålskassan.

- En volym som kan kopplas till den ovannämnda är *Avskrifter av donationsbrev* (vol 67),⁴² som förutom titelns avskrifter av donationsbrev (bland annat Gustav II Adolfs donationsbok, drottning Kristinas och Karl XI:s donationer från 1646 respektive 1683 finns här) innehåller en rad dokument av betydelse för krigsmanshusets organisation, bland annat fullmakten för Claude de Laval att vara ståthållare på Vadstena slott och inspektor för krigsmanshuset 1640, en lista över predikanterna i krigsmanshuset, flera brev angående gratialister som fått uppehälle i krigsmanshuset och så vidare.
- Två andra volymer med dokument ger information om hur omfattande underhållet till soldater var, för 1600-talets del i volymen *Alfabetiskt register över underhållstagare vid Vadstena krigsmanshus 1639–1697* och för 1700-talet i *Liggare över underhållssökande gemena, 1720–1739*, men en svårighet med båda är att ingen av dem skiljer på underhållet som krigsmanshuset respektive den spannmålskassa som underhållet också gavs som.⁴³
- En annan volym som ger inblick i krigsmanshusets verksamhet är *Liggare och journaler mm 1695–1816*, som bland annat innehåller detaljerade inventarieförteckningar över krigsmanshuset från 1695–1696 och från något år efter stängningen av krigsmanshuset på 1780-talet.⁴⁴ Inventarieförteckningen från 1695–1696 är så detaljerad att det går att se i vilka rum eller delar av krigsmanshuset som namngivna gratialister har bott.
- Den sista typen av material som har varit av vikt i den här studien är de kungliga brev, där jag framför allt har använt mig av volymerna som rör åren 1646–1679 och 1774–1809,⁴⁵ det vill säga främst kring öppnandet och stängningen av krigsmanshuset.

De här sex olika materialtyperna i Krigsarkivet är de som utgör grunden för att kunna besvara frågorna som rör krigsmanshusets verksamhet och det underhåll som inrättningen organiserade.

⁴² KrA: KrKll, *Avskrifter av donationsbrev, vol 67* (D XXV)

⁴³ KrA: KrKll, *Alfabetiskt register över underhållstagare vid Vadstena krigsmanshus, 1639–1697*

⁴⁴ KrA: KrKll, *Liggare och journaler, 1695–1816* (D XIV)

⁴⁵ KrA: KrKll, *Kungliga brev, 1646–1679 och 1774–1809* (E)

I Kammararkivet, som ingår i Riksarkivet, finns tre volymer motsvarande de ovan nämnda *Verifikationer till huvudböckerna*. Dessa omfattar åren 1639, 1652 och 1675.⁴⁶ Hur det kommer sig att just de volymerna finns i Riksarkivet och inte med resten av samlingen i Krigsarkivet vet jag inte, men särskilt den första volymen från 1639 ger viktiga inblickar i tiden kring krigsmanshusets tillkomst, eftersom det är den första bevarade volymen av serien verifikationer till huvudböckerna (den i Krigsarkivet börjar först 1641). Den här volymen gör det möjligt, i kombination med ett par andra källbelägg, att fastställa att ombyggnationerna av byggnaderna i Vadstena till krigsmanshus startade senast 1638.

I övrigt finns en del avskrifter av sådant som finns i Krigsarkivet i Riksarkivets ämnessamlingar över Militaria (vol M923–924). I den samlingen finns diverse handlingar om krigsmanshuset, men genom att de även återfinns i Krigsarkivet har de mindre intresse än de ovan nämnda räkenskaperna som inte är kopierade där. De spridda handlingarna utgörs framför allt av avskrifter av handlingar som finns i Krigsarkivet: avskrifter av donationsbrev, kvitton, ett par förordningar och även räkenskaper i avskrift.⁴⁷

Andra källserier som förekommer i avhandlingen har framför allt av arbetsmässiga skäl inte gått igenom år från år, utan jag har endast gjort nedslag när jag har funnit anledning till detta. Det gäller exempelvis *riksregistraturet* som finns för åren 1523–1718. Det består av avskrifter av utgående kungliga brev och beslut som har upprättats i kansliet och undertecknats av kungen, vilka samlades i en kronologiskt uppställd kopiebok och där det oftast finns flera varje dag. Materialet är alltså enormt omfattande.⁴⁸ Det materialet har jag framför allt använt för att studera kronans underhåll till sårade och gamla soldater innan krigsmanshuset kom till.⁴⁹ En annan sorts källmaterial som finns från hela tidsperioden som krigsmanshuset var verksamt är det protokoll som krigskollegium förde på samma vis som riksrådet, *Krigskollegii registratur*.⁵⁰ Jag förhåller mig till detta ungefär på samma vis som till riksregistraturen, och har alltså gjort nedslag i

⁴⁶ RA, Kammararkivet: Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper, vol 38

⁴⁷ RA, Riksarkivets ämnessamlingar: Militaria, vol M923–924 (har även beteckningen 931)

⁴⁸ Jan Brunius, *Vasatidens samhälle: En vägledning till arkiven 1520–1620 i Riksarkivet* (Stockholm 2010), s 117

⁴⁹ RA, Riksregistraturet (RR). Nedslag i det har jag framför allt gjort under 1550-talet, 1560-talet och under 1610-talet, men en systematisk genomgång för hela perioden har jag inte ansett tillräckligt givande för att kunna motiveras.

⁵⁰ Krigskollegii registratur (KrKll reg)

det när andra material gett mig ingångar till det. Vilka tillfällen det rör sig om framkommer i den löpande texten.

I övrigt har jag för att komma åt politiska diskussioner kring krigsmanshuset på den *centrala* nivån i samhället undersökt framför allt riksrådets protokoll och även riksdagsprotokoll. Riksrådets protokoll har varit en viktig källa för min undersökning, framför allt för att komma åt diskussionerna kring krigsmanshusets öppnande och stängning. Riksdagsprotokollen har däremot inte innehållit lika mycket av relevans för att besvara frågorna i den här undersökningen.

Riksrådets protokoll finns bevarat från 1621, och jag har gått igenom dem ända fram till våren 1784, då beslutet om stängningen av krigsmanshuset till sist fattas. De första årens rådsprotokoll, mellan 1621 till och med 1657, finns tryckta och har detaljerade register i varje band.⁵¹ Eftersom registren ser lite olika ut i de olika volymerna har sökorden *krigsmanshus* och även *Vadstena* använts för att försöka fånga in alla eventuella diskussioner om krigsmanshuset. Det visar sig att det var först efter Gustav II Adolfs död som frågan om krigsmanshuset började diskuteras i riksrådet, och från 1633 och fram till åren runt 1650 förekommer en rad diskussioner om olika aspekter av krigsmanshuset och underhåll till sårade och gamla soldater. Därefter blev diskussionerna i riksrådets protokoll allt mindre betydelsefulla, jag kommer strax att karaktärisera dem men först måste jag säga något om de otryckta protokollen.

Från 1658 fortsätter serien med rådsprotokoll, men de är inte längre tryckta efter detta år. Fram till 1723 är serien organiserad på samma sätt. En ganska stor del av rådsprotokollen från 1658 och framåt är numera tillgängliga digitalt, när det här skrivs fram till år 1685. Endast ungefär hälften av de otryckta protokollen från 1658 och framåt skulle jag uppskatta har register.⁵² Först en bit in på 1700-talet börjar samtliga band ha register, och lite senare delas rådsprotokollen i tre olika serier, varav krigsexpeditionen har hand om frågor som rör armén och därmed också krigsmanshuset.⁵³ Sammantaget ser alltså rådsprotokollen för undersökningsperioden ut på följande vis:

⁵¹ Svenska riksrådets protokoll (SRP). Det trycktes som en källserie från 1878 till 1929, och förutom första bandet som innehåller perioden 1621–1629 innehåller de flesta volymerna ett eller ett par år. Även ett antal år på 1670-talet är tryckta, de så kallade stenografiprotokollen (1674–1675, 1678–1679 och 1682), även de har undersökts på uppslagsorden *krigsmanshus* och *Vadstena*, men de innehåller ingenting på dessa ord.

⁵² När detta skrivs (2016-04-11) har protokollen fram till 1685 digitaliserats och finns tillgängliga via Digitala forskarsalen, SVAR.

⁵³ *Det odelade kansliets* serie löper alltså 1621–1723, från 1724 delades huvudserien i tre delar.

- 1621–1657 finns protokollen tryckta med register⁵⁴
- 1658–ca 1700 finns de inte tryckta, och ungefär hälften av banden har register
- 1674–1675, 1678–1679, 1682, dessa år finns stenografiprotokollen tryckta, de har register men det finns inget på uppslagsorden *krigsmanshus* eller *Vadstena* i dem
- Ca 1700–1784 finns de inte tryckta, men har register

Jag har gått igenom samtliga rådsprotokoll som *har register* under den här aktuella perioden, och det gäller oavsett om de är tryckta eller inte. Min genomgång av dem ger vid handen att det inte hade varit värt att gå igenom också de som saknar register, eftersom de övriga inte innehöll något relevant för min studie. Att gå igenom de registerlösa banden från pärm till pärm hade därtill varit ett väldigt omfattande arbete. När frågor kring krigsmanshuset diskuterades i rådet *efter åren runt 1650* var det nästan alltid i två typer av fall visar det sig genom min genomgång av banden med register. Dels gällde det frågan om en viss gratialist borde få hjälp eller bli tilldelad underhåll, dels om de medel som borde inflyta till krigsmanshuset kom in som de skulle eller vad man i annat fall borde göra.⁵⁵

De här notiserna tillför marginellt i de frågor som den här avhandlingen kretsar kring. För den första perioden, fram till runt 1650, ger däremot rådsprotokollen som nämnts mycket information om krigsmanshuset. Det är inte särskilt förvånande med tanke på att krigsmanshuset just då öppnades och många frågor behövde både diskuteras och beslutas. Därefter ägnade sig riksrådet i allt mindre grad åt krigsmanshusets organisation och verksamhet och det avspeglar sig alltså tydligt i protokollen. Rådsprotokollen har åter varit betydelsefulla för min undersökning närmare stängningen av krigsmanshuset, främst under åren 1783 och 1784.

Jag har även undersökt framför allt adelns- och prästerskapets riksdagsprotokoll för att se om krigsmanshuset diskuterades där. I detta omfattande material har jag valt att göra tre tidsmässiga nedslag vid de perioder då jag genom studiens övriga resultat i ka-

⁵⁴ SRP band 1–15 för åren 1621–1658 (Stockholm 1878–1959)

⁵⁵ Exempelvis RA: SRP krigsexpeditionen 3 maj 1725, s 878 anhängan om att förordningen av 1687 angående krigsmanshusets inkomster ska efterföljas. SRP krigsexpeditionen 1726, s 64, 133, 149, 615, 717, 816, 828, 870 angående krigsmanshusets inkomster, gratialisternas beklädnad etc. SRP krigsexpeditionen 26 juni 1729, angående krigsmanshusavgifterna, s 485; SRP krigsexpeditionen 21 maj 1731 angående krigsmanshusavgifterna, s 499; SRP krigsexpeditionen 9 okt 1733 angående pengar till reparationer av krigsmanshusets byggnader, s 880; SRP krigsexpeditionen 19 sept 1737 angående förslag på krigsmanshusets inkomster och utgifter samt behållning för år 1737, s 611.

pitel 3 har anledning att misstänka att frågor om krigsmanshuset borde diskuteras. Det rör sig om åren kring krigsmanshusets öppnande runt 1640, om tiden för Karl XI:s omfattande reformer av krigsmanshuset och slutligen om den ekonomiska krisen och dess följder vid mitten av 1730-talet. Anledningen till att adeln och prästerna har valts är att de haft skäl att diskutera Krigsmanshusets omsorgsverksamhet, adeln genom att många i ståndet var officerare, prästerna på grund av sin särskilda roll i fattigvården.

En sista typ av relevant källmaterial från den centrala nivån som har direkt betydelse för krigsmanshuset är de kungliga förordningarna. De viktigaste gäller ekonomiska och organisatoriska förhållanden vid krigsmanshuset och utfärdades under Karl XI:s, Ulrika Eleonoras och Fredrik I:s regeringar.⁵⁶

På den centrala nivån diskuterades främst de övergripande frågorna om hur krigsmanshuset fungerade, ekonomin och så vidare. På den lokala nivån finns också en del material som ger andra inblickar i hur verksamheten i krigsmanshuset fungerade och om det dagliga livet i inrättningen.

Krigsmanshuset var under en del av sin verksamma tid, mellan åren 1687 och 1784, en egen församling.⁵⁷ Församlingsboken finns i Vadstena landsarkiv och innehåller uppgifter om födda, döda, gifta och även en del uppgifter om själva församlingen och dess kyrkolokal.

Särskilt intressant för att komma åt uppgifter om gratialisterna, det vill säga de som bodde i krigsmanshuset, är att prästen i krigsmanshuset under 1700-talet började anteckna allt längre notiser (personalier) kring avlidna underhållstagare. Det gör att man framför allt en bit in på 1700-talet kan få en bättre bild av vilka soldater som levde i krigsmanshuset och även hur de hade kommit dit, om det var på grund av ålder, skador

⁵⁶ *Kungl Maj:ts straffordning. Som iakttagas skall icke allenast vid Krigsmanshuset i Vadstena utan och uti provinserna över hela riket varest de förlamade krigsmän något underhåll av kronan njuta*, 29 nov 1679;

Kunglig majestäts förordning om den till Vadstena krigsmanshus förordnade fyrationde del av kronans kyrkotionde, 25 okt 1680; *Kungl Maj:ts förnyade ordning och påbud om Vadstena krigsmanshus inkomster*, daterad Stockholm 31 dec 1689, punkt 17; *Om Vadstena krigsmanshus och dess inträders förökning ... 1677*; *Ulrika Eleonoras påbud angående krigsmanshuset*, daterat 13 okt 1719; "Kungl Maj:ts nådiga förordning angående gratialisterna, samt redogörande för uppbörden vid Vadstena krigsmanshus verk", 24 jan 1735, tryckt i *Kongl. förordningar 1733–1738*; "Kungl Maj:ts nådiga reglemente för Vadstena krigsmanshus" och finns tryckt, bland annat i *Förteckning På Kongl. Placater, Resolutioner, Förordningar och påbud, samt andre Publique Handlingar, som åhr 1739 äro genom trycket utgångne* (Stockholm 1739)

⁵⁷ Vadstena Landsarkiv, VaLa, *Vadstena krigsmanshus församlingsbok, 1687–1784*

som de ådragit sig eller sjukdomar. Det här materialet använde Otto Bergström för att skriva om gratialisterna i krigsmanshuset.⁵⁸

För att komma åt den lokala nivån i Vadstena stad har jag även använt mig av rådsturättens protokoll mellan 1643 och 1648.⁵⁹ I Claes Westlings avhandling om Vadstena kring mitten av 1600-talet framgår det att konflikter mellan krigsmanshuset och staden förekom. Jag har därför valt att studera åren närmast inrättandet under 1640-talet för att försöka urskilja vad det innebar för en relativt liten stad som Vadstena att hysa en så pass stor inrättning som finansierades och administrerades av kronan.

Förutom dessa beskrivna handlingar tillkom under 1700-talet andra typer av genrer som hade en mindre officiell framtoning. En av dem var pressen, en annan var dagboken, och båda har gett andra typer av skildringar av livet i krigsmanshuset. Mest känt är diplomaten och hovmannen Gustaf Johan Ehrensvärds besök i krigsmanshuset sommaren 1780 då han beskrev institutionen som föråldrad.⁶⁰ Under 1700-talet går det även att åtminstone delvis betrakta livet i krigsmanshuset från en gratialists ögon genom Magnus Gabriel Björnståhls runt 85 brev. Han skrev dem till sin son Jacob Jonas medan han bodde i krigsmanshuset från 1746 fram till sin död 1766. Breven ger ovanliga inblickar i livet i krigsmanshuset och i den vardag som han delade med de andra gratialisterna. Dessa brev har jag studerat och använder som en del i analysen av hur livet kan ha gestaltat sig i krigsmanshuset kort innan stängningen.⁶¹

1.3 STUDIENS AVGRÄNSNINGAR OCH UPPLÄGG

Namnet *Vadstena krigsmanshus* brukar främst användas för att beteckna den fysiska institution som öppnade i de gamla klosterbyggnaderna i Vadstena, men den kom att få en vidare betydelse än så. Institutionen administrerade nämligen stora jordegendomar där avkastningen lades ihop till en spannmålskassa och hela inrättningen, både huset och spannmålskassan, brukar benämnas som antingen *Vadstena krigsmanshus* eller i

⁵⁸ Bergström (1901)

⁵⁹ VaLa, *Vadstena stads dombok 1643–1648*

⁶⁰ Ehrensvärd, Gustaf Johan, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof, andra delen: Journal för år 1780, bref och minnen 1770–79 samt minnesdepescher 1780–83*, utgivna av Erik Vilhelm Montan (Stockholm 1878)

⁶¹ Magnus Gabriel Björnståhls brev till Johan Jakob Björnståhl, 1742–1766, i Lunds universitetsbibliotek, i Jacob Jonas Björnståhls samling, II:2

andra fall som *Krigsmanshuskontoret*.⁶² Det jag (i första hand) kommer att undersöka i den här avhandlingen är just den fysiska inrättningen i Vadstena. När jag i fortsättningen skriver *krigsmanshuset* eller *Vadstena krigsmanshus* är det alltså den fysiska inrättningen som jag syftar på. När jag skriver om spannmålskassan eller mer övergripande aspekter av hjälp till soldater kommer jag att använda andra beteckningar, oftast *krigsmanshuskassan* om det enbart är kassan som avses.

Den här avhandlingen rör sig under en lång tidsperiod och tar avstamp i 1500-talet för att ringa in hur det kom sig att sårade och gamla soldater började betraktas som en grupp som kronan borde hjälpa och rör sig ända fram till krigsmanshusets stängning under senare delen av 1700-talet. Den empiriska tyngden ligger på Vadstena krigsmanshus verksamma tid, alltså åren mellan cirka 1640 och 1780, och därför har jag valt att ha med de årtalen i undersökningens titel för att ge läsaren en enkel tidsavgränsning. Men frågan om kronans ansvar att ge hjälp till sårade soldater som skulle resultera i krigsmanshuset hade förstås en förhistoria, och den undersöker jag i kapitel 2.

Avhandlingen följer annars den logik som de fyra forskningsfrågorna ger. De analyseras i varsitt kapitel. I det första undersökningskapitlet, kapitel 2, undersöker jag alltså *när* sårade och gamla soldater började ses som en grupp fattiga som kronan borde ta ansvar för. Svaret på den frågan ger utgångspunkter för resten av studien som fokuserar på de lösningar som kronan organiserade. Kapitel 3 handlar om grundandet av och organiserandet av Vadstena krigsmanshus. Det tar fasta på vilka förutsättningar som behövde finnas på plats för att verksamheten skulle kunna komma igång och hur den organiserades kring 1640. Kapitlet handlar även om hur organisationen förändrades under två viktiga perioder, både under Karl XI:s tid kring 1680 och under Fredrik I:s runt 1730. Kapitel 3 kan alltså sammanfattningsvis sägas innehålla förutsättningarna för det underhåll som kronan kunde organisera åt sårade och gamla soldater inom ramen för Vadstena krigsmanshus.

Kapitel 4 fokuserar på omfattningen av underhållet och på själva verksamheten inom ramen för krigsmanshuset. Kapitlet berör inledningsvis hur det gick till när enskilda soldater fick underhåll, det vill säga vägen till hjälp, och hur den förändrades, för att sedan undersöka vilka olika typer av hjälp som soldaterna fick och hur stödet förändrades över tid. Därefter följer inblickar i livet i krigsmanshuset och jag försöker komma

⁶² Det är under namnet *Krigsmanshuskontoret* som dess handlingar organiseras som en underavdelning till krigskollegium i Krigsarkivets samlingar. Se vidare om det under rubriken *Material och metod*.

åt hur det var att leva i huset, och en bild av hur soldaternas liv påverkades av att de blev gratialister.

Kapitel 5 följer diskussionerna som föregick stängningen av Vadstena krigsmanshus, analyserar hur de beslut som ledde till det fattades och på vilka grunder det togs. Undersökningen följs sedan i kapitel 6 av en jämförelse mellan mina resultat och två forskningsfält, nämligen fattigvården och statsbildningen. Syftet med det är att diskutera i vilken mån krigsmanshuset skiljer sig från eller påminner om en mer allmän utveckling i Sverige under den tidigmoderna tiden. Så knyts mina resultat tydligt till tidigare forskning, vilket både hjälper mig att sätta krigsmanshuset i perspektiv och se institutionens tillkomst, utveckling och avveckling som en del av en vidare samhällsutveckling. Till sist sammanfattar jag avhandlingens viktigaste resultat.

2. Kronans hjälp till soldater etableras

Sommaren 1636 återkom rikskanslern Axel Oxenstierna till Sverige efter tio år utanför rikets gränser. Kort senare diskuterades i hans närvaro i riksrådet vad kronan borde göra för ”de förlammade knechter och ryttare, som heemkomme ifrån Tysklandh så förlam-madhe, att de intet kunne förtjena sin födha”.⁶³ Frågan hade diskuterats flera gånger i riksrådet sedan Gustav II Adolfs död knappt fyra år tidigare. Vid ett par tillfällen hade de planer som kungen haft på att skapa ett särskilt hospital för sårade soldater berörts, men inget beslut i frågan hade fattats. Nu bestämdes det däremot att de knektar som hade ”mist armar, fötter eller andre slijke lember, skole åhriligen bekomma till döder-dagh uthi den provincie och häradh dee boo två tynnor spannemåhl”.⁶⁴

Genom riksrådets beslut sommaren 1636 fanns alltså, åtminstone på pappret, en formell riktlinje om att de soldater som sårats i kriget och mist sin arbetsförmåga skulle få hjälp av kronan. Hur det kom sig och vad det var som utgjorde de övergripande soci-ala, ideologiska och praktiska motiven för kronans ansvar för att hjälpa sårade och gamla soldater började på allvar att diskuteras under 1500-talet. I det här kapitlet ska vi följa den diskussionen fram till att mer allmänt accepterade riktlinjer fanns gällande kronans ansvar, vilket var kring 1640.

2.1 FATTIGVÅRDEN UNDER SENMEDELTIDEN OCH 1500-TALET

Under medeltiden var fattigvården, i den mån det fanns någon att tillgå, organiserad av kyrkan. Men de flesta fattiga tvingades antagligen lita på den hjälp som familj, släkt och anförvanter kunde erbjuda, något som forskare har framhållit att till exempel landskaps-lagarna ger uttryck för.⁶⁵

Kyrkan hade del i fattigvården främst genom att en del av tiondet var reserverad att gå till fattigvård, vilket var den del som kallades fattigtiondet. Att dessa medel skulle

⁶³ SRP 15 juli 1636 (Stockholm 1891), s 381

⁶⁴ SRP 15 juli 1636 (1891), s 381

⁶⁵ Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund 1992), s 91

användas för fattigvård verkar inte ha varit omdiskuterat. Däremot var det ofta strid om vem som skulle förvalta detta tionde.⁶⁶ En del av fattigtiondet gick direkt till hospitalen i riket redan under 1200-talet, något som enligt Herman Schück var fallet med Linköpings stifts tre hospital vid den tiden (Skänninge, Söderköping och Uknabäck). Men efterhand flyttade biskopsbordet fram sina positioner, vilket Schück också visat, och det innebar att stiftet på sikt tog kontroll över allt större del av fattigtiondet.⁶⁷

Genom ett kungligt beslut 1364 delades fattigtiondet i tre lika stora delar, vilka fördelades mellan hospitalen, domkapitlet och bönderna. Tidigare verkar det som att större delen av fattigtiondet hade behållits av bönderna, men kyrkan flyttade på det här sättet fram sin position som förvaltare och organisatör av fattigvården i riket. Beslutet medförde strider om hur fattigtiondet skulle uppbäras, men till sist, i början av 1400-talet, fick domkapitlet rätt att uppbära hela den del av fattigtiondet som inte gick till hospitalen.⁶⁸ Socknarna som sådana hade från den tiden ingen större roll i fattigvården ända fram till 1700-talet. Från den tiden har Peter Aronsson visat att fattigfrågorna ofta diskuterades på sockenstämmorna och det blev också från den tiden allt vanligare att särskilda fattigstugor uppfördes runtom i församlingarna. Särskilt vanligt verkar det ha varit i de bygder där frälset hade en stark lokal förankring.⁶⁹

Hospitalen som kyrkan ansvarade för var alltså den huvudsakliga inrättningen för fattigvård i medeltidens Sverige. De låg vanligtvis i utkanten eller i nära anslutning till städer och enligt Mats Morell fanns runt 25 hospital i riket under slutet av medeltiden.⁷⁰ Hospitalen kompletterades efterhand under medeltiden med en annan typ av inrättningar, vilket var helgeandshus och till skillnad från hospitalen placerades de ofta mitt inne i städerna. Placeringen tycks ha speglat inrättningarnas olika verksamhetsområden. Hospitalen tillkom i första hand för spetälska från första början, därav de mer avskilda lägena. Helgeandshusen fungerade däremot mer som allmänna försörjningsinrättningar för fattiga, sjuka och gamla. Särskilt gamla verkar ha behövt betala för att få uppehälle vid helgeandshusen, så förmodligen var det främst välbeställda som kunde få plats där.⁷¹

⁶⁶ Bengt Erik Eriksson, *Vägen till centralhospitalet: två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige* (Göteborg 1989), s 172–173

⁶⁷ Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm 1959), s 244–246

⁶⁸ Schück (1959), s 253, 255–256

⁶⁹ Aronsson (1992), s 92–98

⁷⁰ Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia: hospitalshjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872* (Uppsala 1989), s 78

⁷¹ Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1987), s 148; Birgitta Odén, *Äldre genom tider: Aldrande och äldrepolitik som en historiker ser det* (Stockholm 2012), s 32–34

Under 1200- och 1300-talen växte det även fram andra typer av korporativ fattigvård, ofta organiserad i de arbetsrelationer som människor hade organiserade genom olika former av gillen. I städerna var det ofta inom skråna, medan det på landsbygden fanns särskilda gillen för bergsmän, präster och även bönder. Inom dem förväntades medlemmarna ställa upp med hjälp till fattiga, sjuka och gamla medlemmar och också hjälpa deras familjer.⁷²

Vilken verksamhet som faktiskt bedrevs vid hospitalen och helgeandshusen vet vi väldigt lite om. Johanna Bergqvist har påpekat att de arkeologiska spåren (ingen av anläggningarna har undersökts ingående) tyder på att det i första hand var fråga om försörjningsinrättningar, men att de som redan nämnts hade olika målgrupper. Utifrån hospitalet i Lund har Bergqvist framhållit att hjälpen främst utgjordes av ”att de intagna fick mat, kläder, husrum och andlig spis”.⁷³

En tredje typ av fattigvårds- eller sjukvårdsinrättning som fanns under medeltiden var sjukstugor vid klostren, men om dem vet vi ännu mindre. Det är till och med oklart om de var till för annat än för dem som var boende i klostret.⁷⁴

När 1500-talet inträder var alltså den allmänna fattigvård som fanns i huvudsak organiserad av kyrkan. Detta sekel skulle medföra stora förändringar på många plan i samhället, och de satte i sin tur djupa spår i fattigvården. En del forskare har gått så långt att de menar att själva synen på fattigdom och därmed på fattiga förändrades på kort tid. En av de mest kända förespråkarna för den teorin är den polske historikern Bronisław Geremek.⁷⁵ Han tidfäster den här förändringen i synen på fattigdom till 1520-talet. Geremeks främsta förklaring till varför förändringen skedde just då är att tiden var orolig och fylld med sociala spänningar. Han pekar på att flera av åren under decenniet var missväxtdrabbade i stora delar av Europa och han framhåller att det bidrog till att antalet fattiga ökade markant på kort tid. Den lagstiftning kring tiggeri som började växa fram runtom i rikena i Europa vid den här tiden tolkar Geremek som en effekt av den här förändrade synen på fattiga och att det system som varit i jämvikt under medeltiden på kort tid blev obalanserat.

⁷² Annika Sandén & Joachim Östlund, ”Medkänslans makt och gränser: Nya linjer i känslornas historia”, *Historisk tidskrift* 2010:4, s 605

⁷³ Johanna Bergqvist, *Läkare och läkande: Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans* (Lund 2013), s 238

⁷⁴ Bergqvist (2013), s 238–239

⁷⁵ Bronisław Geremek, *Den europeiska fattigdomens betydelse* (Stockholm 1991), s 143–147

Den i mitt tycke viktigaste poängen som Geremek framhåller är att han har pekat på att fattigdomen från den här tiden började framträda som en politisk fråga för furstarna runtom i Europa. Under medeltiden hade frågan i första hand hade setts som något kyrkan borde ta ansvar för, men så var det inte längre i början av 1500-talet. Från den tiden började istället de allt inflytelserikare furstarna engagera sig i frågan. På olika vis, bland annat genom påbud och lagstiftning, försökte de komma åt sådant de ansåg som bakomliggande orsaker och få sina undersåtar att arbeta och inte tigga till sin försörjning.

I Sverige går det här mönstret igen. Redan på riksdagen i Västerås 1527 drog Gustav Vasa in större delen av fattigtiondet och han gjorde det som ett led i att minska kyrkans tillgångar mer generellt. Den inkomst som tidigare hade utgjort grunden för kyrkans allmänna fattigvård i riket försvann därmed i ett enda slag.⁷⁶ Även i Sverige går det att se att kungen tydligare engagerade sig i fattigvårdsfrågan från den här tiden. Ett av de tydligaste exemplen på det är den välkända och ofta uppmärksammade stadgan för Stockholms helgeandshus och hospital, som Gustav Vasa daterade den 15 september 1533.⁷⁷ Conny Blom har påpekat att även om stadgan från början var lokal och alltså bara avsåg att gälla fattigvårdsinrättningarna i Stockholm, kom den snart i praktiken att fungera som riktlinje för fattigvården i hela riket.⁷⁸

Hospitalsordningen 1533 innebar att de olika typer av fattigvårdsinrättningar som funnits under senmedeltiden skulle slås ihop till en enda typ av institution, vilket var hospitalen. I stadgan finns noggranna instruktioner för vem som skulle få uppehålle vid hospitalet i Stockholm. Det framhölls att endast de som inte kunde arbeta till sin försörjning skulle få uppehålle vid hospitalet och dessutom måste han eller hon redan vara hemmahörande i staden.⁷⁹ Här märks alltså tidiga tendenser till kriterier för vem som skulle få hjälp, de som senare skulle börja kallas för "rätta fattiga".

För Gustav Vasa verkar frågan om fattigvården ha blivit aktuell främst genom det ökade tiggeriet i riket. Kungen var vid flera tillfällen engagerad i frågan hur man skulle minska antalet människor som drog runt längs vägarna. Kungen pekade ut just soldater som en av de grupper av människor som ofta sågs tigga till sin försörjning. Kungen vidtog även mått och steg för att försöka minska tiggeriet i riket. En del av hans åtgärder

⁷⁶ Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3: Reformationstiden* (Stockholm 1999), s 162–165

⁷⁷ "Ordning för Stockholms Helgeandshus och Hospital", 15 sept 1533, tryckt i *Konung Gustaf den förstes registratur*, förkortas framöver GIR 8 (Stockholm 1883), s 289–299

⁷⁸ Conny Blom, *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare: Studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664* (Lund 1992), s 22

⁷⁹ "Ordning för Stockholms Helgeandshus och Hospital", 15 sept 1533, tryckt i *Konung Gustaf den förstes registratur*, förkortas framöver GIR 8 (Stockholm 1883), s 289–299

får betecknas som ganska strikta. Enligt regementsformen för Västergötland, som undertecknades våren 1540, skulle exempelvis lösdrevare som upptäcktes i riket fängslas. Även i detta dokument nämndes soldater som en del av de människor som drog längs vägarna och ställde till bekymmer. Regementsformen stadgade därför: ”Att ingen resige eller footknecht eller någon annan löös persone löper kring om landet hosbondelöös skole någorståds lidne uthan fengzlige antagne blifwa.”⁸⁰ Regementsformen blev inte särskilt långlivad, men den visar att kronan räknade med att soldater fanns bland de människor som kunde ställa till med problem.⁸¹ Kronan engagerade sig för att försöka minska tiggeriet och använde rätt kraftiga åtgärder för att komma till rätta med det.

Våren 1541 klagade Gustav Vasa i flera brev på att många människor drev runt i riket och tiggde för sin överlevnad. Antagligen såg kungen tiggeriet i första hand som ett ordningsproblem och som någonting som måste förbjudas för att det inte skulle bli uppror och andra bekymmer.⁸² Någon radikalt förändrad syn på fattigdomen i Geremeks anda är därmed svår att spåra i Gustav Vasas misstänksamhet. Kungen verkar ha ansett att kringdrivande personer kunde vara uppviglare och att de riskerade att sprida uppriska tankar. I Östergötland och Småland angavs flera upprorsmän vid den här tiden när det allvarliga Dackeupproret ännu inte hade brutit ut.⁸³ För kungen verkar det som sagt ha varit minst lika viktigt att bekämpa rörligheten i riket som att minska fattigdomen. Kringdrivande människor var ordningsstörare i bred bemärkelse ur kungens synvinkel, oavsett om de råkade vara soldater eller andra tiggare.⁸⁴

Utifrån den här tillbakablicken över fattigvårdens utveckling i Sverige ska jag flytta fokus till ett ämne som redan har berörts helt kort här, nämligen till frågan som rör vilka av de fattiga som kronan borde hjälpa. Jag ska göra det utifrån en arena där olika intressen möttes under senare delen av 1500-talet och under början av 1600-talet, det vill säga hospitalen. De hade som jag nämnt hamnat under kronans överinseende från 1533, men samtidigt hade kyrkan fortsatt starkt inflytande över dem. Diskussionen om rätten till platserna vid hospitalen utgör en viktig del av debatten kring fattigvården och gav också

⁸⁰ ”Regements-Form i Westergötland 1540”, tryckt i Anders Anton Stiernman, *Alla Riksdagars och Mö- tens Besluth ...* del I (Stockholm 1728), s 161

⁸¹ Sven Lundkvist, ”Conrad von Pyhy”, *Svenskt biografiskt lexikon* 29 (Stockholm 1995–1997), s 533

⁸² Lars Levander, *Fattigt folk och tiggare* (Stockholm 1934), s 97

⁸³ Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa: Landsfader eller tyrann?* (Stockholm 2002), s 242–245; Martin Berntson, *Mässan och armborstet: Uppror och reformation i Sverige 1525–1544* (Skellefteå 2010)

⁸⁴ För vidare diskussion om detta, se Erik Petersson, ”Kringdrivande sårade soldater: Den hotfulla rörligheten och staten under tidigmodern tid”, ingår i Magnus Linnarsson & Mats Hallenberg, red, *Politiska rum* (2014a)

på lite mer sikt, vill jag hävda, kronan incitament till att börja organisera mer hjälp åt just soldater under början av 1600-talet.

Hospitalen och de som fick hjälp där

En av stridsfrågorna som rörde hospitalen under det sena 1500- och tidiga 1600-talet gällde om soldater skulle få företräde dit eller inte. Upprinnelsen till motsättningen berodde på att ansvaret över hospitalen var oklar. Kronans markering från 1533 innebar ingen revolutionerande förändring, vare sig för den direkta verksamheten vid hospitalen eller för kyrkans engagemang i deras skötsel. Det verkar ha funnits ett motstånd hos kyrkans företrädare att lämna ifrån sig ansvaret över hospitalen.

I Sverige fanns det runt år 1550 ett tiotal hospital enligt Mats Morell; under senmedeltiden hade det funnits runt 25 och det innebär att antalet hade minskat drastiskt på bara några decennier. Vart och ett av dessa hospital försörjde enligt Morell omkring 30–50 personer.⁸⁵ Kronan hade olika mycket inflytande över hospitalen och dess verksamhet i olika stift. Det finns tydliga belägg för att kyrkan fortsatte att ha ansvar för hospitalen i en del stift, medan de inte hade det i andra.⁸⁶ I Västerås redovisade biskop Johannes Rudbeckius (biskop 1619–1646) i sin dagbok uppgifter som rörde vilka som bodde i hospitalet och dess ekonomi under 1620-talet, och där förekom en del före detta soldater. Biskopen utfärdade också en hospitalsordning kring 1620 som kom att bli betydelsefull för hur hospitalen sköttes i hela riket, något som ytterligare pekar på kyrkans nära koppling till hospitalen.⁸⁷ I andra stift var situationen alltså en annan. Annika Sandén har exempelvis påpekat att hospitalet i Linköping förvaltades av stadens magistrat. Inrättningen i Linköping försörjde runt år 1600 hela 58 personer enligt Sandén.⁸⁸

Finns några dokument som skulle kunna visa hur ansvarsfördelningen mellan krona och kyrka såg ut? En källa som ger inblick i hur kyrkan på ett idealt sätt skulle fungera i slutet av 1500-talet är 1571 års kyrkoordning.⁸⁹ Inkluderat i kyrkoordningen finns rikt-

⁸⁵ Morell (1989), s 88

⁸⁶ Ruth Rosenius-Höggman, *Helgeandshus, hospital och lasarett i Västmanland 1345–1900* (Västerås 1953), s 238.

⁸⁷ B Rudolf Hall, *Johannes Rudbeckius dagbok* (Lund 1938), s 59–74; Rudbeckius, ”Om hospitaler och siukestughor” (1900)

⁸⁸ Annika Sandén, ”I livets skuggdalar”, i Sofia Holmlund & Annika Sandén, red, *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013), s 56

⁸⁹ Andréén (1999), s 162–165

linjer som skulle gälla för fattigvården i riket. Några paragrafer där rör även hur hospitalen skulle förvaltas och skötas. Sandén har också påpekat att många av de tankar som gällt under medeltiden, som den kristna barmhärtighetstanken, får ett stort utrymme också i denna lutherska kyrkoordning.⁹⁰ Därmed kan man säga att kyrkoordningen kan betraktas som ett sammanlänkande dokument som i hög grad byggde på upparbetad praxis och på sedvana. I kyrkoordningen framhölls det angående fattigvården exempelvis först och främst som en kristen dygd att vi ”ska låta oss vårda om de fattiga, sjuka, halta och blind”. Den som försummar detta är enligt kyrkoordningen värre än en hedning.⁹¹ Denna passage är intressant också när det gäller ansvaret för underhåll av sårade soldater. Enligt kyrkoordningen hade alla kristna ett ansvar för samtliga av dessa kategorier av behövande, och flera av dem, framför allt ”halta” och ”blinda”, bör betyda personer med funktionsnedsättningar generellt. Just detta, den nedsatta förmågan att själv sköta sin försörjning, skulle även vara det genomgående temat som lyftes fram när kronan började motivera varför den skulle ge underhåll till just soldater.

När det gäller fattiga slår 1571 års kyrkoordning vidare fast att dessa återfinns såväl i städerna som på landsbygden. Det slås även fast att städernas hospital har för få platser för att kunna försörja samtliga fattiga. För att städerna inte ska behöva ta emot det stora antal fattiga som tagit sig dit i hopp om att få försörjning vid hospitalen uppmanar kyrkoordningen församlingarna ute i riket att bygga särskilda fattigstugor. Dessa skulle finnas i varje socken i riket och ha plats för mellan 4–6 personer. Finansieringen av dem skulle ske genom sockenbornas gåvor. Om sockenbornas välvilja inte räcker till för att upprätthålla fattigstugan ska allmosor samlas in i en form som liknar sockengång, det vill säga att medel samlas in mer systematiskt i socknen. Kyrkoordningen nämner också att de hospital som finns i städerna ska förstärkas och därtill ska det anläggas särskilda sjukstugor vid samtliga domkyrkor i riket, vilka ska kunna hysa runt 30 personer vardera.⁹²

1571 års kyrkoordning kom att bli betydelsefull för den svenska kyrkans utveckling. Det har framhållits att många av dragen i kyrkoordningen kom att bli normerande för kyrkans verksamhet och det gäller även synen på fattigvården.⁹³ En av sakerna som fick fäste genom den är tanken att socknen skulle vara ansvarig för de fattiga. Kyrko-

⁹⁰ Sandén (2013), s 53

⁹¹ KO 1571, s 193

⁹² KO 1571, s 194–195

⁹³ Martin Berntson, Bertil Nilsson & Cecilia Wejryd, *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria* (Skellefteå 2012), s 147–148

ordningen stadgade detta genom uppmaningen att en sjukstuga skulle ordnas i varje socken och att sockenborna själva skulle bekosta byggandet av den.

Kyrkoordningen fick även betydelse för tankarna kring vem som skulle ha rätt till uppehälle vid hospitalen. I kyrkoordningen nämns det uttryckligen att ”först och främst infödda personer” skulle få plats vid hospitalen, det vill säga lokalt förankrade personer i respektive stad. Men även andra kriterier var betydelsefulla. Det gäller exempelvis att personen skulle ha ”ett gott rykte”.⁹⁴ I andra hand stadgades det även att personer från andra platser kunde få uppehälle vid hospitalen. Dock skulle det inte tas emot så många att hospitalet fick svårt att försörja dem: ”Sedan intagas ock andra, vilka som helst omtränger, så många som där kunna vara underhållna, ty flera skall man ingalunda intaga eller intränga.”⁹⁵ De som var hemmahörande i staden och som dessutom hade gott rykte hade alltså i första hand möjlighet att få försörjning vid hospitalet enligt kyrkoordningen.⁹⁶ Sysslomannen fick också i uppdrag att se till att ingen som var stark nog att arbeta fick plats i hospitalen, ”att han eljest kan stå sig för och tjäna sitt bröd”.⁹⁷

Sist i kyrkoordningen följer en paragraf som kan tolkas som att kyrkans företrädare urskilde olika grupper av fattiga. Praktiska överväganden verkar ha legat bakom uppdelningen i grupper. Särskilt betonas att de som har smittsamma sjukdomar, främst spe-tälska, ska behandlas som en särskild grupp. Dessa ska om möjligt få uppehälle i ett särskilt rum i hospitalet och skulle alltså skiljas från övriga. Övriga, som alltså inte hade någon smittsam sjukdom, skulle disponera ett annat rum:

Och besynnerligen för de andra, som sådan besmittlig krankhet icke har, nämligen *blinda, halta, skjutna, huggna eller slagna* [min kurs], Item att för bägge parterna vore åtskilda badstugor, så att de för besmittelses skull icke badade tillhopa.⁹⁸

De som hade smittsamma sjukdomar skulle alltså skiljas från de andra i hospitalet. Särskilt intressant när det gäller soldaters försörjning vid hospitalen är att kyrkoordningen

⁹⁴ KO 1571, s 196

⁹⁵ KO 1571, s 196

⁹⁶ Sharon Farmer har visat att det fanns tydliga tendenser till att dela upp fattiga i rätta och orätta också under medeltiden genom att ställa olika krav för att få tillträde till en viss vårdinrättning. Exempelvis vid det 1339 grundade *Ave Maria College* i Paris fanns tydliga sådana krav för vilka fattiga pojkar som skulle få hjälp, exempelvis skulle de ha gott rykte och ha föräldrar som hade detsamma. Farmer (2002), s 83–84

⁹⁷ KO 1571, s 196

⁹⁸ KO 1571, s 197

ger exempel på typer av behövande som skulle få plats där. Soldater som grupp nämns inte specifikt, men det är uppenbart att dessa måste ha avsetts ingå i kategorin icke smittsamma som exempelvis nämner ”skjutna, huggna och slagna”. I kyrkoordningen är det tydligt att dessa kategorier av behövande skulle få uppehålla vid hospitalen.

Det 1571 års kyrkoordning också vittnar om är kyrkans fortsatt stora inflytande över fattigvården på det lokala planet i socknarna. Det har hävdats av forskare att hospitalsordningen från 1533 gav kronan överhöghet över hospitalen och andra inrättningar i städerna, men kyrkans representanter var uppenbarligen fortfarande av åsikten att hospitalen ingick i det som var kyrkans ansvarsområde. Att frågan inte var avgjord medförde att kyrkans representanter också i fortsättningen hade inflytande över både hospitalen och den offentliga fattigvården i Sverige.

Kungliga brev på uppehålla vid hospitalen

När det gäller kronans bestämmelser kring hospitalen var det tydligt att soldater skulle ha större möjlighet att få tillträde till dem än andra. Redan 1565 års ståthållarinstruktioner meddelar att soldaters företräde till hospitalsplatserna.

Även i andra viktiga dokument som rörde hur hospitalen skulle fungera, framför allt i hospitalsordningen från 1626, upprepades en liknande skrivning om soldaternas företräde. Den hospitalsordningen kan betraktas som en uppdatering av 1533 års hospitalsordning. I den nya texten nämndes det att ”fattiga i vårt rike finns, som antingen under borgare eller krigsmanstånd, som av ålder eller bräckliga fel, eller av våra fiender kunna skämfererade vara uti deras lemmar [---] därför har vi förordnat det helige ands hospital [---] det alla de fattiga, som i borgarstånd eller oss tjänat har förordnas skall”.⁹⁹ Där nämns även att ”K. Maj:t har synnerligen förordnad dessa deras underhåll, som för rikets Fiender någon skada lidit har”.¹⁰⁰ Soldaterna skulle därmed uttryckligen få uppehålla vid hospitalet i Danviken enligt den här uppdateringen av hospitalsordningen från

⁹⁹ Ur 1626 års hospitalsordning för Danviken, vilket var en uppdatering av 1533 års hospitalsordning, tryckt i Vilhelm Sundberg & B Rudolf Hall, ”Om Danviken och dess verksamhet, dess präster och skola”, *Samfundet St Eriks årsbok* 1916, s 98

¹⁰⁰ Sundberg & Hall (1916), s 98

1626. Antalet kronotjänare generellt där soldater alltså ingick, ökade också markant vid hospitalen i riket i början av 1600-talet.¹⁰¹

Vem som skulle få tillträde till hospitalen blev en källa till konflikt mellan kronan och kyrkan från 1560-talet. Kronan började då även ge soldater särskilda kungliga brev som gav dem rätt till uppehälle vid hospitalen. Denna rättighet att få plats vid hospitalen för just soldater ifrågasattes enligt Conny Blom av prästerskapet.¹⁰² Kritiken kan även ha haft att göra med att hospitalens ekonomi blev sämre under det sena 1500-talet, vilket ledde till en ökad medvetenhet om begränsningen i hospitalens möjligheter att ge hjälp. Mats Morell påpekar att hospitalens inkomster sjönk genom att både tionde- och ränteinkomsterna minskade fram emot sekelskiftet 1600.¹⁰³ Situationen ser ut att ha följt den allmänna trenden i riket som innebar sämre ekonomi. Den blev det bland annat till följd av minskade skördar som kom sig av att vädret under flera år på 1590-talet verkar ha varit ovanligt dåligt. Forskare har framhållit att det decenniet såg den värsta perioden av den klimatförsämring som numera brukar betecknas som "lilla istiden".¹⁰⁴

Under de första decennierna av 1600-talet var Sverige inblandat i flera krig med Danmark, Polen-Litauen och Ryssland. De soldater som återvände utan att ha någon försörjning var främst hänvisade till rikets hospital. Frågan som är svår att uppskatta är hur många som hade så svåra skador att de hade svårt med sin försörjning när de återvände. Genom omorganiseringen av utskrivningssystemet kring 1620 bör antalet återvändande soldater ha ökat ganska markant, något som stämmer med materialet som rör antalet som fick uppehälle vid hospitalen.

Soldater och andra kronotjänare kunde alltså få särskilda brev som gav dem plats vid något av rikets hospital. Lars Wilhelm Fagerlund har undersökt uppgifter från Viborgs hospital och han visar att det fanns 9 kronotjänare intagna där 1605. Följande år var siffran 12, och 1621 hade den stigit till hela 22, det vill säga mer än en fördubbling på bara drygt femton år. Runt 1630 utgjordes antalet kronotjänare av nästan hälften av samtliga intagna vid hospitalet och de varierade mellan ungefär 27 och 29 personer.¹⁰⁵ Min tolkning är att en stor del av den här ökningen borde kunna kopplas till ett ökat antal soldater som inte kunde försörja sig till följd av de många krigen.

¹⁰¹ Se exempelvis Sandholm (1973), s 174–176

¹⁰² Blom (1992), s 50; s 115

¹⁰³ Morell (1989), s 84

¹⁰⁴ Exempelvis Cunningham & Grell (2000), s 11–17; Erik Petersson & Annika Sandén, *Mot undergången: Årkebiskop Ångermannus i apokalypsens tid* (Stockholm 2012), s 16–27

¹⁰⁵ Lars Wilhelm Fagerlund, *Finlands leprosorier, vol 1* (Helsingfors 1886), s 43–44

I den hospitalsstadga som biskopen i Västerås Johannes Rudbeckius utfärdade kring 1620 nämns särskilt att den person som har fått sin plats vid hospitalet inte ska utnyttja det till att vinna fördelar:

Finns ock någon, som har konungens brev och alltid pockar där uppå och aldrig vill låta sig nöja. Då skall hans brev tagas ifrån honom och intet njutat till godo, efter konungens egen befallning.¹⁰⁶

Enligt Åke Sandholm var biskoparna i riket pådrivande när det gällde de planer som Gustav II Adolf började diskutera kring 1620 på att skapa ett särskilt hospital för soldater.¹⁰⁷ Framför allt skulle förstås ett särskilt hospital för soldater minska trycket på övriga hospital i riket, men det finns en del som tyder på att prästerskapet upplevde det som ett bekymmer att många sårade soldater fick plats på hospitalen. Som exempel på det har Sandholm framhållit att biskopen i Viborgs stift år 1643 skrev till kronan och klagade över situationen vid hospitalet i staden: ”Effter landet ähr fattigt och hårda åhren gå ofta uppå, sökia ganska många alla dagar i Stadhen och ganska trägeligen ahnhålla om Hospitals kosten, och mesta deelen af dhem hafua varit krigzmän, Sombliga förlammade, och ehn deel gamble Slotztienare.”¹⁰⁸

Biskopens ord är intressanta nog i sammanhanget kring hur kyrkomän kunde uppleva problemen med att många sårade soldater kom till hospitalet. Men ännu intressantare var det svar som kronan gav året därpå. Vid den här tiden hade krigsmanshuset i Vadstena öppnat, och kronans representanter svarade utifrån förhoppningen att det skulle underlätta de problem som biskopen upplevt: ”om förlamade krigsmän will hafwa uti åtankar att förordna det någre icke skola der [i hospitalen i Finland] inträngas, utan af krigshospitalets spannemålen underhållne blifva”.¹⁰⁹ Här finns alltså ett tydligt erkännande från kronans sida av de upplevda problem med för mycket trängsel vid hospitalen, vilken hade orsakats av en ökning av antalet sårade och gamla soldater. I svaret finns även en förhoppning om att trycket på hospitalen skulle minska genom etableringen av krigsmanshuset.

¹⁰⁶ Rudbeckius (1900), s 61

¹⁰⁷ Åke Sandholm, *Kyrkan och hospitalshjonen: en undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland* (Helsingfors 1973), s 175

¹⁰⁸ Sandholm (1973), s 175

¹⁰⁹ Sandholm (1973), s 175

Att det kunde bli problem med att ge kronotjänare plats vid hospitalen kan även illustreras genom en episod som återfinns i Viborgs stads dombok. Där antecknades den 22 november 1647 ett ärende som rörde Thomas Thomasson Hakulj. I domboken nämns han som en av hospitalets fattiga.¹¹⁰ Han hade råkat i bråk med några andra boende vid hospitalet och i samband med detta hade han tydligen misshandlat hospitalets syssloman. Vid tillfället ska Thomas Thomasson ha varit berusad, och händelsen började med att han förolämpade sysslomannen. Margareta Sigfridsdotter, som var vittne till händelsen, berättade för rätten att han hade slagit sysslomannen två gånger. När han gav sig på sysslomannen en tredje gång hade skaffaren dragit isär de båda.

Rätten i Viborg verkar ha försökt utreda så noga det gick om det gick att lita på Thomas Thomassons ord. Domboken berättar nämligen: ”Thomas Thomasson sade sig ha varit krigsman tillföre, och hans fötter bortfrusna, så att han av sveda och värken han lidit hade, Undertiden blivit huvudvill, och kan intet styra sig.”¹¹¹ Hans exempel gör det troligt att åtminstone han själv ansåg att hans krigarbakgrund kunde göra hans handlande mer begripligt, och kanske hoppades han även på att det skulle leda till en mildare påföljd.

Kronans och kyrkans inställning till ansvaret för soldater

De kungliga breven som garanterade plats vid hospitalen för soldater verkar ha bidragit till att kyrkans män ansåg att kronan borde ta mer ansvar för just dessa. Diskussionen om vad som borde göras åt situationen vid rikets hospital förtjänar att belysas i det här sammanhanget. Den gör det just för att den visar både kronans och kyrkans inställning till fattigvården generellt, men också specifikt avseende vad som skulle hända med soldater som inte kunde försörja sig. Deras åsikter var som vi redan har sett inte alltid överensstämmande.

Den 11 mars 1620 daterades det förslag som Gustav II Adolf lade fram inför prästerskapet om hur hospitalen skulle fungera framöver. Förslaget gick främst ut på ett par

¹¹⁰ Se även Erik Petersson, ”Wounded Veterans and the State: The precursor of the veteran’s home in Sweden (1560–1650)”, *Scandinavian Journal of history* 2014:2 (Petersson 2014b), s 185–186

¹¹¹ Viborg stads dombok 22 nov 1647, tryckt i utdrag i Lars Wilhelm Fagerlund, *Finlands leprosorier*, vol 2 (Helsingfors 1901), s 52–53

konkreta åtgärder för att försöka förbättra hospitalens sedan länge sviktande ekonomi.¹¹² Förslaget gick främst ut på att hospitalen skulle slås ihop och bilda ett antal storhospital. På en del orter, i Uppsala, Vadstena och Åbo, skulle hela 200 platser finnas enligt kungens förslag, på andra skulle 100 platser räcka, och detta gällde Växjö, Skara, Viborg och ytterligare ett hospital med okänd placering i Norrland.

Gustav II Adolfs motivering till att slå ihop hospitalen var att detta skulle bli ekonomiskt gynnsamt och att färre löner skulle behöva betalas ut samtidigt som fler kunde få plats och försörjning. Förslaget innehöll också en tanke om att samtliga som fick plats i hospitalet skulle betala en summa. Den som inte kunde göra det och ändå behövde plats skulle försöka få pengar av någon släkting i första hand. I andra hand kunde medlen samlas in lokalt. Samtliga ägodelar som personen tog med till hospitalet skulle automatiskt tillfalla hospitalet vid personens död.¹¹³

Gustav II Adolfs förslag skulle diskuteras av prästerskapet och deras diskussion ledde till ett svar, daterat den 20 mars 1620. I detta framkommer att kyrkans och kronans representanter hade olika åsikter i frågan om hur fattigvården skulle organiseras i riket. Prästerna höll med kungen om att det fanns både fel och brister gällande hospitalen i riket, men de framhöll samtidigt att sådant hörde till ovanligheten och att det i normalfallen fungerade väl. De höll alltså inte med om Gustav II Adolfs helhetsbild av att hospitalen inte längre fyllde sin funktion. När det gällde ekonomin påpekade prästerna att en del sysslomän hade upptäckts med att slarva med räkenskaperna, men de framhöll att detta alltid hade straffats.

Prästerna stöttade inte Gustav II Adolfs främsta förslag, alltså att slå ihop hospitalen till större enheter. Istället framhöll de att det "är betänkligt, om det skulle kunna ske med de fattigas nytta".¹¹⁴ Prästerna tryckte på att det var viktigt att det fanns hospital på många håll i riket men de poängterade att fattigstugorna, som skulle uppföras i socknarna enligt 1571 års kyrkoordning, inte hade förändrat situationen nämnvärt. Prästerna visade liten tilltro till möjligheten att lösa problemen med fattigdomen i riket med hjälp av stadgor och nya påbud: "Och såsom myckenheten på tiggare då var [1571], så blir ock väl alltid."¹¹⁵

¹¹² "Handlingar, rörande Upsala Academies, Skolornes och Hospitalens reform under Gustaf II Adolf", tryckt i *Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia I*, utgiven av Pehr Erik Thyselius (Örebro 1839).

¹¹³ Thyselius (1839), s 5–6

¹¹⁴ Thyselius (1839), s 20

¹¹⁵ Thyselius (1839), s 20

Prästerna avslutade sitt svar till kungen med att ge en allmän bild av hur de uppfattade fattigdomsproblemet. De framhöll att tiggeriet skapar oordning i riket ”som allmogens svårligen besvärar, både i städerna och på landsbygden, av barn, sjuka, förlamade, husarma, sammaledes båtsmän och knektar”.¹¹⁶ Intressant nog pekar de på att soldater fanns bland dem som drog runt i riket och tiggde till sin försörjning. Inte nog med det menade prästerna, de skapade också oordning genom att de inte var ”till frids, med det, gott folk dem giver”.¹¹⁷

Prästerskapet var uppenbart skeptiska till de människor som vandrade runt i riket utan fast förankring och tiggde. Just rörligheten och den svaga förankringen i lokalsamhället verkar prästerskapet ha upplevt som ett problem som gick utöver fattigvårdsfrågan. Rörligheten verkar de ha upplevt som hotfull genom att det inte fanns någon kontroll över dem som rörde sig i landskapet. Ett av förslagen i prästernas betänkande var därför starkare kontroll av tiggeriet. De föreslog att det skulle ske genom att biskopen i varje stift började utfärda särskilda tiggarpass som tiggaren sedan måste uppvisa när han eller hon gick vidare till nästa stift.¹¹⁸

Resultatet av prästernas svar blev att kungen lyssnade till deras kritik och lät förslaget falla. Kungens förslag visade på en vilja att försöka reformera och organisera den offentliga fattigvården i riket. Kyrkans män höll inte med om att detta var nödvändigt och verkar ha sett kungens förslag som kritik mot hur de skötte verksamheten, något som visas av att de framhöll hur misskötsamma sysslomän hade straffats. Vad som är särskilt belysande i det här sammanhanget är att kyrkan var uppmärksam på rörlighet och andra potentiella problem, exempelvis de kungliga breven för företräde till hospitalen och även att soldaterna tiggde till sin försörjning. Prästernas misstänksamhet mot människor som tiggde verkar ha varit snarare regel än undantag under 1600-talet. Överhuvudtaget verkar synen på fattiga ha präglats av misstänksamhet, något som Christina Unger har framhållit i sin avhandling.¹¹⁹

¹¹⁶ Thyselius (1839), s 26

¹¹⁷ Thyselius (1839), s 26

¹¹⁸ Thyselius (1839), s 26; se även Petersson (2014a)

¹¹⁹ Christina Unger, *Makten och fattigdomen: Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm* (Stockholm 1996), s 144

2.2 HJÄLP TILL SÅRADE SOLDATER FRAM TILL CIRKA 1640

Förutom kungliga brev för företräde till hospitalen såg kronan till att det även fanns andra vägar för soldater som hade svårigheter att försörja sig. Ett sätt för kronan att hjälpa soldater var att ge dem uppehålle vid något av kronans många slott eller vid någon kronogård. Den typen av enskilda insatser för behövande soldater har jag upptäckt förekommer åtminstone från 1550-talet under Gustav Vasas ryska krig, och det var vanligt fortfarande under 1610-talet under Gustav II Adolfs fälttåg. Det första exemplet som jag sett kommer från den 6 oktober 1556 och det rör ett dokument som har undertecknats av hertig Johan (III) i Viborg. Dokumentet stadgar följande: ”För en förlammat krigzman att niuta i sin lifztijdh sitt upehälle på Viborgz slot.”¹²⁰

Fortfarande på 1610-talet förekom alltså den här typen av hjälp. I riksregistraturet finns kungliga brev till soldater som skulle få uppehålle vid något slott eller vid någon gård till döddagar. I ett brev till Kristoffer Wernstedt från 23 maj 1616 skriver Gustav II Adolf att drabanterna Henrik Jöransson och Anders Bengtsson skulle få uppehålle vid Uppsala slott eftersom de var ”så vanföra, att de icke längre kunna brukas vid hovet eller eljest på något tåg eller resa”.¹²¹ De skulle alltså få uppehålle vid kronans slott i Uppsala och få ersättning där utifrån vaktmästarordningen.

Några dagar senare fick Anders Hansson, också han drabant, kungligt brev på uppehålle till döddagar vid Västerås slott.¹²² Soldaterna som fick hjälp placerades genom kungliga brev på kronans slott, som Uppsala och Ulvsunda. En del av dem fick dessutom spannmålshjälp, det vanligaste verkar ha varit att de fick fyra tunnor spannmål om året livet ut. Så skedde exempelvis för de båda gamla drabanterna Mats Larsson och Måns Torstensson, som garanterades fyra tunnor vardera årligen under sin livstid genom öppna brev från kungen sommaren 1616.¹²³

Den här typen av hjälp innebar att soldaterna inte konkurrerade med andra människor som kunde vara i behov av underhåll, vilket de gjorde vid hospitalen. Samtidigt bör det ha inneburit ökade kostnader för kronan att underhålla fler människor som inte var arbetsföra vid sina slott och gårdar än att hänvisa dem till hospitalen.

¹²⁰ Arvo Viljanti, *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557 vol 1* (Stockholm 1957), s 329

¹²¹ RR 23 maj 1616

¹²² RR 25 maj 1616

¹²³ RR 24 juli 1616; RR 12 augusti 1616

Ända fram till åren kring 1640 fortsatte hospitalen eller de kungliga breven på enskilda gåvor eller uppehålle att vara de dominerande underhållsformerna för soldater som inte kunde arbeta till sin försörjning. Men de var inte de enda försök som gjordes från kronans sida att organisera hjälp för dem. Under Erik XIV:s regering märks två betydande idéer som visserligen inte skulle få genomslag under hans tid, men som på sikt ändå blev betydelsefulla för tankarna om hur försörjningen för behövande soldater kunde organiseras. Dels gällde det idén om att skapa ett särskilt hospital enbart för soldater, dels om pension för de soldater som tvingades avsluta sin krigstjänst genom att de blivit sårade. Erik XIV:s planer förtjänare en närmare granskning inte enbart för att de senare skulle bli viktiga, utan också för att de säger något om kronans inställning till behövande soldater och att var intresserad av olika modeller för hur hjälpen skulle distribueras.

Den första idén om ett soldathospital återfinns i Erik XIV:s instruktion till ståthållarna i Stockholm, skriven inför hans avresa till danska gränsen och daterad den 1 november 1563. Bland uppgifterna som ålades ståthållarna fanns att se till att ordningen upprätthölls i Stockholm och att Guds ord predikades och följdes i staden under kungens frånvaro, något som kan kopplas till kronans försök att upprätthålla ordningen som Gustav Vasa ägnat sig åt på liknande vis. Därefter följer en i det här sammanhanget ytterst intressant paragraf.

Ståthållarna i Stockholm skulle på den sydvästra delen av Gråmunkeholmen (nuvarande Riddarholmen) uppföra ”tjänliga stugor och kammare, ett hospital till högbete Kungl. Maj:ts sjuka tjänares behov”.¹²⁴ Det som Erik XIV tänkte sig verkar alltså ha varit ett särskilt hospital för kronotjänare vid de gamla klosterbyggnaderna inne i Stockholm. Det verkar främst ha varit frågan om en försörjningsinrättning, de som hade smittsamma sjukdomar skulle också i fortsättningen hänvisas till Danvikens hospital strax utanför stadsgränsen.

Därefter specificerades att de kronotjänare som kungen tänkte sig *inte* utgjordes av soldater. Soldater skulle, precis som tidigare, få uppehålle vid kronans slott och gårdar.¹²⁵ Intressant nog stadgas alltså detta förfarande i den här instruktionen, även om det redan var i bruk tidigare. Det specificeras dessutom att soldaterna som fick uppehålle

¹²⁴ ”Instruction stält för then ...”, 1 nov 1563, HRSH 27 (1845), s 18

¹²⁵ HRSH 27 (1845), s 39

där skulle få ”deras mat och öl till deras dödsdag” och de förväntades hjälpa till med sådana sysslor som de kunde utföra.¹²⁶

I instruktionen för ståthållarna 1563 stadgade Erik XIV alltså att soldaterna skulle få hjälp med sitt uppehälle och att kronan skulle ordna det vid sina slott och gårdar. För övriga kronotjänare skulle det särskilda hospitalet på Gråmunkeholmen uppföras. I den instruktion som följde knappt två år senare, den 8 augusti 1565, hade kungens tankar om hjälpen för behövande soldater förändrats. Nu fastslogs istället i instruktionen att hospitalet (Danviken) i staden i *första hand* skulle ta emot soldater som saknade försörjning. Hospitalet skulle enligt instruktionen sörja för ”deras underhåll som för rikets fiender någon skada lidit har”.¹²⁷ Soldater utan försörjning och som hade skadats i krigstjänst mot fienden utpekades här tydligt som några som inte bara borde få hjälp utan även företräde till hospitalet. Erik XIV stannade inte där. Istället verkar han ha haft tankar på att göra om hospitalet som ståthållarna fått i uppdrag att grunda på Gråmunkeholmen till enbart ett soldathospital. I instruktionen benämns det som ett hospital som skulle vara till för soldater, till skillnad från vad som nämndes i den förra instruktionen från 1563 där det fastslogs att det skulle hysa andra kronotjänare.

Kanske berodde förändringarna på att många sårade soldater nu hade kommit till Stockholm som en följd av det Nordiska sjuårskriget. Förändringen i skrivningen ger anledning att misstänka att kungen blivit mer benägen att ordna mer hjälp åt soldater i den senare instruktionen än i den första. I den andra instruktionen framhölls att:

Och efter det H K M har nådigast förordnat ett hospital på Gråmunkeholmen i Stockholm, för de fattiga landsknektars skull och andra H K M tjänare som någon skada bekommit har av fienderna, antingen till land eller vatten, så vill H K M att så många av dem som till Stockholm ankomma, att de ska vid förbemälda hospital bli med tillbörlig traktation och underhåll försörjda, till dess de komma sig för igen.¹²⁸

Det hospital som Erik XIV beordrat ståthållarna i Stockholm att uppföra i instruktionen 1563 hade varit allmänt riktat till kronotjänare; nu hade kungen alltså ändrat uppfattning. Istället tryckte han i instruktionen från 1565 på att soldater som sårats av fienden

¹²⁶ HRSH 27 (1845), s 39

¹²⁷ ”Instruction ställdt för then ...”, 8 aug 1565, tryckt i HRSH 27 (1845), s 88

¹²⁸ ”Instruction ställdt för then ...”, 8 aug 1565, HRSH 27 (1845), s 89

skulle få hjälp vid det planerade hospitalet. Sårade soldater kom vid den här tiden till Stockholm i stor mängd, något som exempelvis kammarräkenskaperna visar.

Samtidigt finns även spår av att kronans representanter försökte organisera tillfälliga fältsjukhus för sårade soldater på andra platser i riket, vilket framgår av en notering i kungens dagbok från mars 1566. Erik XIV hade då just fått underrättelse om att ”två lasaretter för blesserade soldater voro upprättade, det ena i Västergötland och det andra i Småland”.¹²⁹ Enskilda händelser, exempelvis amiralskeppet Mars undergång den 31 maj 1564, bidrog till inströmningen av soldater och båtsmän till Stockholm.¹³⁰ Birgitta Lager-Kromnow har pekat på att kungen gjorde flera särskilda insatser för att underlätta för sårade soldater. Den 30 juli 1565 betalade kammaren på kungens order ut 672 mark till ”det skjutna och sjuka skeppsfolk”, där var och en skulle få fyra mark per person. Hjälp skulle alltså gå till hela 168 personer vid detta enda tillfälle, något som antyder omfattningen av kungens hjälpinsatser.¹³¹

Lager-Kromnow påpekar också att enskilda utbetalningar till soldater finns angivna i räntekammarböckerna. Två sjuka hingstridare fick exempelvis i januari 1563 sina öl- och matransoner, trots att de uppgavs vara sjuka och inte kunde tjänstgöra. I oktober 1566 fick Abram Person 40 mark som sjukersättning. Kungen gav också hjälp till dem som dödats i kriget. I september 1565 gav han 60 mark ”till att låta komma de fattiga knektar till jorden med som ingen råd hade”.¹³²

Erik XIV:s planer för det permanenta soldathospitalet på Gråmunkeholmen innehåller ytterligare detaljer som är av intresse. En av dem är att det angavs att soldathospitalet skulle ha en barberare, vilket tyder på att viss vård planerades att bli utförd här. Genom barberarens insatser föreställde sig kungen förmodligen att soldaterna skulle kunna återställas och kanske komma i krigstjänst igen, eller åtminstone klara av sin försörjning på egen hand. Erik XIV:s planerade soldathospital liknade i den meningen det militärhospital som under hertigen av Albas ledning öppnade i Mechelen 1567. Där var syftet att ordna läkande behandling åt soldater som hade sårats för att de skulle kunna återgå till krigstjänst igen.

I Stockholm verkar det alltså först och främst ha varit fråga om vad vi skulle kalla för ett sjukhus som Erik XIV tänkte sig där inrättningen hade fokus på att återställa sol-

¹²⁹ Erik XIV, ”Erik XIV:s Almanacks-anteckningar, hans dagböcker, ritningar och musiknoter i urval utgifna”, Carl Magnus Stenbock, *Personhistorisk tidskrift* 1912:2, notis från 1 mars 1566, s 7

¹³⁰ Lager-Kromnow (1992), s 198–199

¹³¹ Lager-Kromnow (1992), s 199

¹³² Lager-Kromnow (1992), s 199

daterna. De som var sjuka skulle däremot inte få plats vare sig vid soldathospitalet på Gråmunkeholmen eller ens i Stockholm. Instruktionen stadgade att de soldater ”som har bekommit den besmittliga blodgång, och nu med H K M:ts örlogsskepp är hemkomna, de ska icke tillstådes uti Stockholm, utan förskickas till Gävle, Öregrund och Östhammar”.¹³³

Från ungefär samma tid finns fler uppgifter om barberare som skulle hjälpa sårade soldater. I ett kungligt brev från februari 1569 stadgade Johan III, som då nyss tagit över makten från Erik XIV, att barberaren Jacob Lemmicke skulle ansvara för sjukvården vid kronans olika verksamheter i Stockholm. I brevet framgår att Lemmicke skulle ”hjälpa och förbinda alla kungens tjänare” som var verksamma vid Stockholms slott, Nacka krutkvarn, Skeppsholmen, smedjan och lädermakargården på Norrmalm. Särskilt skulle Lemmicke hjälpa kronotjänare ”om de blev sårgjorda av fienden” och han skulle få 12 mark i betalning för varje person som han hjälpte.¹³⁴

Från den här tiden började även barberare följa med armén ut i fält. Enligt barberarnas skråordning (kallad *Bardskärarnas Skrå*) från 1571 skulle en barberare följa med på när ”någon Reese eller Tugh på Rijkzens qägne förhånden är til land eller watn”.¹³⁵ En barberare skulle alltså följa med på krigståg oavsett om det gällde för flottan eller armén. Detta måste ses som ett tidigt försök att organisera krigssjukvården på plats, och säkerligen fanns de många skadade under 1560-talet i åtanke när det skrevs in i privilegiebrevet. Efter det verkar det ha setts som självklart att barberare skulle följa med armén. Karl IX anställde exempelvis 1611 två bardskärare som alltid var med ut i fält. Dessa var Peter von Här och Marcus Zadoch, där den senare fick ansvar för dem som sårats i sjöstrider.¹³⁶ Bara några år senare kom bestämmelser om att varje ryttarfana skulle ha en och varje fotregemente två bardskärare,¹³⁷ och från 1613 fanns bardskärarna upptagna i den vanliga lönelistan för armén.¹³⁸

När det gällde kronans insatser för soldater som återvände till Sverige dröjde det innan de blev mer välorganiserade. Erik XIV:s planer på ett soldathospital kom aldrig

¹³³ ”Instruction stältdt för then ...”, 8 aug 1565, HRSH 27 (1845), s 89

¹³⁴ Johan Pontén, *Från kronobarberare till företagsläkare: Bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler* (Örebro 1973), s 14. Brevet ska enligt Pontén finnas i RR 18 febr 1569, men jag har inte lyckats lokalisera det på det datumet. För säkerhets skull har jag tittat även på 18 jan som skulle kunna vara felskrivning för febr, men utan resultat.

¹³⁵ Efter ”Johan III:s privilegiebref för Bardskärarnes Skrå 1571”, tryckt i Axel Key, *Till kirurgiens historia i Sverige* (Stockholm 1897), s 188

¹³⁶ Key (1897), s 5–6

¹³⁷ Åberg (1958), s 153

¹³⁸ Key (1897), s 6

att bli verklighet under hans regering. Anledningen till det är oklar. Kanske var det enbart ett utslag av resursbrist och att bristen på tid inte tillät att idén fullföljdes. Erik XIV:s planer på ett särskilt hospital skulle ändå få betydelse genom att de lyftes upp igen av Gustav II Adolf i början av 1620-talet.

Erik XIV tog även ett annat initiativ att försöka organisera en mer allmän hjälp till soldater som gjort tjänst och blivit sårade, men inte heller den tanken kom att genomföras. Genom ett öppet brev av den 31 maj 1568 lovade Erik XIV ersättning ”för dem som lemlästade är” av soldaterna och att dessa skulle ”bli försedda i all sin livstid”.¹³⁹ Hur denna ersättning skulle organiseras berättar däremot brevet ingenting om, men det verkar som om kungen tänkte sig en slags allmän pension för alla soldater som sårats i kriget. Helt ovanlig i tiden var inte den tanken. Ett pensionssystem för soldater infördes i England redan 1593, vilket Geoffrey Hudson har visat. De soldater som kunde uppvisa att de inte längre kunde försörja sig på grund av de skador de ådragit sig i kriget fick ersättning i form av pension.¹⁴⁰

Kanske var det ett liknande system som Erik XIV tänkte sig i Sverige, men inte heller det kom att bli mer än planer under kungens livstid. Istället fortsatte hjälpen till soldater att ges i form av uppehälle vid hospital eller vid något av slotten eller gårdarna som kronan hade, och i en del fall gavs även penning- eller spannmålsersättning. Den här typen av tillfälliga insatser präglade kronans hjälp till soldater fram till några decennier in på 1600-talet, då systemet började ändras till att bli mer omfattande och mer organiserat. Vägen dit ska diskuteras och analyseras i nästa kapitel, men redan nu ska perspektivet breddas till att försöka fånga in hur det kom sig att kronan började organisera underhåll för sårade och gamla soldater i större skala från tiden runt 1640.

2.3 KRONANS MOTIV TILL ATT BÖRJA ORGANISERA UNDERHÅLL KRING 1640

I det följande avsnittet kommer två olika spår att följas som gäller kronans motiv till att börja organisera mer omfattande underhåll kring 1640. Det första av dessa gäller vilka soldater som framhölls som kronans ansvar att hjälpa. Det andra handlar om vilka fak-

¹³⁹ RR: 31 maj 1568, fol. 225; om detta brev se även Lager-Kromnow (1992), s 199

¹⁴⁰ Hudson (2000), s 118–119. Sedan verkar det ha varit olika hur väl detta system följdes, Hudson pekar exempelvis på klagomål över uteblivna pensioner.

torer som bidrog till att det var just vid den här tidpunkten som kronan började organisera mer omfattande hjälp.

”av Rikets Fiender förlamade och av ålder vanföra”

Ett par grundläggande motiv till varför kronan skulle hjälpa soldater återfinns ofta i dokument som på olika vis berör vilka soldater som borde kvalificera sig. De gällde framför allt att soldaten måste vara arbetsförmögen, att han måste ha blivit det i krigstjänsten och slutligen att han antingen var arbetsförmögen genom att ha blivit sårad i tjänsten eller att han hade blivit det genom långvarig tjänst.

Just arbetsförmågan, antingen den hade förorsakats av fienden eller genom lång tjänst, var det som gjorde soldater berättigade till hjälp i kronans ögon, något som vi minns från inledningen med soldaten Jorn Jönsson. Båda lyftes exempelvis fram i kronans argumentation i Erik XIV:s båda ståthållarinstruktioner från 1563 respektive 1565. Där står exempelvis att den soldat ”som för rikets fiender någon skada lidit har” har rätt till hjälp från kronan. Vidare nämns att de soldater ”såsom har varit skjutna, och där av är sjuka eller och eljest för deras ålderdoms skull icke kunna vara med för fienderna ska [vara] vid slotten”.¹⁴¹

Att soldaten skulle ha ådragit sig sin arbetsförmögenhet som en följd av krigstjänsten är någonting som återkommer i de kungliga argumenten från den här tiden och framåt. Samma krav återfinns i Gustav II Adolfs bestämmelser. Ett tydligt exempel på hur kungen argumenterade för vilka som skulle få hjälp av kronan är det öppna brev till donationsboken som daterades sommaren 1622. Hjälpens ska gå till de soldater som blivit lemlästade i krigstjänst nämns det i kungens brev, och som blivit så illa skadade att de varken kan fortsätta sin tjänst eller tjäna sitt uppehälle på annat sätt. Därför skulle Gustav II Adolf låta ”af Christeligit gott betänckiande thet förekomma och Vadstena Closter för Sådana personer tilreda låta”.¹⁴²

För att hjälpa till med ombyggnationerna och för att försörja soldaterna som fick uppehälle i klosterbyggnaderna uppmanade kungen att de som läste det här öppna brevet skulle skänka pengar till inrättningen. Framför allt uppmanades adelsmän som själva

¹⁴¹ HRSH 27, s 39

¹⁴² KrA: KrKII, D XXV vol 67

hade släktingar i krigstjänst att skänka medel, men även ”alla Sveriges inbyggare Adel och Oadel, som aff Gudi med världennes godz begåffuade äre, göra thet samma”.¹⁴³ Därefter följer en lång uppmaning att de som kan ska skänka ”hvad theras förmögenhet aff Christelig mildheet kan tillåta” för att stödja krigsmanshusets öppnande. Här görs en intressant anmärkning. Gustav II Adolf påpekar att det inte enbart är någonting gott för soldaterna som får hjälp med sitt uppehälle, utan också för att andra människor därigenom i framtiden kommer att bli förskonade från ”förflammade krigsmäns ijdekliga betlerij”. Här anknyter Gustav II Adolf till diskussionen som förts med prästerskapet, vilka ansåg att många soldater drev runt längs vägarna i riket och var till besvär för vanligt folk genom att de tiggde och ställde till andra bekymmer.

Brevet avslutas med ytterligare ett tydligt artikulert motiv till varför soldater borde få hjälp: ”Item at monge, som nu draga sig undan, må genom sådant frijbröd til döderdag upveckias, godvilligen tiena theras fädernesland.”¹⁴⁴ Gustav II Adolf verkar alltså ha tänkt sig att kronans hjälp skulle göra att färre höll sig undan från utskrivningarna eller valde att fly från krigstjänsten när de väl skrivits ut, detta genom att soldaterna kunde lita på att de fick hjälp om de sårades i tjänsten. Särskilt rymningarna var ett stort problem redan när utskrivningssystemet infördes. I gränstrakter med stora skogsområden där man kunde hålla sig undan långa tider var rymningarna mest omfattande, främst i delar av Finland och i Småland.¹⁴⁵

I *Gustav II Adolfs konstitution emot tiggare och tidstjuvar* från 1624 är argumentet för att hjälpa just soldater ännu mer utarbetat. Där kompletteras det också med ett påpekande om att det enda alternativ som återstod för den som inte kunde få någon hjälp av sina släktingar eller från kronan var att tigga för sin överlevnad:

Och på det krigsfolket som deras liv och hälsa som oftast tillsätta för kronans skull, icke måste tigga sin föda, och förveta sig, när sådan olycka dem påstöter, att de då må in till deras dödsdag eller bättre hälsa närligen underhållna vara.¹⁴⁶

¹⁴³ KrA: KrKll, D XXV vol 67

¹⁴⁴ KrA: KrKll, D XXV vol 67

¹⁴⁵ Villstrand (1992), s 247–250

¹⁴⁶ Thyselius (1839), s 44–45

Samma grundkrav återkommer gång på gång i kronans uttalade vilja att ge hjälp till soldater. I ett brev 1637 från riksrådet till kommandanten på Älvsborgs fästning, Johan Hindersson, nämner riksrådet åter detta motiv till att organisera hjälp. Enligt riksrådets skrivelse fanns det många soldater ”som för rikets fiender är vordna så illa sargade och förlamade”. Därigenom har de mist sin arbetsförmåga enligt riksrådets skrivelse och de ska av den anledningen bli underhållna av kronan så att de inte tvingas dra runt i riket och tigga till sin försörjning.¹⁴⁷ I februari 1640 skrev landshövdingen i Västerbotten, Stellan Mörner, till krigskollegium och meddelade att de soldater som hade återvänt från kriget hade det svårt. Detta gällde enligt landshövdingen ”särskilt de förlamade skjutna & sargade som sakna uppehälle & därför bör få hjälp”.¹⁴⁸

Det fanns ytterligare en dominerande anledning till att kronan kunde ge underhåll till en soldat än genom att han blivit sårad i fält. Lång tjänstgöring framhölls i dessa fall ofta som skäl för att få hjälp från kronan. En officer skrev hem från det trettioåriga kriget sommaren 1640 och klagade över att sjuka soldater som återvände till Sverige och hoppades på befordran istället tvingades gå ”med säcken”, det vill säga tigga till sin försörjning. I brevet påpekade officeren att han ansåg att två av dessa soldater borde ”få ett stycke bröd” eftersom de tjänat väl i 30 års tid.¹⁴⁹ En annan soldat, Sven Håkansson, fick i januari 1643 ett brev från förmyndarregeringen där han tilldelades fem tunnor spannmål (om det var årligen eller en engångsersättning framgår däremot inte av brevet). I brevet anfördes som skäl till kronans hjälp att Sven Håkansson bodde på en liten gård och hade tjänat i kriget i nästan 30 år.¹⁵⁰

I drottning Kristinas gåvobrev till krigsmanshuset från november 1646 framgick det återigen att avsikten med krigsmanshuset var att hjälpa de soldater som stridit mot ”Våra och Rikets Fiender”, varigenom de ”sin kropps hälsa och sundhet eftersatt”. Hennes gåvobrev hänvisar i sin tur till Gustav II Adolfs tankar som framförts i donationsboken. Där framhålls att hennes far hade ordnat så att:

alla sargade, förlamade och vanföra Krigsmän och till deras nödtorftiga livsuppehälle låtit upprätta uti Vadstena Stad ett Hospital eller Krigsmans-

¹⁴⁷ Förmyndarregeringen till kommandanten Johan Hindersson, RR 3 aug 1637

¹⁴⁸ KrA: KrKll brevböcker, 12 febr 1640

¹⁴⁹ KrA: KrKll brevböcker, 21 aug 1640

¹⁵⁰ KrA: KrKll brevböcker, 7 jan 1643

hus, varest sådana av *Rikets Fiender förlamade och av ålder vanföra* [min kurs] Krigsmän skulle till dödsdag ha deras våning och livsnäring¹⁵¹

Här upprepades de båda främsta anledningarna till att soldater räknades som en grupp som kronan borde organisera hjälp för, det vill säga att de blivit sårade eller tjänstgjort länge. Från den kungliga argumentationen framgår det tydligt vilka som idealt sett skulle få hjälp från kronan, men detta stämde inte alltid överens med vilka som faktiskt fick hjälp. Prästerskapet klagade vid upprepade tillfällen på kronan, såväl under 1620-talet, som har påpekats ovan, som under 1640-talet. På riksdagen 1642 framhöll prästerskapet att behövande soldater visserligen själva måste anstränga sig för att söka hjälp, men de inskräpte intressant nog att kronan ytterst hade ansvar för de svårast skadade, men att de andra fick nöja sig med vad de fick. Prästerna framhöll att soldaterna borde ”låta sig nöja med det dem av överheten är förordnat; eljest måste hjälp sökas hos landsherrar och världslig överhet, emot sådant deras tiggeri, övervåld och puckande, de förlamade försörjas av överheten”.¹⁵²

Riksdrotsen Per Brahe den yngre var verksam som generalguvernör i Finland när han sommaren 1649 skrev till kammarkollegiet i frågan om sårade soldater. Han skrev att han väntade många hemvändande soldater till Åbotrakten sedan den Westfaliska freden hade slutits föregående höst och de svenska soldaterna hade börjat hemförlovas. Per Brahe framhöll i brevet till kammarkollegium att många av dem som återvände var ”så gamla, förlamade och utarmade” att de inte förmådde försörja sig. Kronan hade enligt Brahes brev tidigare gett soldater ödejordar, det vill säga sådan jord som stod obrukad. Han ansåg dock inte att det var en god idé då många återvände soldater saknade eller hade nedsatt arbetsförmåga. Brahe resonerade i brevet om att kronan borde hjälpa soldater, eftersom det skulle se illa ut och göra nyutskrivna soldater illa till mods av att se sina krigskamrater tigga för sin försörjning om de återvände lemlästade:

Och att låta sådana alldeles gå ohulpna och tröstlösa, synes ge något eftertänkande, och ett kallt hjärta uti andra deras medbröder av det gemena krigsfolket.¹⁵³

¹⁵¹ Sjöberg (1892), s 241–244

¹⁵² *Prästerskapets riksdagsprotokoll*, 1642 års riksdag, s 28

¹⁵³ Per Brahe till kammarkollegium, 28 aug 1649, Tigerstedt (1869), s 123

Kronan, prästerskapet och Per Brahe argumenterade på samma sätt och framhöll att sårade soldater var en grupp som kronan borde hjälpa. Det som de däremot hade olika åsikter om var hur omfattande hjälpen skulle vara. Oberoende av varandra ansåg både Per Brahe och prästerskapet att kronans insatser inte räckte för att råda bot på problemen med soldater som inte kunde försörja sig. Både prästerskapet och Per Brahe vädrade farhågan att soldaterna skulle tvingas tigga till sin försörjning om kronan inte hjälpte dem. Prästerna fokuserade dessutom på att våld och andra sociala problem blev vanligare om kronan inte ordnade försörjningen för soldater.

Per Brahe verkar ha varit mer bekymrad över att soldater drog runt längs vägarna och tiggde till sin försörjning och att det i sin tur väckte dåliga känslor hos nyrekryterade soldater, vilket hans beskrivning av ”kallt hjärta” bör ha varit ett uttryck för. De medel som kronan vid den här tiden tilldelat krigsmanshuset räckte enligt Per Brahe långtifrån till att hjälpa alla behövande soldater: ”och den lilla delen, som ordinerat är av krigshospitalet, vill slätt intet förslå”.¹⁵⁴

Det här avslutande exemplet får tjäna som övergång mellan kronans syn på sårade soldater till de mer praktiska grunder som tjänade som motiv för dess agerande kring 1640. Till sist vill jag även peka på likheterna i resonemangen över tid i fråga om vilka soldater som borde få hjälp. Redan på 1560-talet framhölls från kronans sida vad som kvalificerade en soldat för hjälp, och detta upprepades i princip ordagrant under de följande nästan hundra åren i officiella dokument. De soldater som sårats eller lemlästats direkt av fienden och därigenom mist sin förmåga att försörja sig betraktades genom hela perioden som de mest behövande av soldaterna. Andra som sågs som högt prioriterade för kronan att hjälpa var genom hela perioden soldater som tjänstgjort länge. Ofta angavs att de tjänat 30 år eller mer. Men även soldater som bara var fattiga eller bebodde små gårdar, såsom Sven Håkansson, kunde framhålla detta och i åtminstone en del fall fick de hjälp.

Utskrivningar, våld och protester

Efter att ha studerat kronans argumentation kring vilka soldater som borde få hjälp ska fokus nu riktas mot de mer praktiska förutsättningarna som gav kronan motiv till att

¹⁵⁴ Per Brahe till kammarkollegium 28 aug 1649, Tigerstedt (1869), s 123

börja organisera mer omfattande hjälp kring 1640. De centrerades kring en tydlig förändring, vilket var arméns organisation. Åren kring 1620 infördes utskrivningssystemet i Sverige, ofta kallat *det äldre indelningsverket*.

Utskrivningssystemet som Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna organiserade efter freden i Stolbova 1617 har undersökts i flera ingående studier och ska därför inte redogöras för i detalj här.¹⁵⁵ Det byggde på att riksdagen skulle besluta om utskrivningar i hela riket när så behövdes. Utskrivningarna var tvingande och skulle ske från den svenska bondebefolkningen som skulle sätta upp rotar från vilken en knekt skulle utskrivas till krigstjänst. Prästerna i socknarna fick i uppgift att bokföra befolkningen och därmed ha insikt om vilka män som var möjliga att använda i krigstjänst. Enligt Nils Erik Villstrand stod prästerna ofta på lokalbefolkningens sida i förhållande till kronan. Det ledde till att prästerna undanhöll en del män från sina listor och såg till att skriva ut andra som de ansåg var mer umbärliga för lokalsamhället.¹⁵⁶

Jan Lindegren har studerat utskrivningarna i Bygdeå socken i Västerbotten under åren 1620 till 1640 för att komma åt deras effekter på lokalsamhället. Han kommer fram till att 255 knektar skrevs ut, det vill säga 12 knektar årligen, vilket måste ha varit kännbart för en socken med liten befolkning. Av knektarna var 33 kvar i tjänst vid undersökningsperiodens slut; av övriga 222 hade hela 215 avlidit under sin tjänstgöring. Det innebär att enbart sju knektar kunde återvända till hemsocknen, och av dem var bara en enda helt arbetsför. Flera var ålderstigna efter att ha tjänstgjort i minst 30 år, de hade sålunda börjat sin tjänst innan Lindegrens undersökningsperiod börjar, en är antecknad som "lamskjuten" och på en annan är "båda fötter avruttnade".¹⁵⁷

Lindegrens undersökning visar att utskrivningarna bör ha varit en stor börda för lokalsamhället och att skrivas ut i krigstjänst vanligen var liktydigt med en dödsdom. Utskrivningarnas omfattning i hela riket under 1600-talet är betydligt svårare att uppskatta. Lindegren har i ett annat sammanhang uppskattat antalet män som tvingats till krigstjänst i Sverige till ungefär 600 000 under perioden 1620–1720. Av dem räknar han med att närmare 500 000 ska ha avlidit i tjänsten, en siffra som i jämförelse med hans mer ingående studie av Bygdeå socken snarast verkar vara i underkant.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992); Mikko Huhtamies, *Knektar och bönder: knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget* (Helsingfors 2004)

¹⁵⁶ Villstrand (1992), s 104–105

¹⁵⁷ Lindegren (1980), s 162

¹⁵⁸ Lindegren (2000), s 138–141

Att det blev protester och våldsamheter av ett sådant tryck på befolkningen är inte särskilt förvånande. En del försökte aktivt undkomma krigstjänsten. Mikko Huhtamies, som har studerat utskrivningssystemets följder i Finland under trettioåriga kriget, har framhållit att antalet män som noterades vara odugliga för krigstjänst tycks ha ökat just vid utskrivningstiden. Huhtamies skriver att: ”I alla utskrivningslängder förekommer döva, halvblinda, tarmsjuka, åldriga eller barn, fallandesjuka, svagsinta, förlamade och sådana som tilldragit sig skador avsiktligt eller av misstag.”¹⁵⁹

Huhtamies anser att det finns skäl att misstänka att antalet som klagade över besvär var fler än de verkligen sjuka, just för att de ville undvika krigstjänst. När Huhtamies studerat det verkliga bortfallet av soldater i Nedre Satakunda i Finland år 1637 kom han fram till att bortfallet vid utskrivningarna var mellan en och fem procent. Detta tolkar han som att rotarna inte medvetet valde ut män som de inte trodde skulle kunna göra krigstjänst för att få dem att slippa. Att bortfallet sedan blev betydligt högre vid mönstringen måste ha att göra med att många ändå försökte simulera sig sjuka eller på annat sätt framstå som olämpliga för krigstjänst.¹⁶⁰

Huhtamies har också påpekat att kronan försökte förhindra att soldater rymde mellan utskrivningen och mönstringen genom att föra dem till mönstringsplatsen i bojor.¹⁶¹ Hur vanligt detta hårda förfaringssätt var är svårt att avgöra, men säkerligen var det en åtgärd i desperation från kronan. De måste ha förstått att detta agerande på sikt borde öka missnöjet med utskrivningarna och därmed med överheten i stort.

Det finns många berättelser om utskrivna soldater som skadade sig själva för att slippa tjänstgöring. I riksrådet tog riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm upp två fall i januari 1642 som han hade fått rapporterade till sig från Småland. Där hade enligt riksamiralen en utskrivna soldat hängt sig och en annan hade ”huggit sig fötterna av” för att undkomma krigstjänst.¹⁶² Det förekom alltså att utskrivna soldater medvetet både begick självmord och skadade sig själva medvetet just för att slippa krigstjänst. Kanske berodde det på att det var välkänt att den stora majoriteten av dem som lämnade riket för krigstjänst inte återvände.

Gustav II Adolf anknöt till missnöjet med utskrivningarna för att motivera krigsmanshuset i Vadstena. I brevet som öppnade donationsboken, daterat sommaren 1622,

¹⁵⁹ Huhtamies (2004), s 61

¹⁶⁰ Huhtamies (2004), s 61

¹⁶¹ Huhtamies (2004), s 40–45

¹⁶² SRP 9 januari 1642 (Stockholm 1902), s 25

skrev kungen som har nämnts att ett syfte med krigsmanshuset var att få utskrivningarna effektivare. Kungen pekade på ”att många, som nu drager sig undan, må genom sådant fribröd till dödsdag uppväckas, godvilligen tjäna deras fädernesland”.¹⁶³ Här är det tydligt hur kungen använde sig av de många rymningarna och problemen som utskrivningssystemet orsakat som ett motiv till att inrätta krigsmanshuset. Kungens tanke om att genom krigsmanshuset få folket att ”godvilligen tjäna deras fädernesland” är intressant genom att den visar att han var medveten om att han var beroende av undersåtarnas lojalitet. Hans ord visar att han var medveten om att den framväxande statsmakten inte bara var en utpressande organisation som bara kunde ta så mycket resurser den ville från befolkningen, utan att statsmakten behövde legitimitet. Johan Holm har pekat på att kronan ständigt var beroende av att få sin legitimitet bekräftad, något som detta exempel bestyrker.¹⁶⁴

Kronan behövde på sikt hitta strategier för att undvika missnöjet med utskrivningarna, både för att själva utskrivningssystemet inte skulle bryta ihop och för att protester inte skulle kanaliseras i missnöje från civilbefolkningen. Flera skrivelser från tiden efter Gustav II Adolfs död visar att förrymda soldater orsakade problem ute i landsändarna. Den 24 juli 1634 fick exempelvis ståthållaren på Kronobergs slott, Otto von Scheiding, jämte landshövdingarna i Jönköping respektive Kalmar län, Knut Drake och Bengt Kafle, order om att rusta ryttare och knektar. Dessa ryttare och knektar skulle ståthållaren och landshövdingarna använda för att få ordning på förrymda soldater. De förrymda förde, enligt centralmaktens brev, ett våldsamt leverne i gränstrakterna mot Danmark.¹⁶⁵

Det representanterna för centralmakten såg som det stora hotet verkar ha varit att soldaterna som rymde också kunde började involvera bönder i gränstrakterna i sitt missnöje. Soldater betraktades med misstänksamhet och som mer benägna för våldsamt handlande än andra, något som exempelvis Karin Hassan Jansson har understrukt. I sin studie om våldtäkter utmålades soldater ofta under 1600-talet som mer våldsamma och det påpekas ofta att de hade tillgång till sina tjänstevapen, medan vanligt folk enbart hade arbetsredskap eller liknande att försvara sig med.¹⁶⁶

¹⁶³ KrA: KrKil, D XXV vol 67, *Avskrifter av donationsbrev*

¹⁶⁴ Holm (2005), s 395–396

¹⁶⁵ Georg Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare: Studier rörande allmogens besvär* (Uppsala 1948), s 74–75

¹⁶⁶ Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800* (Uppsala 2002), kapitel 3

2.4 FRÅN ENSTAKA TILL MER OMFATTANDE HJÄLPINSATSER

Avslutningsvis kan vi konstatera att kronans representanter i början på 1500-talet betraktade gamla och sårade soldater som del av ett större fattigdomsproblem. När det gällde kringdrivande människor framhölls ofta just soldaterna som potentiella orosstiftare.

Från mitten av 1500-talet började kungamakten organisera mer omfattande hjälp för soldaterna, mest för att få dem tillbaka i krigstjänst. Erik XIV:s regering innebar mer fokus på hjälp för just sårade soldater, något som visar sig i hans planer på ett särskilt soldathospital i Stockholm och även hans tankar om allmän pension för soldater. Dock förverkligades inga av dessa planer. Istället fortsatte kronan som tidigare att främst ge uppehälle som hjälp åt soldater, antingen vid kronoägda slott och gårdar eller vid hospitalen. Det kan alltså sägas att befintlig infrastruktur på detta sätt användes för att hjälpa sårade och gamla soldater.

Kronans användning av hospitalen till kronotjänare gav upphov till konflikt med kyrkan, som hade del i hospitalförvaltningen. Den konflikten drev på kronans intresse för att skapa alternativa underhållsformer för soldater. Mest avgörande för etablerandet av ett mer omfattande underhåll var krigsmaktens omorganisering kring 1620. Utskrivningssystemet medförde att kronan behövde stärka sin legitimitet och få folket att godkänna både de enskilda utskrivningarna och på sikt också den krigspolitik som kronan förde. Utan stöd från folket hade kronan haft betydligt svårare att föra en sådan expansiv och resursexploaterande politik. Gustav II Adolf var själv medveten om det, något som framgår i hans argumentation kring nödvändigheten om att kronan måste kunna erbjuda stöd till sårade soldater och deras familjer.

Figur 1: Planskiss över krigsmanshuset. Siffran 1 markerar norra och västra längan, det ursprungliga krigsmanshuset. Munkklostret, som blev del av krigsmanshuset på 1700-talet, syns nederst i bild markerat med nummer 2. Lantmäteriet, karta 1796 av Mathias Wallberg.

3. Krigsmanshusets grundande och organisation

Det här kapitlet ska besvara frågan om hur Vadstena krigsmanshus fungerade under sin verksamma tid mellan cirka 1640 och 1780. I huvudsak bygger det på ett antal centrala dokument som kan belysa hur verksamheten var organiserad och därmed hur den fungerade. Vilka dessa dokument var och vad de innehöll kommer att presenteras efter hand i kapitlet.

När det gäller organiseringen av krigsmanshuset vill jag redan nu framhålla tre faser som särskilt betydelsefulla. De tre faserna utgör därför varsitt avsnitt i kapitlet. Den första utgörs av en period kring krigsmanshusets grundande under 1630- och 1640-talen, den andra av tiden för Karl XI:s reformer under 1670- och 1680-talen och den tredje och sista av dem av ytterligare förändringar under 1720- och 1730-talen.

Det kan vara värt att nämna att den fjärde förändringsfasen som rör själva stängningen av huset analyseras i sin helhet i kapitel fem, eftersom de båda kategorierna organisation och verksamhet inte går att skilja från varandra under avvecklingsfasen. I det här kapitlet ska främst krigsmanshusets organisation och hur det var tänkt att fungera analyseras, i kapitel fyra följer sedan en mer ingående studie av den underhållsverksamhet som förekom inom ramen för krigsmanshuset som inrättning.

3.1 GRUNDANDET: 1630- OCH 1640-TALEN

I det här avsnittet ska själva grundandet och öppnandet av krigsmanshuset vara i fokus. Jag ska börja med att visa vilka internationella influenser som kan ha påverkat inrättningen. Därefter kommer planerna på att öppna krigsmanshuset granskas från att idén börjat nämnas i ett par dokument under Gustav II Adolfs regering, för att följas av en diskussion om varför Vadstena valdes som plats för krigsmanshuset. Efter det följer riksrådets diskussioner under 1630-talet om hur inrättningen ska kunna öppnas. Till sist görs ett försök att skapa en bild av hur krigsmanshuset var organiserat under 1640-talet.

Tanken på att skapa en särskild institution i Sverige för soldater går som vi såg i förra kapitlet att spåra tillbaka till Erik XIV:s dagar på 1560-talet. Under hans tid kom de aldrig att bli förverkligade, och det dröjde till sommaren 1621 innan tankarna om att skapa ett särskilt soldathospital återkommer igen.

Den här gången skedde omnämmandet av planerna i Gustav II Adolfs krigsartiklar. Där nämns att ett soldathospital ska grundas, men inte specifikt var i riket det ska vara placerat. Följande år, 1622, öppnade Gustav II Adolf som tidigare påpekats en donationsbok i fältlägret utanför Mitau där planerna på att öppna ett soldathospital var mer konkreta. Donationsboken syftade uttalat till att samla in pengar för att ett soldathospital skulle kunna bli verklighet, och det nämns även där att det skulle vara placerat i Vadstena klosters gamla byggnader.

Vi kommer snart att få anledning att återvända till donationsboken. Nu räcker det att konstatera att planerna på att grunda ett särskilt hospital för soldater var mer konkreta i början av 1620-talet än vad de hade varit på 1560-talet. Innan vi går in på hur det gick till när krigsmanshuset i Vadstena öppnade ska jag peka på några liknande exempel från andra platser i Europa som kan ha fungerat som förebild.

Liknande lösningar har en tendens att uppstå för att lösa likartade problem på olika platser, och så var fallet med soldathospitalen. Erik XIV:s planer på att grunda ett soldathospital i Stockholm sammanfaller exempelvis väldigt nära i tiden med det första kända exemplet på ett militärsjukhus i Europa, vilket inrättades i Mechelen (Malines) i Nederländerna 1567. Närheten i tid behöver förstås inte betyda att Erik XIV kände till detta militärsjukhus, men samtidigt kan det förstås ha räckt med att någon av hans officerare eller andra närstående personer hade kontakter med Nederländerna eller hade gjort en resa dit för att kungen skulle ha fått information om den inrättningen.

Det första militärsjukhuset i Mechelen följdes av ytterligare ett militärsjukhus i Pamplona i Spanien på 1570-talet och ett i Amsterdam på 1580-talet. Geoffrey Parker har velat se den särskilda situationen i Nederländerna som en av förutsättningarna som behövdes för att ge grogrund för det första militärsjukhuset.¹⁶⁷ Kriget fördes där av spanska trupper, vilket gjorde att det blev ekonomiskt fördelaktigt att organisera vård av

¹⁶⁷ Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the rise of the West, 1500–1800* (Cambridge 1988/1996), s 72–73; se även White (2002), s 21

sårade spanska soldater i Nederländerna genom att de därigenom inte behövde skeppas hem till Spanien. Som en följd av denna speciella situation i kombination med att Spanien tidigt skapade en stående armé var enligt Parker det som låg bakom att Europas första militärsjukhus tillkom i just Nederländerna på 1560-talet.¹⁶⁸

Under 1600-talet blev sedan olika typer av institutioner ett så vanligt inslag i hela Europa att Michel Foucault i *Vansinnets historia* har karaktäriserat århundradet som ”Den stora inspärningen”.¹⁶⁹ Foucault kopplar ihop institutionerna med andra regelrätta försök att bringa ordning i samhället genom att få kontroll över befolkningen och då framför allt genom att sätta strängare ramar kring tiggeriet.¹⁷⁰ Han påpekar att det började skapas institutioner runtom i Europa under detta sekel och att de skulle lösa sådant som upplevdes som ganska diffusa sociala problem, alltifrån fattiga till arbetslösa, brottslingar och även psykiskt sjuka fann sig snart på institutioner.¹⁷¹ Institutionsbyggandet i Foucaults tappning kan betraktas som ett försök från maktthavarnas sida att kontrollera folket och normalisera det utifrån en tanke om hur samhället borde vara indelat, där var och en hade sin roll utifrån vad den bidrog med för arbete och där den som inte bidrog med något arbete alls betraktades med misstänksamhet. Det knyter an till den uppfattning som vi sett att exempelvis Gustav Vasa hade uttryckt redan runt 1540.

Den typen av institutioner som Foucault främst tänkte sig verkar ha varit olika typer av mer eller mindre fängelseliknande slag, främst korrektionsanstalter eller tukthus. Men även andra och mer specialiserade institutioner skapades under den tidigmoderna perioden runtom i Europa. En av dem var som jag redan har påpekat särskilda institutioner för soldater som blivit sårade.

Även i andra europeiska länder än i Spanien och Nederländerna byggdes institutioner för sårade soldater. I England grundades *Chelsea Hospital* 1691 och hade runt 470 platser för soldater som fick husrum där, medan institutionen försörjde ytterligare ungefär lika många som inte bodde i huset.¹⁷² Vid den tiden fanns det även i England sedan 1593 ett särskilt pensionssystem för sårade soldater och båtsmän, vilket Geoffrey Hudson har studerat i sin avhandling.¹⁷³ Hudson påpekar att det krävdes att soldaten kunde visa att han fått sin arbetsoförmåga genom krigstjänsten, det vill säga att det var krigs-

¹⁶⁸ Parker (1988/1996), s 72

¹⁶⁹ Michel Foucault, *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (Lund 2010 [1961]), s 67

¹⁷⁰ Foucault (2010 [1961]), s 84

¹⁷¹ Foucault (2010 [1961]), s 67; s 72–73

¹⁷² C G T Dean, *The Royal Hospital, Chelsea* (London 1950)

¹⁷³ Geoffrey Hudson, *Ex-servicemen, war widows and the English County pension scheme, 1593–1679* (Oxford 1995)

tjänsten som gjorde soldaten till ”rätt fattig”. Fattigdomen i sig var inte nog för att få hjälp, framhåller Hudson, utan det krävdes att fattigdomen hade uppkommit som en följd av tjänstgöringen.¹⁷⁴

I Frankrike fick en del soldater kungliga brev som gav dem rätt till uppehälle i klostren. En särskild akt, *Code Michau*, infördes visserligen 1629 och innebar i teorin att samtliga soldater skulle få en pension på 100 livres per år, men de utlovade pensionerna betalades ut oregelbundet.¹⁷⁵ John A Lynn har pekat på att ett försök att bygga ett soldathospital i Bicêtre 1633 rann ut i sanden och efter det dröjde det flera decennier innan man på nytt försökte bygga en central institution för soldater i Frankrike. Att hjälpen till soldater uteblev gjorde att det rapporterades om att tiggande soldater regelbundet måste utvisas från Paris, exempelvis 1644.¹⁷⁶ Det skulle dröja till en bit in på Ludvig XIV:s regering, runt 1670, innan frågan om ett mer utvecklat och institutionellt understöd till soldater restes i Frankrike. Då uppfördes ett stort invalidhospital mitt inne i Paris med plats för tusentals soldater.¹⁷⁷ Invalidhospitalet sågs snabbt som en förutsättning för att få män att alls vilja ta värvning, enligt Lynn.¹⁷⁸

Om vi återvänder till Sverige kan vi alltså konstatera att Erik XIV:s planer på ett särskilt soldathospital var tidiga även i ett internationellt perspektiv. Det är inte särskilt troligt att han kände till militärsjukhuset i Mechelen, som för övrigt öppnade först 1567. Något som talar emot det ännu tydligare är att inrättningen blev mer välkänd först sedan den österrikiske resenären Paulus Marsteller skrivit en bok om det på 1590-talet. I den boken handlar ett av kapitlen om militärsjukhuset, och där fanns till och med bilder som visade inrättningen i detalj.¹⁷⁹

Geoffrey Parker har hävdat att militärsjukhuset i Mechelen var det enda i sitt slag i Europa fram till att det franska invalidhospitalet öppnade på 1670-talet.¹⁸⁰ Det påståendet stämmer alltså inte, som jag har framhållit genom exempen här, och även det

¹⁷⁴ Geoffrey Hudson, "Disabled Veterans and the State in Early Modern England", i Gerber (2000), s 117–144

¹⁷⁵ John A Lynn, *Giant of the Grand Siècle: The French Army 1610–1715* (New York 1997)

¹⁷⁶ Lynn (1997), s 432

¹⁷⁷ Lynn (1997), s 431

¹⁷⁸ Lynn (1997), s 433, framhåller att biskopen i Nantes skrev följande 1691: "I know that the establishment of the Invalides in Paris has brought many men into service who would never have entered out of apprehension that had they been crippled and unable to make a living, they would have found themselves reduced to demanding alms in order to live."

¹⁷⁹ Parker (1988/1996), s 73

¹⁸⁰ Parker (1988/1996), s 73: "At the time, it was the only permanent establishment of its kind in Europe and, for almost a century, it remained so."

svenska krigsmanshuset skulle kunna gå in i kategorin av institutioner som tillkommit långt innan det franska invalidhospitalet öppnade. Även Lorraine White har för övrigt påpekat Geoffrey Parkers misstag i sin artikel om sjukvården i den spanska armén.¹⁸¹

Det går att säga något mer om den internationella kopplingen när planerna på ett krigsmanshus i Vadstena började konkretiseras. Att Gustav II Adolf hade nära relationer till Nederländerna och den nederländska krigsorganisationen är välkänt, och den omorganisation som han gjorde av den svenska hären under 1610-talet hämtade mycket av sin inspiration från prins Moritz av Oraniens armé.¹⁸² Relationen mellan Nederländerna och krigsmanshuset i Vadstena har dock ännu tydligare kopplingar än så.

En av de ledande personerna vid krigsmanshusets uppstart, krigsrådet Lars Kagg, hade fått i uppdrag av Gustav II Adolf att gå i krigstjänst i Nederländerna. Genom ett rekommendationsbrev från kungen hade han kommit i Moritz av Oraniens tjänst. Där studerade Kagg befästningskonst och han tjänstgjorde vid prinsens garde under åren 1616–1619. Efter att även ha varit fänrik vid Fredrik V av Pfalz armé, som stred i Nederländerna, återvände Kagg till Sverige 1620. Han kom alltså från Nederländerna rakt in i ett Sverige där det militära reformarbetet just pågick. Lars Kagg är därmed ett exempel på en person som på Gustav II Adolfs uttryckliga uppdrag sökte tjänst hos prins Moritz av Oranien, och att han åtminstone kände till de nederländska militärsjukhusen måste ses som ytterst troligt.¹⁸³ Dessa kopplingar visar att det är troligt att Gustav II Adolf låtit sig inspireras av den nederländska armén inte bara för sin egen omorganisering av armén, utan också för sina planer på att organisera hjälp till sårade och gamla soldater.

Även arkitekten Simon de la Vallée, som var en annan person som skulle få stort inflytande över det svenska krigsmanshuset, hade tydliga kopplingar till Nederländerna. Han var född i Frankrike och hade precis som Kagg varit verksam under flera års tid i Nederländerna.¹⁸⁴ Det var han som fick i uppdrag att resa till Vadstena för att upprätta ritningar till ombyggnationerna av krigsmanshuset.¹⁸⁵ Nu är det tid att se närmare på de första dokument som utfärdades där planerna på krigsmanshuset finns omnämnda.

¹⁸¹ White (2002), s 21

¹⁸² Se exempelvis Wetterberg (2002), s 294–299 om var Gustav II Adolf hämtade sin inspiration till omorganisationen.

¹⁸³ Sam Hedar, "Lars Kagg", *Svenskt biografiskt lexikon* 20 (Stockholm 1973–1975), s 563

¹⁸⁴ Tord O:son Nordberg, "Simon de la Vallée", *Svenskt biografiskt lexikon* 11 (Stockholm 1945), s 31

¹⁸⁵ Det uppdraget fick han 1639, vilket vi återkommer till.

Första gången krigsmanshuset nämns i Gustav II Adolfs stadgor är alltså i de krigsartiklar som han lät utfärda sommaren 1621.¹⁸⁶ Där förekommer krigsmanshuset, eller krigsmanshospitalet som det också kallas, nästan mer i förbifarten. Det nämns nämligen att den soldat som missbrukar Guds namn eller som svär ska dömas till att "böta sin halva månadssold [till] de fattiga, uti ett krigsmanshospital som upprättas skall".¹⁸⁷

Mer detaljer än så nämns inte i krigsartiklarna om planerna på att krigsmanshuset ska öppnas. Det förekommer ytterligare en gång i krigsartiklarna. Åter är det fråga om brott mot religiösa föreskrifter som soldaterna kan göra sig skyldiga till. Den femte av krigsartiklarna stadgar: "Vilken präst korum försummar att hålla böter halva månads-solden, till föreskrivna hospital".¹⁸⁸ Punkten innan stadgade att prästerna skulle hålla korum, alltså fältandakt, varje morgon och kväll så länge armén låg i fält. Men den präst som inte gjorde detta skulle alltså böta halva sin månadslön till det tänkta krigsmanshospitalet. Mer än så nämndes inte i krigsartiklarna. Det dröjde nästan exakt ett år innan Gustav II Adolf åter kom tillbaka till planerna på att skapa ett krigsmanshus.

Den 1 juni 1622 hade Gustav II Adolf utfärdat ett kungligt brev för Baltasar Salinus att arbeta som hovkirurg. I det arbetet ingick att "förbinda och kurera allt det krigsfolk, som ifrån Livland sargade hemkom, såsom ock alla dem, som antingen på slottet och Skeppsholmen eller eljest bland hovfolket kuration behövde".¹⁸⁹ Denne Salinus var sedan 1611 anställd som bardskärare i Stockholms stad och kom senare under sitt liv att användas när arméns fältsjukvård omorganiserades på 1650-talet.¹⁹⁰ Här märks också Gustav II Adolfs aktiva intresse för att ordna hjälp för sårade soldater, men också i det här fallet verkar det främst ha varit fråga om att återställa soldater till krigstjänst igen snarare än att kronan skulle ordna deras försörjning för någon längre tid. Det verkar också ha varit avsikten bakom det initiativ som Gustav II Adolf tog genom öppnandet av donationsboken. Det brev han daterade den 30 juli 1622 angående detta inleddes på följande vis:

¹⁸⁶ Dessa finns tryckta i sin helhet i Gustav II Adolf (1861), s 243–253

¹⁸⁷ Gustav II Adolf (1861), s 243

¹⁸⁸ Gustav II Adolf (1861), s 243

¹⁸⁹ Olle Salin, "Hovkirurgen Balthasar Salinus och hans släktkrets: Från polska Preussen till stormaktstidens Stockholm", *Släkt och hävd* 2004, s 3–28

¹⁹⁰ Key (1897)

En book,

i hvilken förtecknas then hielp, som H. K. M. Konung Göstaff Adolph, vår nådigeste Konung och Herre, teslikest H. G. N. Fäldtherren, och alla befalningzmän uthi krijget i högre och nidre Ståndh, item Rijkzens Herrar, Ridderskap och inbyggjare aff Christeligit gott betänckiande mildeligen skänckia til the krigsmäns uppehälle, som för fäderneslandzens välfärd, illa förlammade äre, och theras brödh haffua skola i Wastena Closter.

Begynd uthi lägret för Mithou 30 iul: 1622.¹⁹¹

Här framhöll Gustav II Adolf att han själv ”av kristligt gott betänckande” jämte rikets herrar, däribland fältherren (det vill säga Jakob De la Gardie) och andra befälhavare, skänkte de pengasummor som antecknas i donationsboken. Pengarna skulle gå till att försörja soldater som blivit lemlästade i kriget, ”för fäderneslandets välfärd”. Det nämns också att soldaterna skulle få sitt uppehälle (”deras bröd”) i Vadstena kloster.

Gustav II Adolf öppnade sin donationsbok genom att ge en kunglig gåva på räntan från ett antal gårdar. Sammanlagt skulle räntan ge en avkastning på 2 000 daler.¹⁹² Här var det alltså fråga om att det framtida krigsmanshuset fick jordräntor i form av avkastningen från gårdar, och det blev under den första tiden den största delen av finansieringen av inrättningen.

Den kungliga donationen skulle följas av flera från kungamakten. Drottning Kristinas gåvobrev till krigsmanshuset i Vadstena var daterat den 12 november 1646.¹⁹³ Det skedde efter att Lars Kagg på ett rådsmöte i slutet av september ”steegh up och föredrogh H. K. M:t underdånigst krigzmansshusetz i Wastena tilståndh”.¹⁹⁴ Lars Kagg begärde att krigsmanshuset skulle få ”nogle godz til dess uppehälle”, och drottning Kristina lovade vid det tillfället att kronan skulle ge jordar i Småland och Finland till krigsmanshuset. Det bör alltså ha varit löftet om den donationen som sedan förverkligades genom gåvobrevet som Kristina undertecknade i november samma år. Även från Karl

¹⁹¹ KrA: KrKll, D XXV vol 67

¹⁹² KrA: KrKll, D XXV vol 67, fol 7, 30 aug 1622

¹⁹³ KrA: KrKll, *Donationsboken*, D 67. Detta brev finns även tryckt i Sjöberg (1892), s 241–244

¹⁹⁴ SRP 25 sept 1646 (Stockholm 1906), s 460

XI:s regering finns ett gåvobrev till krigsmanshuset på jordar i Västsverige, vilket daterades 1683.¹⁹⁵

Den här typen av inkomster var betydelsefull för verksamheten eftersom den var årligen återkommande. Krigsmanshusets ekonomi och hur den fungerade kommer jag att diskutera i samband med att vi tittar närmare på vad som krävdes för att huset till sist skulle kunna öppnas.

Till Gustav II Adolfs donationsbok flöt det in ytterligare donationer från enskilda personer under åren som följde. Den största av donationerna stod änkedrottning Kristina av Holstein-Gottorp för när hon gav inrättningen 1 000 daler.¹⁹⁶ Andra som skänkte pengar var rikskanslern Axel Oxenstierna, som gav 500 daler, pfalzgreven Johan Kasimir gav likaså 500, amiralen Nils Stiernsköld gav 150 daler och Henrik Fleming gav 500 daler.¹⁹⁷ Med Gustav II Adolfs jordränta innebar det att inrättningen hade många tusen daler till förfogande samt en anvisad lokal, men trots det skulle det dröja nästan två decennier till innan krigsmanshuset slutligen kunde öppna.

Gustav II Adolfs sista bidrag till fattigvårdsfrågan blev också det mest kända från hans regering, *Gustaf II Adolfs Constitution emot Tiggiare och tijdztiuffuer*. Det daterades i mars 1624 och i den här förordningen tas ett samlat grepp om fattigvården i riket. Här slås fast att tiggeriet innebar stora problem i riket och att det därför måste minska. Här nämns krigsmanshuset som en del av den samlade fattigvården i riket, och här nämns också att en annan särskild inrättning ska grundas av kronan i form av ett barn- och tukthus.¹⁹⁸

Krigsmanshuset motiveras i det här dokumentet på liknande sätt som i det öppna brevet till donationsboken, det vill säga utifrån att soldater som har offrat ”dheres Lijff och Hälsa” i kronans tjänst och annars tvingas ”tiggia sin födhe” ska bli underhållna till dess de får bättre hälsa eller i annat fall till dödsdagar. Därefter nämns att Vadstena kloster har bestämts som ett särskilt hospital för den här gruppen, alltså för de ”förlamade Rytter och Knechter som ingen vtwägh weete”. Därefter framhålls även att kronan hade skänkt 2 000 daler i jordräntor till inrättningens öppnande. Sist kommer en upp-

¹⁹⁵ KrA: KrKll, *Donationsboken*, D 67

¹⁹⁶ KrA: KrKll, D XXV vol 67, fol 7, 31 mars 1623

¹⁹⁷ KrA: KrKll, D XXV vol 67, fol 9. Endast Henrik Flemings donation har datumangivelse av dessa; den skedde först 20 maj 1641

¹⁹⁸ ”Gustaf II Adolfs Constitution emot Tiggiare och tijdztiuffuer. Mars 1624”, tryckt i *Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia I*, utgiven av Pehr Erik Thyselius (Örebro 1839)

maning, på liknande vis som i donationsboken, till andra undersåtar att skänka pengar för att inrättningen ska kunna öppna.¹⁹⁹

Precis som under diskussionerna om hopslagningen av hospitalen till storhospital under 1620 skulle åter prästerna ge ett svar på vad de ansåg om denna konstitution. Prästerna framhöll att det var bättre att soldaterna ”arbetadhe för sin födho och hulpe bonden bruka sin åker” än att de som nu vandrade runt på vägarna och tiggde till sin överlevnad.²⁰⁰

Prästerna framhöll dessutom att det var svårt att skilja på vilka krigsmän som var verkligt behövande och vilka som var simulanter eller kanske inte ens var soldater: ”Så och monge under krijgsmans Nampn, effter ingendhere haffuer något bewijs, så att Landet bliffuer mehr och mehr upfylt af Tiggiare.”²⁰¹ Kanske lät sig Gustav II Adolf påverkas av prästernas kritik; något krigsmanshus blev det i vilket fall inte under hans regering, men väl ett barn- och tukthus.²⁰² Christina Unger har påpekat att konstitutionen från 1624 markerar en vilja från kronans sida att skapa större institutioner för att lösa fattigvårdsproblemen, och de skulle enligt den centraliseras eller samlas till vissa platser. Tiggeriet förbjöds också genom den här konstitutionen, vilket var en betydelsefull skillnad mot tidigare. Men utvecklingen skulle trots konstitutionen gå i motsatt riktning under åren som följde. Utvecklingen fram mot 1642 års tiggarordning gick snarare från centraliseringen av fattigvården, som hade varit Gustav II Adolfs huvudtanke. Fattigvården skulle enligt 1642 års tiggarordning istället skötas i varje församling genom att de tog ansvar för att försörja sina fattiga. I samband med det lättades även tiggeriförbudet upp igen.²⁰³

Tidpunkten för Gustav II Adolfs aktualiserande av tankarna på ett soldathospital sammanfaller som jag tidigare nämnt med att armén omorganiserades. Åren runt 1620 infördes det äldre indelningsverket. Det innebar att en stor del av fotfolket skulle skrivas ut från den inhemska befolkningen och de utskrivningarna måste riksdagen godkänna. Kronan blev därmed ännu mer än tidigare beroende av folkets välvilja. Den var även

¹⁹⁹ Thyselius (1839), s 44–45

²⁰⁰ Thyselius (1839), s 52

²⁰¹ Thyselius (1839), s 52

²⁰² Något som Gunnar Wetterberg, *Kanslern: Axel Oxenstierna i sin tid, del 1* (Stockholm 2002), s 380 har påpekat

²⁰³ Unger (1996), s 96

beroende av att undersåtarna infann sig till utskrivningsmötena och inte rymde under tiden fram till mönstringen eller under krigstjänsten.

Gustav II Adolf argumenterade i donationsboken 1622 för att ett soldathospital skulle minska rymningarna och göra folket mer tjänstvilligt. Ur det perspektivet är det tydligt vad kronans intresse för att organisera mer omfattande hjälp för behövande soldater kom sig av och vad det berodde på att det började diskuteras mer öppet från den här tiden. Från kungens sida kan öppnandet av donationsboken sålunda ses som ett försök att öka legitimiteten för hela utskrivningssystemet. Den kan alltså ses som ett försök att öka samförståndet mellan kronan och undersåtarna.

Sven A Nilsson har diskuterat kungamaktens försök att skapa legitimitet under tidigt 1600-tal. Han hävdar att kungamakten försökte använda riksdagarna för att få mer stöd för en krigsvänlig politik.²⁰⁴ Johan Holm har påpekat att kungamakten under Gustav II Adolfs ledning närmade sig bönderna och samtidigt distanserade sig från adeln och riksrådet. Det blev viktigt för kronan att utmåla sig som böndernas lierade just eftersom stormaktsprojektet i mångt och mycket var beroende på undersåtarnas vilja att hjälpa till med att betala kronans utgifter.²⁰⁵

Så länge Gustav II Adolf levde blev det alltså inget konkret av de planer som han dragit upp för öppnandet av krigsmanshuset. Vi ska nu följa de diskussioner i riksrådet som ledde till att krigsmanshuset till sist kunde öppna, nästan tjugo år efter att donationerna till inrättningen hade börjat flyta in.

Vägen till öppnandet av krigsmanshuset: diskussionerna i riksrådet

Frågan om krigsmanshusets öppnande diskuterades vid flera tillfällen i riksrådet under åren efter kungens död 1632. Den första diskussion i ärendet som jag identifierat och som talar om ett mer allmänt underhåll till soldater är från den 19 augusti 1633. Den här dagen diskuterade man i riksrådet ett brev som ankommit från biskopen i Linköpings stift: ”Bispen anhöلت sedan att bönderne inom Vestanstång motte tilhollas att föra ekespån till Vadstena Closter, och dhet sedan kunne bliffva ett Hospital för krijgfolck,

²⁰⁴ Sven A Nilsson, ”Politisk mobilisering i den svenska militärstaten”, *Scandia* 1994:2, s 119–121

²⁰⁵ Holm (2005), s 395–396 diskuterar kungens legitimitet och hur den ständigt behövde bli bekräftad

eller och Gymnasium.”²⁰⁶ Riksrådets diskussion visar att det ännu inte ansågs klart att klosterbyggnaderna skulle användas som krigsmanshus, trots Gustav II Adolfs tydliga utpekande av dem tio år tidigare.

I riksrådets protokoll finns från 1633 en del enstaka ärenden angående underhåll till soldater som inte kunde försörja sig. I april skrev riksrådet till Knut Posse angående ”en förlammat ryttare Påvel Larsson” och i oktober diskuterade riksrådet hur man skulle göra för att ordna underhåll åt ”en lamskutin knecht från Alffta sochen” som ville ha ett hemman skattefritt.²⁰⁷ Följande år, i juni 1634, beslutades att ”alle lamskutne knechter och ryttare” skulle få rätt att ta upp ödehemman och att behålla dem skattefria.²⁰⁸

Det verkar emellertid som att varken de enstaka spannmålsdonationerna eller skattefriheten på hemman räckte för att försörja de sårade soldaterna. I september 1635 framgår det av protokollet att riksrådet till sist hade bestämt sig för att det skulle öppnas ett soldathospital i Vadstena. Vid samma tid gav riksrådet order om att de första arbetena skulle göras på de gamla klosterbyggnaderna, vilka vid det laget stått mer eller mindre helt tomma i 40 år: ”Såsom för detta är för godt befunnitt, att i Vastena skall oprättas itt soldatehospital, alltså skall förordningh göras i Cammaren, att allmogen der i landet timber och virke dijdt i vinter föra skole.”²⁰⁹ Byggnadsarbetena i Vadstena bör därmed ha inletts under vintern 1635–1636, men några räkenskaper finns inte bevarade som kan visa att de faktiskt kom igång så tidigt.

En utförligare diskussion i riksrådet ägnades frågan om krigsmanshusets ekonomi. Bara två månader efter beslutet om att ombyggnationen skulle påbörjas, alltså i november 1635, togs frågan om krigsmanshuset åter upp i riksrådet. Vid det tillfället föreslog riksrådet Clas Fleming att den så kallade tryckeritunnan skulle användas för underhåll till soldater. Tryckeritunnan kallas ibland även bibeltryckstunnan och var en kvarleva av det medeltida tiondet som samlades upp i socknarna runtom i riket. Avkastningen som samlades in som en extraskatt skulle gå till att bland annat trycka Bibeln, därav namnet tryckeritunnan.

Diskussionen om detta var då inte ny. Redan föregående höst hade riksskattemästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna föreslagit att tryckeritunnan skulle användas för detta ändamål. Han hade den gången meddelat att han tyckte att tryckeritunnan, som

²⁰⁶ SRP 19 aug 1633 (Stockholm 1885), s 166

²⁰⁷ SRP 10 april 1633 (1885), s 98; SRP 26 okt 1633 (1885), s 213

²⁰⁸ SRP 30 juni 1634 (Stockholm 1886), s 136

²⁰⁹ SRP 11 sept 1635 (Stockholm 1888), s 173

årligen verkar ha avsatt ett par tusen tunnor spannmål, inte borde tillfalla privatpersoner på det sätt som skedde då. Istället föreslog Oxenstierna att den borde kallas in till kronan för att utgöra en del i underhållet av soldater. Redan den gången fattades beslutet om att tryckeritunnan skulle dras in, men beslutet verkar inte ha drivits igenom den gången eftersom Fleming upprepade förslaget året därpå.²¹⁰ Därtill föreslog Fleming att var tjugonde tunna som samlades in till kyrkohärbärgena runtom i riket skulle tillfalla ”samma soldatehospital”.²¹¹

Slutgiltigt beslut i frågan om tryckeritunnan verkar emellertid inte ha fattats av riksrådet förrän i februari 1637. Då hade man redan diskuterat underhållet av sårade och hemvändande soldater i rådschambran efter rikskanslern Axel Oxenstiernas redan nämnda återkomst till Sverige i juli 1636. Beslutet den gången fastslog att de återvändande skulle få två tunnor spannmål under sin återstående livstid om de sårats i krigstjänsten så de inte längre kunde försörja sig.²¹²

I februari 1637 diskuterade riksrådet till sist vad den tredjedel av tiondet som inte gick till kronan skulle användas till. Nu beslutades att var fyrtionde tunna av spannmålet av tiondet som samlades i kyrkohärbärgena i Götaland skulle tillfalla krigsmanshuset, medan var fyrtionde tunna i Svealand skulle tillfalla barnhuset i Stockholm. Av tiondet i Finland skulle krigsmanshuset och barnhuset dela lika av var fyrtionde tunna.²¹³

Två centrala institutioner i riket skulle genom detta beslut därmed få del av fattigtiondet, vilket tidigare hade gått till den lokala fattigvården i socknen. Detta beslut om-sattes också snart i praktik genom att kronans representanter delegerade och gav order om de nya direktiven. I augusti 1637 fick exempelvis kommandanten Johan Hindersson i Älvsborgs län ett brev från förmyndarregeringen där riksråden informerade om att soldathospitalet i Vadstena skulle öppna och att han som kommandant och landshövding skulle ansvara för att samla in det kyrkotiondet som skulle tillfalla krigsmanshuset.²¹⁴

Krigsmanshuset inordnades från den här tiden i den framväxande centraladministrationen. Det blev krigskollegium som fick det högsta ansvaret för krigsmanshuset på central nivå i Stockholm. Krigskollegium styrdes av ett antal krigsråd som sammanträdde på liknande vis som riksrådet, och ett av krigsråden skulle ha det högsta ansvaret

²¹⁰ SRP 14 okt 1634 (Stockholm 1886), s 231: ”Resolverades att man vääl kunne kalla samma bibeltrykztynna tillbaka och använda den till de förlammade soldater.” Flemings förslag framfördes 12 nov 1635 (Stockholm 1888), s 306

²¹¹ SRP 12 nov 1635 (Stockholm 1888), s 306

²¹² Se inledningen till kapitel 2. SRP 15 juli 1636 (1891), s 381

²¹³ SRP 15 febr 1637 (Stockholm 1895), s 11

²¹⁴ Förmyndarregeringen till Johan Hindersson, RR 3 aug 1637

för krigsmanshuset som dess direktör. Den förste av dem blev Lars Kagg, som återvände från tjänstgöring i kriget i det tysk-romerska riket på hösten 1637.²¹⁵ Innan det är dags att gå vidare till att se på frågan om när krigsmanshuset väl öppnade ska vi studera platsen där institutionen skulle förläggas och de ombyggnationer av de gamla klosterbyggnaderna som gjordes för att de skulle anpassas för sin nya funktion.

Figur 2: Förenklad skiss över krigsmanshuset i Vadstena. Högst upp i bild syns norra längan, den som ofta kallas Bjälboättens palats, vilken ansluter till den västra längan. Den stora byggnaden till höger i bildens mitt är klosterkyrkan. Längst ner i bild syns Munkklostret, som blev del av krigsmanshuset först på 1700-talet. Uppritning: Mats Lindvall.

²¹⁵ Lars Kaggs brev till Axel Oxenstierna, exempelvis 12 juli 1627, s 577-578 och 31 maj 1647, s 670, båda i AOSB II:9 (Stockholm 1898)

Ur kronans perspektiv verkar det främst ha varit praktiska överväganden som avgjorde var krigsmanshuset placerades. I Vadstena fanns de gamla klosterbyggnaderna som kronan förfogade över som stått i princip tomma i drygt 40 år. Klostret förvaltades av kronan sedan reformationen och efter att klostret hade stängts i november 1595 fanns ingen verksamhet i klostret.

Kronan hade vid flera tillfällen haft frågan uppe vad som skulle hända med klosterbyggnaderna innan Gustav II Adolf pekade ut dem som tilltänkt soldathospital kring 1620. Stenhusen var välbyggda och det var tydligt att kronans representanter ville använda husen till någon ny typ av verksamhet. Ett förslag var att klosterbyggnaderna skulle inhysa rikets andra universitet efter Uppsala, men den tanken övergavs snart.²¹⁶ Trots att klostret hade stängts 1595 stannade två av nunnorna kvar i byggnaderna; den ena hade som uppgift att sköta klosterträdgården och bodde kvar åtminstone ännu 1605. Vad den andra nunnans uppgift var är oklart, men hon ska ha funnits kvar i klostret ända till 1618. Därefter tycks de gamla husen ha stått helt tomma.²¹⁷

Vadstena som plats var geografiskt fördelaktig genom sin placering mitt i Götaland med goda kommunikationer genom läget vid Vättern. Staden hade fått stadsprivilegier år 1400 som en följd av ökad bebyggelse och handel i och med etableringen av Vadstena kloster. Under senmedeltiden blev staden genom sitt kloster även en betydelsefull vallfartsort och ett lärdomscentrum i södra Sverige, med starka kopplingar till kungamakten.²¹⁸ Från att Vadstena haft en starkt kyrklig prägel fick den under mitten och slutet av 1500-talet istället en världslig dominans genom kronans markerade närvaro i form av det stora slottsbygget. En hel stadsdel togs i anspråk för slottsbygget och det kom att ta åtskilliga decennier, från 1540-talet fram till ungefär 1620, innan slottet stod helt klart.

Vid den här tiden var Vadstena fortfarande kronans stödjepunkt i Östergötland eftersom landskapets ståthållare residerade på slottet. Men i och med landshövdinge-reformen som genomfördes 1635 flyttades denna funktion till Linköping och Östergötlands förste landshövding placerades där istället för i Vadstena. Detta medförde i viss

²¹⁶ Uppgiften återfinns i exempelvis Bergström (1901), s 2. Ett andra universitet grundades senare i Dorpat (Tartu) 1632

²¹⁷ Anderson (1972), s 152

²¹⁸ Nils Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar: Svensk stadsplanering 1521–1721* (2005), s 574–575

mån en nedgång för Vadstenas betydelse, men staden fortsatte ändå att vara betydelsefull genom slottet som även i fortsättningen hade en ståthållare tillsatt av kronan och hit förlades också stora ammunitionsförråd eftersom staden låg på uppmarschvägen vid eventuella fredsbrött.²¹⁹

Krigsmanshuset bör också framhållas som en viktig institution som hade direkt anknytning till centralmakten. Den var dessutom ovanlig genom att den var en av kronan organiserad institution som inte placerades i direkt anslutning till övrig byråkrati och statsapparat i Stockholm.

Slutligen förtjänar Vadstenas tradition som en plats för vård att framhållas. Hospitalet och helgeandshuset var stora inrättningar under senmedeltiden och tydliga spår av detta märks i det så kallade Mårten Skinnares hus, som denne borgare i staden donerade till hospitalet 1519. Även klostrets tradition som plats för läkande behandling kan lyftas fram i det här sammanhanget. Johanna Bergqvist påpekar att sjukstugan, *infirmatorio*, nämns vid upprepade tillfällen i Vadstenadiariet. Var i klostret sjukstugan låg har arkeologiskt inte kunnat fastslås, men med vägledning av Birgittinerordens och cistercienserordens stadgar fanns förmodligen minst två rum för detta ändamål.²²⁰

Ombyggnationer: Från kloster till krigsmanshus

Redan Gustav II Adolf hade som nämnts tidigare påpekat att de gamla klosterbyggnaderna behövde byggas om för att bli ett krigsmanshus. Omfattande arbeten kom också igång genom riksrådets beslut och de bör ha påbörjats senast under vintern 1635–1636. De första räkenskaperna finns bevarade från 1639 och visar att arbete förekom på de gamla klosterbyggnaderna redan året innan, så här finns de första säkra uppgifterna om ombyggnationerna.

Under 1639 avlönades snickare, glasmästare, smeder, stenhuggare, murmästare och kopparslagare ”för gjort arbete” på krigsmanshuset.²²¹ Vilken typ av arbete som utförts finns inte angivet i räkenskaperna, men med tanke på att hela 401 daler och 24 öre utgick till det som angavs som ”gement arbetsfolk och daglönare”, det vill säga andra mindre kvalificerade personer än de ovanstående hantverkarna, bör en ganska anse-

²¹⁹ Claes Westling, ”En stad i Sverige 1521–1660”, ingår i Söderström (2000), s 251–252

²²⁰ Bergqvist (2013), s 455–457

²²¹ RA: Kammararkivet, Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper volym 38; KrHk, 1639

mängd människor ha varit sysselsatta med arbetet. En del bevarade kvitton ger inblickar i vilken typ av arbeten som har utförts. Ett av dessa anger att dörrar ”till åtskilliga kamrar” har tillverkats, därtill ett antal småbord jämte hela 79 fönster till kamrarna.²²² Kanske var det just den ansevärda arbetsuppgiften som låg bakom snickarnas höga lön. Stenhuggarna fick bland annat betalt för att de hade uppfört en ny trappa i en av byggnaderna, säkerligen i den västra längan eftersom den byggdes om mest.²²³

Den del av det tidigare klostret som nu byggdes om till att bli krigsmanshus var den som varit nunnornas, det vill säga de båda längorna norr om klosterkyrkan. De brukar kallas norra respektive västra längan utifrån sitt läge runt klostergården; det fanns även en länga i öster och en i söder så att gården var helt kringbyggd, men dessa revs under ombyggnadsarbetet (se skiss över byggnaderna).

Restaureringen av norra längan (som numera ofta kallas Bjälboättens palats) var minst genomgripande. På ovanvåningen gjordes det största arbetet. Där revs de gamla skärmväggarna som hade avgränsat nunnornas celler från varandra och som inte gått ända upp till taket. Dessa ersattes av stabilare väggar som nu murades hela vägen upp till taket och på så sätt skapade enskilda rum för soldaterna.²²⁴ Samtidigt gjordes rummen större. Tidigare fanns det runt 30 små kamrar på varje sida om korridoren. Efter ombyggnationen blev rummen betydligt större, ungefär fyra gånger fem meter, något som framgår av uppmätningen av krigsmanshuset från 1720-talet och som bekräftades vid de arkeologiska undersökningarna på 1950-talet. På ovanvåningen i norra längan skapades sammanlagt 20 rum längs mittkorridoren, alltså tio på var sida mot tidigare 30.

På nedervåningen inreddes det som tidigare varit nunnornas arbetsrum till åtta rum på vardera sidan om en korridor. Totalt innehöll norra längan 28 rum efter ombyggnationen. De var alltså relativt stora och kunde hysa en soldat med familj då de flesta hade med sig hustru och barn i anläggningen. Samtliga rum hade en egen eldstad.²²⁵

Mellanväggarna mellan gratialisternas rum var bara en halv tegelsten tjocka och därmed relativt tunna, men gick alltså upp i taket efter ombyggnationen och de var uppförda i anslutning till eldstäderna. Rummen hade därtill innertak av trä, något som arkeologiskt har kunnat konstateras genom att man funnit spår både av spikreglar och av bjälkar. Detta bör ha gjort rummen avsevärt varmare, både genom att träet isolerar och

²²² RA: Kammararkivet, Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper volym 38; KrHk, 1639

²²³ RA: Kammararkivet, Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper volym 38; KrHk, 1639

²²⁴ Detta har påpekats av Nordberg (1970), s 187–188

²²⁵ KrA: KrKll, KrHk, *Journaler och liggar, 1695–1816, Inventarieförteckning 1695–1696*

genom att det tog ned takhöjden. Det har varit svårare att få en föreställning om hur golven varit utförda under krigsmanshustiden. I östra delen av korridoren har spår hittats som tyder på att de var lagda med tegel och kanske var detta genomgående i hela den norra längan.²²⁶

I slutet av 1640, då norra längan bör ha varit beboelig, startade arbetet med att bygga om även den västra längan. Det arbetet blev betydligt mer genomgripande. Det inleddes genom att material hämtades från de tidigare rivna delarna av klostret, förmodligen främst från den östra länga som inramat klostergården, men kanske även andra mindre klosterbyggnader.²²⁷ Samtidigt togs en del av murverket i ovanvåningen på västra längan ner, och även valven där för att man skulle kunna bygga på en tredje våning. Sannolikt skulle de båda ovanvåningarna annars ha blivit för tunga för att kunna hållas uppe av undervåningen. Antagligen var det av samma anledning som man valde att göra murarna i västra längan tunnare; från att ha varit ungefär 1,2 meter tjocka blev de nu istället 0,75 meter.²²⁸

Den 8 augusti 1641 anställdes murmästaren Frans Raymond, och han skulle arbeta både på krigsmanshuset och på Vadstena slott. För det arbete som Frans Raymond lade ner på sitt uppdrag, vilket han enligt anställningskontraktet skulle göra med flit ”och yttersta förmögenhet”, skulle han få en lön på ”tvåhundra och femtio daler silvermynt, nu ifrån denna påsken Anno 1641”.²²⁹ Trots att kontraktet är daterat först i augusti verkar han alltså ha lett murningsarbetet vid krigsmanshuset ända sedan våren.

Under Frans Raymonds ledning fortsatte rivningsarbetet, och nu verkar det ha tagit fart. I räkenskaperna står att delar av de gamla klosterbyggnaderna revs: ”Norra gången och muren ner till grundvalen”. Under åren 1641 till 1643 bröts mer än 100 000 tegelstenar ner och rensades från de tidigare klosterbyggnaderna. I tegelbruket, som alltså var igång från sommaren 1640, tillverkades dessutom mer än 30 000 tegelstenar enbart under året 1643. Räkenskaperna anger att 19 000 murtegel, 8 000 spåntegel (av sämre kvalitet), 3 100 hålltegel och 1 500 listtegel tillverkades i tegelbruket under detta år.²³⁰

En del av teglet användes till ombyggnationerna av innerväggarna i norra längan, och säkert också till golven där. I övrigt kom det mesta av teglet att användas vid ombyggnationen av den västra längan. Arbetena dessa år gjorde att denna länga fick den

²²⁶ Anderson (1972), s 155–156

²²⁷ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1641*

²²⁸ Anderson (1972), s 154

²²⁹ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1641*

²³⁰ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1643*, fol 8

utformning den i huvudsak har än idag. Muren in mot gården flyttades så att hela huset blev bredare. På bottenvåningen skapades därmed större rum, i främst två större salar. De båda ovanvåningarna fick däremot mindre rum som liknade dem som inretts i norra längan.

För att huset skulle hålla nu när längan fick tre istället för tidigare två våningar behövdes stöttande element inne i byggnaden. I källaren placerades pelare som försågs med lister av kalksten, något som också gjordes i bottenvåningen. Dessa pelare skulle fördela trycket så att inte allt hamnade på ytterväggarna och de skulle även, vilket Iwar Anderson har påpekat, bära upp innerväggarna på ovanvåningen.²³¹

Den södra salen i västra längan användes som kyrksal, där det hölls mindre sammankomster under krigsmanshusets första tid. Anderson har kopplat ihop detta rum med en arbetsnotis ur räkenskaperna från 1660-talet som meddelar: ”Låtit förfärdiga fönstren uti konventsstugan emedan där dagligen hålls korum”.²³² Det fanns sålunda en kyrksal i krigsmanshusets byggnader redan innan den nuvarande inreddes i den norra längan under 1670-talet. Det kommer jag att återkomma till längre fram. Men det var förmodligen inte fråga om att detta rum brukades som krigsmanshusets allmänna gudstjänstlokal; till det användes förmodligen klosterkyrkan redan från 1640.

Byggnadsarbetena i krigsmanshuset pågick som intensivast mellan åren 1638 och 1643. Sistnämnda året bör även västra längan ha varit färdig att tas i bruk. Då hade soldater bott i norra längan i åtminstone två och ett halvt år, sedan slutet av 1640. Västra längan blev alltså betydligt mer ombyggd än den norra. Den västra längan hade enligt 1695 års inventarieförteckning 16 rum på översta, 12 på mellersta och fyra rum på nedersta våningen, där även de större salarna alltså fanns.²³³ Den ena användes för kyrkliga sammankomster medan den norra antagligen fungerade som spannmålsmagasin. Uppbörderna och förvaringen av spannmål skulle komma att bli en viktig del i krigsmanshusets verksamhet. Krigsmanshuset blev en institution med två huvudsakliga verksamheter. Den skulle inhysa soldater i det fysiska krigsmanshuset, men även förmedla underhåll till soldater som bodde kvar i sina hemsocknar. Spannmålsutdelningen skulle bli en betydelsefull del av krigsmanshusets verksamhet, och till det återkommer vi i nästa kapitel.

²³¹ Anderson (1972), s 154

²³² Anderson (1972), s 155

²³³ KrA: KrKll, KrHk, *Journaler och liggare, 1695–1816*

När det gäller gratialisternas kyrkolokal fick de tillträde till klosterkyrkan, enligt ett beslut i riksrådet i mars 1640.²³⁴ Kyrkans underhåll skulle därmed skötas av krigsmanshuset, men medlen till detta skulle kronan skjuta till. Trots det skapades en särskilt kyrkolokal i krigsmanshuset 1677. Den placerades på bottenvåningen i norra längan. Räkenskaperna visar att arbetet i norra längan påbörjades detta år; i arbetena som redovisas där märks bland annat att två fönster togs upp i muren och att kyrksalen förseddes med fasta bänkar.²³⁵ På skissen över krigsmanshuset från 1722 finns dessa kyrkbänkar tydligt markerade.²³⁶

Efter ombyggnationerna 1677 dröjde det tio år innan krigsmanshuset blev en egen församling.²³⁷ Årtalen då den nya kyrkolokalen och församlingen tillkom sammanföll sålunda inte, något som exempelvis Otto Bergström har gjort gällande.²³⁸ Enligt *Vadstena krigsmanshus kyrkas bok* ägde den första predikan rum sedan krigsmanshuset blivit en egen församling i den då tio år gamla kyrkolokalen den 4 november 1687. Den leddes av kyrkoherden i Vadstena, Erik Simonis (Löfgren), som även hade krigsmanshuset på sitt ansvarsområde eftersom församlingen ännu inte hade någon egen ordinarie präst. Petrus Magni Mört (1640–1720) hade varit kaplan i krigsmanshuset sedan 1677, och efter Erik Simonis död 1688 blev han den förste ordinarie krigsmanshusprästen.²³⁹ Innan krigsmanshuset blev en egen församling hade huset en predikant anställd, den förste som det finns uppgifter om är Jöns Fallerius som var anställd i krigsmanshuset från 1640-talet.²⁴⁰ Från det att Petrus Magni hade tillträtt som ordinarie präst 1688 för krigsmanshuset kom det att finnas en sådan anställd ända fram till krigsmanshusets stängning 1784 (se bilaga 1 som redovisar prästerna i krigsmanshuset).

Prästen hade till uppgift att sörja för de inneboende soldaternas andliga väl och ve. Straffordningen från 1679 stadgade att soldaterna måste delta i gudstjänsterna för att få fortsatt uppehälle i krigsmanshuset. Bara de som hade giltigt förfall, vilket angavs som ”antingen sjukdom eller andra oundvikliga förfall en eller annan därifrån hindra” slapp

²³⁴ SRP 5 mars 1640 (Stockholm 1898), s 56: ”Om klosterkyrkian, hvem skall draga försorgh, att den ved macht hålles. Resoluerades att den, som bär sorgh för klosterbygningen, skall låta sigh befallat vara klosterkyrkians vidmachthållande. Medlen der till vill Cronan (bestå).”

²³⁵ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationier till huvudböckerna, 1677*. Att detta skedde 1677 och inte 1687, såsom Bergström (1901), s 15–16, hävdar, har redan påpekats av Iwar Anderson (1972), s 157

²³⁶ KrA: Stads- och fästningsplaner, Vadstena 0424:171:004a

²³⁷ VaLa, *Krigsmanshusets församlingsbok 1687–1784*

²³⁸ Bergström (1901), s 15–16

²³⁹ VaLa, *Krigsmanshusets församlingsbok 1687–1784*

²⁴⁰ Uppgifter om det finns i KrA: Krkll, D, vol 67. Observera att listan är nedskriven 1761. Jöns Fallerius nämns i listan som predikant från 1651, men han finns upptagen i lönelistorna i de löpande räkenskaperna redan från 1640-talet.

straff om de uteblev.²⁴¹ Efter den här genomgången av ombyggnationerna av de gamla klosterbyggnaderna till krigsmanshus ska vi studera hur själva verksamheten i byggnaderna kom igång.

Krigsmanshusets öppnande och första tid

Litteraturen om krigsmanshuset nämner oftast att huset startade sin verksamhet 1647, även om en del verk också nämner 1643 som året då krigsmanshuset öppnade.²⁴² En närmare granskning visar att inget av dessa årtal stämmer.

Den som först anger årtalet 1647 som det år då krigsmanshuset öppnade är Carl Fredric Broocman i sin beskrivning över Östergötland från 1760. Samma uppgift återfinns hos Otto Bergström i hans skildring av krigsmanshuset från 1901, men här finns en ledtråd till varifrån slutsatsen har dragits av dem båda att verksamheten startade 1647. Drottning Kristina hade som jag har nämnt i november 1646 utfärdat ett gåvobrev till krigsmanshuset som garanterade inkomsterna från ett antal gårdar till inrättningen.²⁴³ Bergström framhåller nämligen att det skulle ha funnits ett samband mellan gåvobrevet och att inrättningen öppnade när han skriver: ”Redan året därpå [dvs året efter gåvobrevet utfärdande] kom krigsmanshuset till stånd, och de första gratialisterna intogos där.”²⁴⁴

Bergström verkar inte ha använt sig av annat än *Vadstena krigsmanshus församlingsbok* när det gäller primärkällor, och andra uppgifter har han alltså hämtat från litteratur. Trots det upprepas hans uppgift okritiskt både av Anders Åman i hans bok om offentliga inrättningar i Sverige och i Gunnar Strängs bok om krigsmanshuset.²⁴⁵ Källorna i Krigsarkivet ger tydliga indikationer på att det här årtalet inte stämmer, något som Claes Westling har påpekat. Han konstaterar, mycket riktigt, att: ”Senast i början av 1643 var dock verksamheten igång.”²⁴⁶ Westling placerar årtalet för öppnandet tidigare än vad man gjort i Broocmans efterföljd, men som jag har visat i räkenskaperna

²⁴¹ *Kungl. Maj:ts straffordning*, 29 nov 1679, punkt 1

²⁴² Carl Fredric Broocman, *Beskrifning öfver the i Öster-Götland befintelige städer, slott, sokne-kyrkor, soknar, säterier, öfwerofficersboställen, jernbruk och prestegårdar, med mera*, utgiven av J Edman (Norrköping 1760), s 164; Åman (1976), s 49; Sträng (1981), s 44

²⁴³ KrA: Krkl, D. *Avskrifter av donationsbrev*, se även Sjöberg (1892)

²⁴⁴ Bergström (1901), s 4

²⁴⁵ Åman (1976), s 49; Sträng (1981), s 44

²⁴⁶ Westling (2002), s 71

från ombyggnationen finns tecken som tyder på att krigsmanshuset öppnade tidigare än så.

När kom då verksamheten igång i krigsmanshuset? Redan i mars 1638 finns en instruktion för en bokhållare och genom ytterligare ett brev i maj samma år anställdes denne bokhållare i inrättningen. Det var Måns Andersson som fick uppdraget på krigskollegiums vägnar.²⁴⁷ Att krigsmanshuset fått en bokhållare framgår även av befallningsmannen Johan Bruns brev till Schering Rosenhane, landshövding i Östergötland, från den 21 maj 1638.²⁴⁸ Från den här tiden fanns det alltså åtminstone en anställd som kunde sköta räkenskaperna och det stämmer väl med de räkenskaper från 1639 som ger de första spåren av krigsmanshusets verksamhet. Räkenskaperna anger däremot inte tydligt var soldaterna som fick hjälp från krigsmanshuset befann sig. I räkenskaperna för 1639 står exempelvis följande:

Förlamade soldater bekom mest till underhåll 72 daler, 51 tunnor spannmål, 17 kött och fläsk, 2 smör, 2 talg, salt fisk 18, humle 3, salt 3, rovor
3²⁴⁹

Om de bodde i husen eller inte framgår däremot inte av den här uppgiften. Det finns trots det ett par indikationer på att husen höll på att bli färdiga för inflytt under 1639 eller inom en väldigt snar framtid.

I räkenskaperna går det att följa soldater som fick hjälp från krigskollegium. I de underhållsbrev som de fick därifrån specificeras det att soldaterna skulle få underhåll i spannmål fram till att de får uppehålle i det framtida krigsmanshuset i Vadstena. Det första exemplet på en sådan formulering som jag hittat är daterat den 22 februari 1638, alltså till och med innan Måns Andersson anställdes som bokhållare i krigsmanshuset. I det brevet meddelades också att landshövdingen skulle se till att soldaten fick spannmål. Senare samma år, den 22 november 1638, var det istället bokhållaren i ”Vadstena kloster” (det vill säga i krigsmanshuset) som skulle se till att en annan soldat fick de fyra tunnor spannmål som han tilldelats av kronan.²⁵⁰ Från våren 1639 har jag också hittat

²⁴⁷ KrA: KrKll, *D, Avskrifter av donationsbrev*, fol 143, daterad 22 mars 1638; KrA: KrKll reg, maj 1638

²⁴⁸ Vadstena landsarkiv, förkortas fortsättningsvis VaLa, ÖLKa, D Ia:68, brev från befallningsmannen Johan Brun till landshövding Schering Rosenhane 21 maj 1638

²⁴⁹ RA: Kammararkivet, Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper volym 38; KrHk, 1639

²⁵⁰ KrA: KrKll, Krigsmanshuskontoret, *Verifikationer till huvudböckerna, 1653*, där det i slutet finns avskrifter av underhållsbrev till soldater från 1638 fram till cirka 1650. Nästan samtliga av dem är undertecknade av Lars Kagg.

flera brev (ett för 6 april och två för 31 maj) där det nämns att korpralen Håkan Nilsson i "Dagzberg" jämte två andra soldater skulle få uppehålle i krigsmanshuset, och det till "dödsdag" som det står i ett av breven ("till dödsdagar" står det i ett annat).²⁵¹ Här var det alltså åter fråga om att krigskollegium måste ha vetat att inrättningen i Vadstena var på väg att öppna. Räkenskaperna visar också att ombyggnadsarbetena pågick under 1639 på den norra längan och också att krigsmanshuset ännu inte var öppnat det året.

Ett annat dokument som visar att krigsmanshuset stod i begrepp att öppna var den fullmakt som i den ännu omyndiga drottning Kristinas namn utfärdades för Claude de Laval den 16 juni 1640.²⁵² Enligt fullmakten skulle han vara slottshauptman på Vadstena slott samtidigt som han fick ansvar för verksamheten i det krigsmanshus som det hade bestämts skulle inrättas i staden. I brevet nämndes inte om verksamheten hade kommit igång eller inte, men det sägs uttryckligen att Claude de Laval även skulle ha ansvar för ombyggnationerna av krigsmanshuset.

Till sist kom verksamheten igång. Det skedde antingen på hösten 1640 eller under vintern 1640–1641, och då först i norra längan. Krigsmanshuset måste senast ha varit öppet och haft soldater boende i inrättningen den 8 februari 1641. Det visar ett brev som inspektorn Claude de Laval skrev till krigsrådet Lars Kagg den dagen där han lovade de Laval att inom kort rapportera hur många soldater som bodde i krigsmanshuset.²⁵³ Vid den här tiden bör byggnadsarbetena på norra längan ha betraktats som avslutade; under åren 1641 till 1643 när de fortfarande pågick intensivt verkar det främst ha varit västra längan som färdigställdes även om vissa rivningsarbeten fortfarande kan ha pågått då.

Ganska snart efter att de första soldaterna med familjer hade flyttat in var antalet soldater uppe i runt 25, varav majoriteten hade sina hustrur med sig och en del hade även hade barn som bodde i krigsmanshuset. Hur många som fick uppehålle i huset kommer vi återkomma till i nästa kapitel. Här räcker det att konstatera att förutom de boende underhöll inrättningen även ett drygt hundratal soldater som bodde utanför hu-

²⁵¹ KrA: KrKil, G I C, *Verifikation till huvudböckerna, 1644*. De tre breven från våren 1639 återfinns alltså i volymen som ska innehålla handlingar rörande året 1644. Det är ett av många exempel på att årtalen i volymerna ofta inte stämmer. Brevet den 6 april 1639 finns på fol 75, de båda breven från den 31 maj 1639 finns på fol 70 och 71.

²⁵² KrA: KrKil, D vol 67, *Avskrifter av donationsbrev*, fol 155. Fullmakt för Claude de Laval 16 juni 1640 att vara "slotzhoppman" på Vadstena slott och

²⁵³ KrA: KrKil, KrKills brevböcker. Claude de Laval till Lars Kagg 8 febr 1641

set.²⁵⁴ För att sköta verksamheten behövdes ett antal anställda som kunde ta hand om de olika uppgifterna som det innebar att hålla krigsmanshuset igång.

Den som från sommaren 1640 ledde verksamheten på plats i Vadstena var alltså slottshauptmannen Claude de Laval (1589–1646). Han var den förste inspektorn för krigsmanshuset.²⁵⁵ Räkenskaperna redovisar att sammanlagt 13 personer var anställda under 1644 jämte inspektorn. Detta år används för att ge en samlad bild över vilka som var anställda och ger en inblick i hur verksamheten i krigsmanshuset såg ut och kunde fungera i inledningsstadiet.

Räkenskaperna för 1644 visar att inspektorn skulle få 300 daler silvermynt i lön om året. Det fanns också en bokhållare med en underskrivare, vilka tillsammans skulle få 450 daler silvermynt, men hur dessa fördelades mellan dem framgår inte. Förutom dessa ämbeten fanns det också en predikant och en barberare som också var vävlavlönade med 150 respektive 300 daler silvermynt om året. De andra anställda i huset hade betydligt mindre i lön. De utgjordes av en skaffare (vaktmästare), källarsven, bagerska, kokerska, portvaktare, två drängar och en piga. Alla hade en lön mellan 10 och 25 daler silvermynt. Sammanlagt kostade hela bemanningen år 1644 i krigsmanshuset 1 324 daler silvermynt.²⁵⁶

Räkenskaperna ger inga direkta inblickar i de mer organisatoriska delarna av krigsmanshuset. De visar att inkomster flöt in till krigsmanshuset främst i form av jordräntor och det var till soldater boende i de landskap där krigsmanshuset ägde jord, det vill säga i Småland, Öster- och Västergötland samt Dalsland, som spannmålen fördelades som underhåll. Där står angivet hur många soldater i respektive landskap som fick hjälp från krigsmanshuset under rubriken ”Gambla och Förlammadhe soldater uthi Landzorterna”.²⁵⁷

På central nivå i riket, främst i riksrådet, diskuterats krigsmanshuset en del både under 1640 och 1641. I mars 1640 diskuterade riksrådet krigsmanshusets ekonomi som tydligen inte ansågs tillräckligt god för att kunna sköta uppgiften att ge underhåll till gamla och sårade soldater. Det som frågan gällde då var om ”ladugården veed Vadstena icke måtte förordnas under krigzhospitalet, effter dee andra godzen intett förslå”. Det beslu-

²⁵⁴ Se nedan. KrA: KrKll, KrHk, *Verifikation till huvudböckerna, 1646*, fol. 1–5

²⁵⁵ Övriga inspektorer finns redovisade i Bilaga 1

²⁵⁶ KrA, KrKll: Krigsmanshuskassan, *Verifikation till huvudböckerna, 1644*, fol 13

²⁵⁷ KrA, KrKll: Krigsmanshuskassan, *Verifikation till huvudböckerna, 1644*, fol 2

tades att så skulle ske, men att detta bara var en tillfällig lösning ”så länge H K M:tt dett behagar sådant effterlåtha”.²⁵⁸ Ladugården bör ha gett ett välkommet tillskott till ekonomin, även om den också fortsättningsvis skulle vara bekymmersam.

En mer ingående diskussion om krigsmanshuset hölls i riksrådet den 15 november 1641. Då lästes ”een ordning pro emeritis Vadstenae” upp inför de församlade rådsherrarna. Det som avses är förmodligen den första förordningen för krigsmanshuset, men jag har inte lyckats hitta den i källmaterialet som rör krigsmanshuset i Krigsarkivet.²⁵⁹

Efter uppläsningen följde diskussion av de punkter som riksråden inte var överens om. Det som tog mest tid i anspråk var att dryfta vad som skulle hända med den kvinna som överlevde sin man i krigsmanshuset. I förordningen hade det stadgats att hon skulle få bo kvar i krigsmanshuset till sin död, men det invände man mot eftersom hon skulle ta någon annans plats: ”Mentes det vore för myckyt sampt henne upfylla någon välförtiänts stelle”.²⁶⁰ Claes Fleming framhöll att han tyckte det var rimligt att hustrun till en sårad eller gammal soldat skulle få stanna så länge hon fortsatte att vara ogift och få ”brödh till dödedagar”, men att hon efter att hon inträtt i ett nytt äktenskap skulle hon lämna krigsmanshuset.²⁶¹

Förutom änkoras eventuella vara eller icke-vara i krigsmanshuset efter makens död diskuterades även barnens situation. Claes Fleming ansåg att barnen borde ”sättias till handtvärk vidh deras 8:dhe åhr” och riksmarsken Jakob De la Gardie framhöll att det borde inrättas ett särskilt tukthus i Vadstena för dem såväl som för andra barn.²⁶² Till sist bestämde man sig för att vänta med att fatta beslut om införandet av tukthus och andra mer organisatoriska frågor.

Riksrådet stannade vid tanken att krigsmanshuset måste få vara igång ett tag innan en del av de frågor som diskuterades vid det här tillfället kunde avgöras. De avslutade nämligen med att framhålla: ”Mentes att allt bättre här om kunde ordnas, när Claude de la Valle hadhe det mehra inrättat, sampt i bättre ögonsken tagas fehlen och det som dem stoppa kan.”²⁶³ Härifrån ska vi ta oss till nästa större diskussion om krigsmanshuset som ägde rum i riksrådet i januari 1643, då bland annat dess placering i Vadstena var en av frågorna.

²⁵⁸ SRP 5 mars 1640 (1898), s 56

²⁵⁹ Den här förordningen nämns i 1679 års förordning. Enligt Steckzén (1930), s 229 not 2 var den daterad 13 nov 1641, alltså bara två dagar innan mötet i riksrådet. Se även SRP 15 nov 1641 (1898), s 761

²⁶⁰ SRP 15 nov 1641 (1898), s 761

²⁶¹ SRP 15 nov 1641 (1898), s 761

²⁶² SRP 15 nov 1641 (1898), s 761

²⁶³ SRP 15 nov 1641 (1898), s 761

På riksdagen 1642 när krigsmanshuset ganska nyss hade öppnats infördes en ny tiggardordning av ständerna, vilken skulle gälla för hela riket. Conny Blom framhåller att denna ordning traditionellt i forskningen har betraktats som en milstolpe i svensk fattigvård genom att det är här som en tydlig uppdelning första gången görs mellan rätta och orätta fattiga. Blom hävdar dock att denna tolkning inte är riktig. Han anser att ordningen främst avsåg att dela upp människor utifrån om de bodde på landsbygden eller i en stad. På landet utgjordes fattigvården främst av fattigtugan som vanligen var placerad i anslutning till kyrkan, medan det i städerna fanns hospital som hade samma funktion. Blom hävdar att 1642 års tiggardordning enbart tydligare stadgade den redan många gånger tidigare framhållna praxisen att varje församling skulle föda sina fattiga.²⁶⁴

Även Christina Unger har diskuterat hur man ska tolka 1642 års tiggardordning. Hon sätter den i relation till den konstitution om fattigvården i riket som Gustav II Adolf hade infört 1624 och som framför allt tryckte på att fattigvården borde centraliseras, institutionaliseras (här nämndes krigsmanshuset och barnhuset) och att tiggeri skulle förbjudas. Hon framhåller att 1642 års tiggardordning måste ställas i relation till 1624 års konstitution och ser den som något av en anpassning och återgång. Bland annat tilläts tiggeri igen, nu med vissa restriktioner, och mer fokus hamnade åter på att varje socken eller församling ska föda sina fattiga. Unger har också tryckt på att den allmänna inställningen till fattiga verkar ha försämrats vid den här tiden, säkert som en följd av att antalet fattiga och kringdrivande ökade.²⁶⁵

På riksdagen 1642 diskuterades fattigvårdsfrågan i riket. Från adelsståndets protokoll går det att sluta sig till att det ståndet trots stadgan var missnöjd med det ”myckna tiggeri” som de ansåg förekom i riket, men några andra diskussioner om funktionen av det nyöppnade krigsmanshuset förekommer däremot inte i protokollet.²⁶⁶ På riksdagen 1642, mitt under det pågående kriget i det tysk-romerska riket, klagade prästerskapet över att soldater inte nöjde sig med det som de fick av välvilliga människor. Vid upprepade tillfällen krävde prästerskapet dessutom att kronan borde skärpa kontrollen över vilka som tilläts tigga och vilka som istället borde arbeta för sin försörjning. Prästerna uttalade en misstänksamhet mot att soldater som egentligen inte var skadade försökte

²⁶⁴ Blom (1992), s 137–145

²⁶⁵ Unger (1996), s 96–97, 187; se även Petersson (2014a) för diskussioner om kringdrivande soldater

²⁶⁶ *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll*, band 3 1640–1644 (Stockholm 1906), s 188

smitta från arbete med hänvisning till att de sårats i kriget. Prästerskapet resonerade här tydligt utifrån att endast de som var lemlästade hade rätt att tigga, medan andra skulle försörja sig själva.²⁶⁷ Just den här betoningen på att försöka få de begränsade fattigvårdsresurserna att gå till verkligt behövande skärptes enligt Christina Unger under 1600-talets lopp som en följd av det ökande antalet fattiga.²⁶⁸

På riksdagen följande år, 1643, klagade emellertid prästerskapet över att tiggarrordningen som införts året innan inte följdes. De ansåg att situationen hade blivit värre eftersom de pengar som tidigare delats ut till hospitalen ”nu innehållas för socknars egna husfattiga, sedan som var socken sina fattiga försörja skall”.²⁶⁹ Prästernas uttalande tyder på att tiggarrordningen uppfattades på det sätt som Christina Unger understrukt, som en förstärkning av tanken att varje församling skulle föda sina fattiga. Detta var för övrigt en uppfattning som också skulle bekräftas genom 1686 års kyrkolag.

Kyrkolagen från 1686 omfattade hospitalen på samma vis som 1571 års kyrkoordning hade gjort. Enligt den nya lagen skulle de hospital och sjukstugor som fanns i riket ordna hjälp till de ”fattiga, sjuka, halta och blindade” som behövde det. De socknar som fortfarande saknade fattigstugor skulle uppföra sådana så fort som möjligt och i socknarna uppmanades adelsmännen att ta ansvar för att sådana uppfördes. I kyrkolagen uttrycktes också tydligt att ”vart härad och socken, skall föda sina fattiga”. Genom detta ville kyrkans män se en minskning eller till och med ett upphörande av tiggeriet i riket.²⁷⁰ Elisabeth Engberg har tolkat kyrkolagen som ett tecken på att fattigvården nu började regleras mer i detalj från överheten. Det gjorde den genom att, återigen, tydligare delegera ansvaret för försörjningen av fattiga till olika instanser, exempelvis till socknen och till olika typer av fattigkassor.²⁷¹

Prästerskapet återkom på flera riksdagar till att problemet med tiggare och kringdrivande soldater inte var ordnat genom 1642 års tiggarrordning. Tiggeriet var besvärande ansåg prästerna återigen på 1649 års riksdag, särskilt det ”som sker av främmande, såsom ock knektar med pockande”, vilket borde ”igenom kunglig myndighet förtagas och avskaffas”.²⁷² Prästerskapet återkom gång på gång till att soldater fanns bland gruppen av människor som rörde sig mellan socknarna och tiggde för sitt uppe-

²⁶⁷ Prästerskapets riksdagsprotokoll 1, 1642–1660 (Stockholm 1949)

²⁶⁸ Unger (1996), s 144–145

²⁶⁹ Prästerskapets riksdagsprotokoll 1, 1642–1660 (1949), s 66

²⁷⁰ 1686 års kyrkolag, ”Om hospitaler” (Stockholm 1936), s 102–103

²⁷¹ Elisabeth Engberg, *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödsgångare i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå 2005), s 59

²⁷² Prästerskapets riksdagsprotokoll 1, 1642–1660 (Stockholm 1949), s 153

hålle. Kronans försörjningsinsatser för dessa, däribland krigsmanshuset, var enligt prästerskapet otillräckliga. Strängare lagstiftning och kontroll av att denna efterföljdes var ständigt framförda fordringar från prästerskapet till kronan. På riksdagen som hölls i Göteborg i början av 1660 ansåg de återigen att "tiggardordningen av dem som vederbör fullkomligen hållas vid makt". Prästerskapet tryckte på att många av dem som drev längs vägarna var förrymda soldater, men de framhöll också att fler soldater, särskilt från de landsdelar som betalade mest för krigsmanshuset, borde få hjälp: "Sammaledes att förlamade krigsmän av de landsorter, där fyrationdedelen [av tiondet] utgives, må i Vadstena krigsmanshus intagna vara".²⁷³

Krigsmanshusets placering

I riksrådet var krigsmanshuset åter föremål för diskussion i januari 1643. En av frågorna som kom upp på dagordningen vid det här tillfället var om krigsmanshuset borde flyttas från Vadstena till Stockholm. Den som väckte diskussionen var riksrådet Lars Kagg, som var centralt ansvarig i krigskollegium för krigsmanshuset. Han hade skickat ett brev till förmyndarregeringen och detta lästes upp i rådskammaren den 31 januari 1643. I brevet hade Kagg fyra punkter som han ville att riksrådet skulle diskutera. Samtliga frågor rörde kronans verksamhet i Vadstena och det var alltså dessa som riksråden sedan tog upp till behandling vid sitt möte.

Den första punkten gällde att Lars Kagg ansåg att det borde tillsättas en hushållare på Vadstena slott. Den andra frågan rörde hur slottet skulle renoveras. För det tredje ställde Kagg frågan "om en ordinarie barberare och dess lön" skulle tillsättas i krigsmanshuset. Den fjärde och sista rörde ladugården nära Vadstena.²⁷⁴ Kagg föreslog alltså bland annat att en ordinarie barberare skulle finnas inom institutionen. Kaggs initiativ att föreslå en ordinarie barberare i krigsmanshuset redan 1643 är intressant med tanke på att detta tyder på att han ansåg att huset borde ägna sig åt läkande behandling.²⁷⁵

Lars Kagg var alltså ansvarig för krigsmanshusets verksamhet, men frågan är varför han valde att ta upp ärendet som handlar om att krigsmanshuset borde få en barberare

²⁷³ *Prästerskapets riksdagsprotokoll 1, 1642–1660* (1949), s 46–47

²⁷⁴ SRP 31 jan 1643 (Stockholm 1905), s 11

²⁷⁵ Bergström (1901), s 13. Det skulle emellertid dröja till 1685 innan krigsmanshuset fick en heltidsanställd fältskär i form av Kristian Schotte.

inför riksrådet och inte inför krigsrådet. Kanske var det ett led i hans försök att peka på bristen på resurser för inrättningen. Resultatet av Kaggs fyra förslag i rådskammaren är oklart eftersom det inte finns något beslut eller någon diskussion av de fyra punkterna antecknade i protokollet. Däremot berättar räkenskaperna att det senast år 1644, alltså året efteråt, fanns en barberare som fick lön vid krigsmanshuset.²⁷⁶ Kanske hade Kagg fått gehör i frågan vid det här mötet.

Den här dagen diskuterade riksråden även andra frågor som rörde krigsmanshuset. De var en liten skara just den här januaridagen och bestod enbart av rikskanslern Axel Oxenstierna, riksskattemästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna, fältmarskalken Gustav Horn och amiralen Claes Fleming. Rikskanslern hade fått veta att det var oroligt i krigsmanshuset, säkerligen kom uppgifterna även om detta från Lars Kagg. Det föranledde honom att hålla en liten utläggning om inrättningen enligt protokollet:

Rikskanslern diskuterade, om icke nödigt vara skulle, att [krigs]manshuset ifrån Vadstena transfererades hit [till Stockholm], av orsak att det de [soldaterna] här bättre är under uppsikt, 2. få sättas antingen att slå lunta eller väva och alltså göra något nyttigt.²⁷⁷

Axel Oxenstiernas förslag att krigsmanshuset skulle flyttas till Stockholm är intressant av flera orsaker. Främst visar det en vilja att centralisera verksamheter i riket som han ansåg att centralmakten behövde ha mer uppsikt över. Institutionen i Vadstena låg på för långt håll från Stockholm för att kronan skulle kunna ha kontroll över den dagliga verksamheten. Därför behövdes pålitliga kronotjänare. Förmodligen var inte heller inspektorn Claude de Laval närvarande varje dag i krigsmanshuset eftersom han i första hand var ståthållare på Vadstena slott.

Axel Oxenstiernas förslag att verksamheten skulle flytta till Stockholm för att kronans representanter skulle ha bättre uppsikt över krigsmanshuset visar även att han visste om att det förekom oroligheter i institutionen. Den andra institution som kronan skapade vid samma tid som krigsmanshuset, nämligen Stora barnhuset, var däremot placerad i Stockholm. Den hade först varit lokaliserad på Riddarholmen och verksamheten utarrenderad till Joachim Firbrandt under åren 1624 till 1630, där framför allt för-

²⁷⁶ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1644*

²⁷⁷ SRP 31 jan 1643 (Stockholm 1905), s 11

äldralösa barn placerades och tvingades till arbete med spinneri och att tillverka kläder. Denna inrättning ersattes 1633 av Stora barnhuset som placerades på Norrmalm som då just blivit en del av Stockholm.²⁷⁸

Förmodligen hade Axel Oxenstierna tankarna på barnhuset när han föreslog förändringen för krigsmanshuset, både genom att det skulle placeras i Stockholm och i förslaget att gratialisterna i huset skulle arbeta för sitt uppehälle. Kanske tänkte sig rikskanslern att arbetet också skulle medföra att soldaterna i huset blev lugnare. Hans förslag kom aldrig att genomföras, varken flytten av huset eller att soldaterna skulle behöva arbeta. Diskussionen visar att det inte slutgiltigt var bestämt att krigsmanshuset skulle vara placerat i Vadstena och att det heller inte var självklart att soldaterna inte skulle arbeta för sitt uppehälle i huset.

Genom förmyndarregeringens initiativ från mitten av 1630-talet hade till sist krigsmanshuset i Vadstena kunnat öppna. Det hade organiserats mot centralmakten som del av Krigskollegium och fått en direktör i form av krigsrådet Lars Kagg. Frågan om det skulle tillkomma fler krigsmanshus rann ut i sanden innan den fysiska inrättningen i Vadstena kom att få mindre betydelse jämfört med den spannmål som distribuerades till soldater boende i hemsocknarna. Slutligen hade Axel Oxenstierna föreslagit att soldaterna i krigsmanshuset borde ägna sig åt någon typ av arbete som de klarade av, allt för att inte ge soldaterna anledning att bli oroliga i huset.

Krigsmanshuset på rådstugan

Redan de första åren av krigsmanshusets verksamhet förekom personer som på olika vis hade beröring med institutionen på rådstugan i Vadstena. Rådstugan var den arena där konflikter och rättsliga ärenden på lokal nivå i staden skulle lösas. Flera av de ärenden som krigsmanshuset var uppe för gällde skötseln av institutionen. Antagligen ansåg de som tog ärendet till rådstugan att frågan utreddes där av en så närliggande rättsinstans som möjligt, hellre än att krigskollegium i Stockholm behövde blandas in i problemet. Att krigsmanshuset var relativt välrepresenterad vid rådstugan är inte förvånande med

²⁷⁸ Petersson (1927)

tanke på att inrättningen var relativt stor med sina sammanlagt cirka 80 inneboende och runt 13 anställda, detta i en stad med omkring 1 200 invånare.²⁷⁹

Den första notisen i rådsturättens protokoll är från den 3 augusti 1640, det vill säga samma år som de första soldaterna bör ha flyttat in i krigsmanshuset. Denna dag var krigsmanshusets bokhållare Måns Andersson i rådstugan angående en tvist om en del av uppbörden till huset.²⁸⁰ Samuel Knutsson ersatte snart Måns Andersson som bokhållare och förekommer som den som förde krigsmanshusets talan från våren 1644. I mars detta år var en tvist mellan borgerskapet i Vadstena och krigsmanshuset uppe i rätten; frågan gällde en ladugård som borgarna skulle ha donerat till inrättningen, men som aldrig hade överlämnats. Samuel Knutsson försökte därför trycka på för att överlämningen skulle ske så att uppbörden från ladugården skulle tillfalla huset.²⁸¹ I dessa fall verkar det alltså ha rört sig om konflikter mellan stadsbefolkningen och krigsmanshusets personal om rätten till viss uppbörd och därmed vem som skulle bekosta krigsmanshuset.

Just ansvarsfördelningen mellan krigsmanshuset och staden var det centrala i de frågor som hamnade på rådsturättens bord. Den 25 februari 1643 var ett ärende uppe i rådsturätten igen. Frågan den här gången gällde om änkan Kerstin och hennes barn skulle få bo kvar i huset även sedan hennes make, soldaten Nils Larsson, hade avlidit.²⁸² Med största sannolikhet var ärendet uppe på rådstugan just för att änkan Kerstin skulle behöva bli försörjd av staden om hon förnekades vidare uppehälle i krigsmanshuset. I riksrådet fördes det som nämnts en diskussion i november 1641 angående hur man skulle agera i de fall kvinnor överlevde sina män i krigsmanshuset. Riksrådet Claes Fleming framförde som nämnts åsikten att det ”skäligt vore, att hustrun, så länge hon var ogift, hade bröd till dödsdagar”. Den änka som däremot gifte om sig i krigsmanshuset ”skulle träda utur klostret [dvs krigsmanshuset] och där ingen del ha”. Riksråden enades om att de änkor som inte gifte om sig skulle få bo kvar i krigsmanshuset ett år efter makens död om hon inte gifte om sig innan dess.²⁸³ Änkan Kerstin bör alltså, om rådsturätten följde riksrådets beslut, ha fått stanna i krigsmanshuset med sina barn ett år efter makens död. Men om detta blev beslutat uppger inte protokollet.

I april 1645 var inspektorn Claude de Laval i rådstugan för att redogöra för en händelse som just ägt rum i krigsmanshuset. Ärendet gällde en gratialist som hade legat

²⁷⁹ Westling (2002), s 153 om antalet invånare i Vadstena; Sandén (2005), s 80–81 om rådsturätten

²⁸⁰ VaLa: Vadstena stads dombok, 3 aug 1640

²⁸¹ VaLa: Vadstena stads dombok, 12 mars 1644

²⁸² VaLa: Vadstena stads dombok, 25 febr 1643

²⁸³ SRP 15 nov 1641 (Stockholm 1898)

med bakerskan i huset, änkan Karin Nilsson. All utomäktenskaplig sexualitet var olaglig vid den här tiden, men det var förmodligen inte enda orsaken till att fallet togs upp. Inspektorn ville även reda ut situationen och göra det tydligt vem som skulle bli försörjningsansvarig för det barn som kunde bli följd av den sexuella förbindelsen.²⁸⁴ Precis som i fallet med änkan Kerstin verkar det ytterst ha varit frågan om det var krigsmanshuset eller staden som hade ansvar för försörjningen. Claude de Laval verkar alltså ha försökt reda ut situationen direkt, innan den kunde leda till konflikter mellan krigsmanshuset och staden.

Sommaren 1645 begärde de båda gratialisterna Erik Knutsson och Sven utträde ur krigsmanshuset inför rådsturätten. En annan gratialist, Jöran Henriksson, hade begärt utträde ur krigsmanshuset och att få sin vistelse där omvandlad till spannmålshjälp i september 1642. Henriksson hade då vänt sig till inspektorn Claude de Laval, som i sin tur vänt sig till krigskollegiums ansvarige för krigsmanshuset, det vill säga Lars Kagg. Kagg hade beviljat Henriksson omvandlingen av uppehållet till spannmålsstöd.²⁸⁵ Frågan är varför gratialisterna Eriks och Svens fall istället behandlades på rådstugan. En förklaring skulle kunna vara att de istället för att bo på krigsmanshuset ville slå sig ner i Vadstena, och att de riskerade att hamna under stadens ansvar. Rätten frågade också vad det berodde på att de ville bli förflyttade och undrade om orsaken var att spisordningen i krigsmanshuset inte följdes, det vill säga att de inte fick tillräckligt med mat. De båda framhöll att det inte var orsaken, men att de ändå ville bli förflyttade. Varför nämnde de däremot inte.²⁸⁶

I början av maj 1647 togs ett fall upp i rätten gällande en gratialist som blivit utsatt för misshandel. Ärendet rörde den blinde gratialisten Lars Andersson. Han klagade inför rådsturätten vid två tillfällen, den 3 och 12 maj, över att han blev slagen av en kvinna vid namn Elin. Hon var gift med klosterträdgårdsmästaren Per Månsson. Lars Andersson hade ordnat två vittnen som intygade att det var Elin som hade misshandlat honom. Ett av gratialistens vittnen var skaffaren Jorn Jönsson Buur, och den andre var en annan gratialist vid namn Jorn Andersson. Båda dessa män intygade att Elin blev ”drucken och orolig” och att hon slog Lars Andersson när hon blev det. För sin misshandel blev Elin dömd att betala 6 daler i böter.²⁸⁷ Det bör ha varit extra besvärligt för gratialisten att bli

²⁸⁴ VaLa: Vadstena stads dombok, april 1645

²⁸⁵ KrA: KrKil, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1645*, fol. 36

²⁸⁶ VaLa: Vadstena stads dombok, 7 juli 1645

²⁸⁷ VaLa: Vadstena stads dombok, 3 och 12 maj 1647

slagen av en kvinna och att gå till rätten med ett sådant fall var säkert utmanande för honom.²⁸⁸ Att två vittnen ställde upp för Lars Andersson och vittnade mot Elin tyder ändå på att sammanhållningen fungerade i huset och kanske särskilt belysande var det att skaffaren Jorn Jönsson Buur, som var anställd i huset, var villig att ställa upp för att lugnet i huset skulle återställas.

Detta sistnämnda fall gällde en upprepad misshandel av en gratialist som uppenbarligen måste ha haft svårt att försvara sig eftersom han var blind. Att fallen togs upp i rådstugan tyder på att företrädarna för krigsmanshuset, främst bokhållaren och inspektorn, var måna om att hålla goda relationer med staden och dess representanter. Krigsmanshuset var en stor institution i staden och kan ha betraktats med viss skepsis av stadsborna, åtminstone till en början. Det tyder de båda tvisterna på som bokhållarna Måns Andersson och Samuel Knutsson hade med borgerskapet om krigsmanshusets uppbörd. Hur relationen mellan staden och krigsmanshuset utvecklades har jag inte följt vidare efter 1640-talet eftersom det ligger utanför den här studiens syfte.²⁸⁹

Planer på fler krigsmanshus

Krigsmanshuset i Vadstena var från början inte tänkt som den enda institutionen i sitt slag för soldater i riket. Förmyndarregeringen hade redan i sitt brev till kommandanten Johan Hindersson från 1637 nämnt att planerna var att öppna två krigsmanshus den närmaste tiden, ”tvenne särdeles hospitaler den ena uti Vadstena och den andra uti Finland”.²⁹⁰ Behovet av hjälp var stort också i Finland, något som märks i de brev Per Brahe skickade till kammarkollegium under sommaren 1649.²⁹¹ Ändå rann planerna på ett krigsmanshus i Finland ut i sanden.

Tanken på fler krigsmanshus övergavs dock inte utan upprepades vid olika tillfällen och i olika sammanhang, bland annat i riksrådet. Den 14 juni 1648 uttalade sig exempelvis drottning Kristina i riksrådet vid ett tillfälle: ”Ex occasione taltes om förlammade soldater och om krigsmanshuus, hvilke H. K. M:t och mente böra oprättas uti Fin-

²⁸⁸ För en diskussion av ärans betydelse i rådsturätten, se Sandén (2005), s 105–107

²⁸⁹ En systematisk genomgång av rådsturättens material under hela krigsmanshusets verksamma tid skulle utifrån mina problemområden ha varit alltför för arbetskrävande för att kunna motiveras.

²⁹⁰ RR 3 aug 1637. En annan poäng med detta var att inte hela riket fick hjälp från krigsmanshuset i Vadstena, som nämnts ovan, utan bara de landskap i södra delen av riket där det ägde jord.

²⁹¹ Per Brahe till kammarkollegium 28 aug 1649, Tigerstedt (1869), s 123

landh.”²⁹² Drottning Kristina tänkte sig att krigsmanshus skulle öppnas både i Finland och även i de nyligen erövrade provinserna i norra delen av det tyska riket. I riksrådets överläggning om krigsstaten den 29 januari 1650 nämnde drottningen att hon ”har tänkt upprätta ett krigsmanshus i Bremen”.²⁹³ Om drottning Kristinas planer hade förverkligats skulle det alltså ha tillkommit ytterligare två krigsmanshus utöver det i Vadstena och sammanlagt funnits tre i hela riket. Men dessa planer på krigsmanshus i Finland och i Bremen blev aldrig genomförda.

Nästa gång frågan aktualiserades om att ett krigsmanshus borde inrättas i Finland var den 26 juni 1675. Forumet var den här gången ett annat, nämligen krigskollegium. Trots att det vid det här laget hade gått 35 år sedan verksamheten kommit igång i Vadstena var frågan om ytterligare krigsmanshus uppenbarligen aktuell. Frågan togs upp av riksrådet Lorentz Creutz, som var finländare och riksdelens störste jordägare. Creutz ansåg inte att det skulle grundas ett krigsmanshus i Finland. Han argumenterade för att det system som funnits dittills, där hjälp utgått till soldater i form av spannmål eller pengar och att de bodde hos sin familj eller hos släktingar borde fortsätta och att detta hade fungerat väl. Den tillförordnade presidenten i krigskollegium, Gustav Banér, var däremot av annan uppfattning. Han tyckte att ett krigsmanshus borde öppnas i Finland och han använde sig av argumentet att ett sådant skulle leda till ökad ordning i den östra riksdelen och minska tiggeriet. Gustav Banér fick i uppdrag att tillsammans med Pontus De la Gardie framföra förslaget till Karl XI om att ett krigsmanshus borde grundas i Finland, men istället för att ta ett sådant beslut valde kungen att höja anslaget till soldater i Finland.²⁹⁴ Sista ordet om krigsmanshuset i Finland hade inte sagts ännu.

Några år senare, 1679, var krigsmanshusfrågan i Finland åter uppe för diskussion. Vid detta tillfälle föreslog Didrik Wrangel som var landshövding i Österbotten att ett särskilt hus för soldater skulle uppföras intill det befintliga hospitalet i Kronoby. Detta hus skulle enligt landshövdingens förslag vara avsett för gamla officerare och ”förlämade krigsmän”.²⁹⁵

Men inte heller denna gång blev det någon institution för soldater i Finland. Vadstena krigsmanshus fortsatte att vara rikets enda specifika hospital för soldater. Särskilt Lorentz Creutz motstånd mot ett krigsmanshus är intressant att notera; han ansåg

²⁹² SRP 14 juni 1648 (Stockholm 1909), s 348

²⁹³ SRP 29 jan 1650 (Stockholm 1916), s 20

²⁹⁴ Birger Steckzén, *Krigskollegii historia 1, 1630–1697* (Stockholm 1930), s 430

²⁹⁵ Sandholm (1973), s 176

uppenbarligen att det fanns effektivare sätt att använda kronans medel till soldater än att skapa en särskild institution för dem.

Lorentz Creutz har förmodligen gett ett av svaren till varför det inte skapades fler krigsmanshus än det i Vadstena. Han ansåg uppenbarligen att det var mer effektivt att ge spannmålshjälp istället för att skapa en fysisk inrättning för soldaterna. Vi skall se att inte ens själva krigsmanshuset i Vadstena kom att hysa särskilt många soldater. Den stora mängden soldater som fick hjälp fick det istället i hemsocknarna, och då i form av spannmålshjälp.

Spannmålshjälp började försörja alltför många sårade och gamla soldater under sent 1670- och 1680-tal och den växte sedan alltmer i betydelse. Ungefär samtidigt övergavs tanken på att skapa fler fysiska inrättningar som den i Vadstena. Det var i form av spannmålshjälp som flest soldater fick hjälp och det gjorde på sikt inrättningen i Vadstena allt mindre betydelsefull.

3.2 REFORMER: 1670- OCH 1680-TALEN

Efter etableringsfasen som var slut kring mitten av 1640-talet visar räkenskaperna att stora förändringar ägde rum igen för krigsmanshuset först i slutet av 1670- och början av 1680-talet. Då utfärdades en rad förordningar som förändrade hur krigsmanshuset skulle vara organiserat. I det följande avsnittet kommer reformerna av krigsmanshusets verksamhet under den här perioden att studeras. Jag kommer att diskutera vad dessa dokument visar att man från kronans håll försökte omskapa institutionen till.

Sverige hade åter styrts av en förmyndarregering efter Karl X Gustavs död 1660 fram till dess att Karl XI myndigförklarades 1672. En sak som den unge kungen skulle upptäcka var att armén och flottan inte hade underhållits under de tolv förmyndaråren. Det skånska kriget blev, som Göran Rystad har påpekat, avgörande för Karl XI:s regering genom att det fick kungen att fokusera på reformarbete av mer eller mindre hela statsapparaten under större delen av sin tid på tronen.²⁹⁶ Karl XI genomförde reduktionen, gjorde sig enväldig och använde sig av de samlade resurserna till att skapa en star-

²⁹⁶ Göran Rystad, *Karl XI: En biografi* (Lund 2001), s 240–241

kare militärstat där ett annorlunda armésystem utgjorde grunden, det så kallade *yngre indelningsverket*.²⁹⁷

Utskrivningssystemet hade mötts av hård kritik från olika läger redan när det infördes på 1620-talet. Från kronans sida hade det inte heller fungerat särskilt väl eftersom det i slutänden gav relativt få stridsdugliga soldater. Många av dem var dåligt förberedda och en stor andel rymde innan eller under tjänsten. Utskrivningssystemet var påfrestande för befolkningen, och det ansågs orättvist eftersom den som hade möjlighet kunde betala en knektersättare för att själv slippa gå ut i krig.²⁹⁸ På sikt var systemet undermåligt för att få fram tillräckligt med soldater och därtill skedde soldatuttaget till en hög kostnad. Kronans legitimitet hotade att bli ifrågasatt genom utbrett missnöje med utskrivningssystemet och kungarna hade behövt använda sig av riksdagen för att förankra nya utskrivningsbeslut. Anna Maria Forssberg har visat hur kronan ändå tog sig besväret att förklara och informera om utskrivningar och krigens nödvändighet, något som bör tyda på att kronans representanter var eller ansåg sig vara beroende av folkets stöd för att genomföra sin tänkta politik.²⁹⁹

Karl XI framförde ett förslag för att ändra rekryteringen av soldater till armén i riksrådet hösten 1680. Kungen började, utan att ha förankrat frågan, att beordra landshövdingarna runtom i riket att teckna kontrakt med sitt läns allmoges om hur många soldater som detta område skulle ställa upp med. Arméns organisation förändrades från sommaren 1682 och resultatet av förändringen brukar betecknas som *yngre indelningsverket*. Maria Sjöberg är en av de forskare som har framhållit att förändringen inte ska ses som annat än en modifiering av det redan existerande systemet; sedan 1500-talet hade soldaterna varit kopplade till jordpålager och det fortsatte ända fram till värnpliktsystemet infördes 1901.³⁰⁰

Två eller fler gårdar bildade en rote som skulle rekrytera och försörja en soldat i fredstid, och de hade i uppgift att ersätta honom om han avled eller av annan anledning försvann. Som boställe skulle ett soldattorp utses med tillhörande mark. Förändringen medförde att kronan fick enklare att snabbt ställa en armé på fötter, vilket varit en av

²⁹⁷ Se exempelvis Ågren (1922)

²⁹⁸ Huhtamies (2004), s 13

²⁹⁹ Forssberg (2005), s 137–141

³⁰⁰ Sjöberg (2008), s 66

svårigheterna med Sveriges beroende av utskrivningssystemet, men också att soldaterna blev mer professionella genom att de kunde övas regelbundet under fredstiden.³⁰¹

Karl XI kom att ägna en stor del av sin regeringstid åt att arbeta med den här omorganisationen av armén. I detta reformarbete ingick även krigsmanshuset. Han genomförde en rad nya stadgor för krigsmanshusets organisation från sent 1670-tal till och med 1680-talet, men redan innan skånska kriget bröt ut hade Karl XI gett i uppdrag åt två personer att genomföra en inspektion av krigsmanshuset i Vadstena.

Inspektionen 1674

År 1674 lät Karl XI utföra en inspektion av krigsmanshuset i Vadstena. Genom en instruktion ställd till krigsråden Jonas Palmgren och Baltasar Gyldenhoff den 9 september 1674 fick de i uppdrag att inspektera krigsmanshuset.³⁰²

Instruktionen ger dem tydligt i uppdrag att genomföra en inspektion på plats i krigsmanshuset. Birger Steckzén, som har skrivit det stora översiktsverket om Krigskollegiums historia, har däremot uppfattat det som att instruktionen innebär att både Palmgren och Gyldenhoff nu skulle dela på tjänsten som inspektör för krigsmanshuset.³⁰³ För den tolkningen finner jag dock inget stöd i källorna. Palmgren finns upptagen i lönelistorna för krigsmanshuset 1677, men Gyldenhoff finns inte med där, vilket får tas som intäkt för att Karl XI tänkte sig en enstaka inspektion.³⁰⁴

Karl XI:s instruktion till Palmgren och Gyldenhoff gick främst ut på att de skulle skärpa övervakningen och se till så att de inkomster som krigsmanshuset hade rätt till verkligen kom in till inrättningen. Enligt kungens vilja skulle de också se till att de medel som krigsmanshuset fick in skulle förvaltas på bästa sätt och sist men inte minst att de skulle fördelas rättvist till de behövande soldaterna.³⁰⁵

Vad som blev det konkreta resultatet av Palmgrens och Gyldenhoffs inspektion är däremot inte känt. Det är förstås möjligt att deras undersökning av verksamheten låg till grund för det reformarbete som Karl XI påbörjade kort därefter. Det finns tydliga tecken

³⁰¹ Ågren (1922), s 2–5; Lars Ericson, *Svenska knektar: indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 1995), s 30

³⁰² Instruktionen för dem båda i RR 9 sept 1674, fol. 274f

³⁰³ Steckzén (1930), s 429

³⁰⁴ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1677*

³⁰⁵ RR 9 sept 1674

på att kungen var missnöjd med hur krigskollegium skötte krigsmanshuset. Kungen vände sig allt oftare direkt till inspektorn Jonas Palmgren i enskilda ärenden som rörde krigsmanshusets verksamhet, istället för att gå omvägen via krigskollegium. Karl XI förbigick på det viset krigskollegium och den centrala nivån i beslutsfattandet och vände sig direkt till inspektorn som hade mer direktinsyn i krigsmanshusets verksamhet.³⁰⁶

Karl XI hade alltså skickat Jonas Palmgren och Baltasar Gyldenhoff till Vadstena redan 1674 för att inspektera krigsmanshuset. Inga förändringar kan spåras som direkt följd av denna inspektion. Förmodligen berodde det på att det skånska kriget kom emellan och krävde det mesta av kungens uppmärksamhet de kommande åren. Samtidigt innebar kriget att frågan om soldaternas underhåll blev mer aktuell igen.

Nya avgifter tillkommer, gamla inkomster försvinner

Situationen i krigsmanshuset år 1677 förtjänar till att börja med att jämföras med hur den var nästan fyrtio år tidigare när krigsmanshuset grundats.³⁰⁷ Antalet anställda i huset var något färre vid den här tiden än på 1640-talet. Räkenskaperna visar att Jonas Palmgren var inspektor och jämte honom finns också två andra namngivna personer i lönelistan. Dessa båda var predikanten i krigsmanshuset, Erik Simonis (Löfgren), och bokhållaren, Gustaf Huus. Förutom dessa tre namngivna personer fanns även två befallningsmän, två skaffare och ytterligare en ospecificerad tjänst på lönelistan. Sammantaget var det alltså bara åtta anställda upptagna på lönelistan i krigsmanshuset 1677, vilket var fem färre än på 1640-talet. Att det 1677 inte längre fanns någon barberare i tjänst gjorde störst skillnad ekonomiskt, och kanske var det just därför som denna tjänst inte var tillsatt. Från mitten av 1680-talet fick krigsmanshuset en fältskär igen, såsom Otto Bergström har påpekat.³⁰⁸

När det gäller inspektorsposten för krigsmanshuset hade den 1677 innehaft i drygt tio år av Jonas Palmgren (1614–1689) (se bilaga 1 för en lista över inspektörerna). Han hade efterträtt Lars Eriksson Nordanväder (1604–1664) efter dennes död 1664. Till skillnad från krigsmanshusets båda första inspektorer, Claude de Laval och David Dachsberg, hade Palmgren alltså inte någon militär bakgrund. Istället hade han gjort en

³⁰⁶ Steckzén (1930), s 430

³⁰⁷ KrA: KrKil, KrHk, *Verifikation till huvudböckerna, 1677*

³⁰⁸ Kristian Schotte tjänstgjorde 1685–1704. Bergström (1901), s 13–14

civil karriär men arbetat med militäradministration. Hur länge Palmgren var kvar i tjänsten som inspektor för krigsmanshuset är oklart, men redan i februari 1667 hade han skrivit till riksmarsken Carl Gustaf Wrangel med anledning av att han började få dålig syn. I brevet nämner Palmgren att han hade tjänstgjort för kronan i trettio år, och av dem femton år i krigskollegium. I mars 1667 utsågs också Palmgren till krigsråd, antagligen för att han skulle slippa vara sekreterare där han behövde ha god syn.³⁰⁹

Karl XI:s reformer av krigsmanshuset började mitt under det skånska kriget, när han befann sig i lägret utanför Ljungby. Där daterade kungen en förordning för krigsmanshuset den 13 december 1677. Syftet med denna förordning var framför allt att få krigsmanshusets intäkter att öka.³¹⁰

Texten inleds med en kort orientering om att ”våra förfäder” låtit grunda krigsmanshuset i Vadstena och gett det rikliga donationer. Men, fortsätter texten, dessa donationer har inte räckt för att hjälpa alla soldater nu när riket än en gång råkat i krig: ”närvarande svåra och blodiga krigstider var uti så många för rikets värn deras hälsa måst fordra”.³¹¹ Detta gav anledningen till varför kungen just vid det här tillfället skulle se över krigsmanshusets ekonomi. Därtill framhölls att detta skulle ske utan att rikets övriga inkomster minskade.

Förordningen innebar att en viss avgift skulle tas ut varje gång en person befordrades inom armén eller när någon adlades. Varje person som ”utav oss [kungen] någon nåde beneficier eller avancemanget njuta” skulle betala en avgift till krigsmanshuset. En person som befordrades inom krigsmakten skulle på så vis avlägga en viss summa, högre ju högre tjänst, varje gång han avancerade. Detsamma gällde alltså en person som fick adelsbrev, eller upphöjdes i friherrligt eller grevligt stånd. En person som avancerade till överste skulle betala 40 daler silvermynt, en major 12 och en korpral eller regementspräst 2. Den som adlades skulle på samma vis betala 40 daler silvermynt, den som blev friherre 150 och greve 300. Karl XI införde genom detta system en beskattning på avancemang som var direkt avsedd att förbättra krigsmanshusets ekonomi.

Karl XI intresserade sig även för de redan existerande formerna av inkomster som krigsmanshuset erhöll. Krigsmanshuset hade svårt att få in alla de räntor som skulle tillfalla inrättningen. Den 25 oktober 1680 skrev Karl XI en förordning där kronans an-

³⁰⁹ Steckzén (1930), s 263

³¹⁰ *Om Vadstena krigsmanshus och dess inträders förökning ... 1677*

³¹¹ *Om Vadstena krigsmanshus och dess inträders förökning ... 1677 ...*, s 2

svariga i Östergötland och Västergötland, Småland och på Öland uppmanades att se till att det kyrkotionde som skulle gå till krigsmanshuset verkligen levererades som det skulle.³¹² I förordningen nämndes det att leveranserna av kyrkotiondet hade gått alldeles för långsamt och bokhållaren hade därmed fått problem med att hålla reda på vilka områden som hade levererat och vilka som släpade efter. Så snart kyrkotiondet hade samlats till kyrkohärbärgena i socknarna skulle det rapporteras in till krigsmanshuset, enligt förordningen, detta för att bokhållaren skulle veta hur situationen såg ut runtom i riket. Kyrkotiondet skulle dessutom samlas på en eller högst två orter i varje län för att kunna distribueras till de behövande soldaterna. Genom ett kungligt brev den 23 juni 1683 donerade kungen ytterligare hemmansräntor till ett värde av 2 000 daler silvermynt till krigsmanshuset. Dessa skulle uppbäras från Skaraborgs och Älvsborgs län och kan ses som ett led i att Karl XI även försökte utöka redan existerande former av inkomster för inrättningen.³¹³

Samtidigt som det inskräptes att kyrkotiondet skulle levereras till krigsmanshuset blev institutionen av med en annan inkomstkanal som hade varit betydelsefull ända sedan krigsmanshuset öppnades. Det rörde sig om tryckeritunnan. Diskussionerna om dess framtid hade lyfts fram av prästerskapet på riksdagen 1680. Prästerskapet klagade över att tryckeritunnan inte längre stöttade de verksamheter som den var avsedd för. De tyckte att den borde ha att göra med den bokliga bildningen i riket såsom tryckeritunnan varit innan den blev tilldelad krigsmanshuset.³¹⁴

Den 20 januari 1682 undertecknade Karl XI en förordning där han gick prästerskapet till mötes. Krigsmanshuset blev av med intäkterna från tryckeritunnan genom denna förordning. Medlen skulle istället gå till Antikvitetskollegium, som i sin tur skulle förvalta dessa till ”lärde mäns underhåll och nyttiga böckers publicerande uti andliga och världsliga saker”. Närmare bestämt skulle medlen enligt förordningen gå till ”rikets lagar och stadgar, historier och antikviteter, samt andra nödiga handlingar som till fäderneslandets heder och invånarnas undervisning lända kunna”.³¹⁵

Från Karl XI:s regering finns även tecken som tyder på att kungen försökte göra hjälpen till gamla soldater mer allmän, mer lik en pension på samma vis som Erik XIV hade stadgat redan 1568 i sitt öppna brev. Den 21 juli 1682 daterade Karl XI ett doku-

³¹² Kunglig majestäts förordning om den till Vadstena krigsmanshus förordnade fyrortionde del av kronans kyrkotionde, 25 okt 1680

³¹³ KrA: KrKil, D, vol 67, Avskrifter av donationsbrev. Se även Bergström (1901), s 4

³¹⁴ Prästerskapets riksdagsprotokoll 1680–1714, band 4 (Stockholm 1962), 6 okt 1680, s 133

³¹⁵ Kongl Maj:ts påbud och förordning om den gamla tryckeritunnan, 20 jan 1682

ment som fastslog att alla gamla soldater ”som uti 35 år har tjänat under militären, och därutinnan vorden bräcklig skall nu hädan efter i livstiden ha årligt underhåll av krigsmanshuset”. De gamla soldaterna som blivit svaga av sin tjänstgöring skulle få 4 tunnor spannmål om året eller 80 daler silvermynt.³¹⁶ Detta var alltså inte det första exemplet på ett allmänt beslut om att kronan skulle hjälpa soldater som tjänat länge. Det särskilda med beslutet från 1682 var att det vände sig specifikt till gamla soldater, något som för tankarna mer till en allmän pension för soldater. Dessutom är det första gången som pengar nämns som en möjlig ersättningsform, tidigare hade det alltid varit fråga om spannmål. Kanske tänkte sig Karl XI framför allt att ett sådant beslut skulle underlätta undersökningsprocessen om soldaterna hade rätt till underhåll eller inte. Att uppvisa dokument som bekräftade att en person hade tjänstgjort en viss tid bör ha varit relativt enkelt utifrån rullor och mönstringslängder.

Karl XI:s nästa förordning, som kom 1689, låter antyda att reformerna av krigsmanshuset inte har fått den effekt som kungen hoppats.³¹⁷ Förordningen inleds åter med en historisk tillbakablick på hur krigsmanshuset hade tillkommit. Där nämns att Gustav II Adolf hade låtit inrätta krigsmanshuset och att det hade förvaltats av såväl drottning Kristina som av Karl X Gustav. Här nämns att orsaken till att krigsmanshuset kommit på obestånd var att de stora krigen krävt allt större arméer och fler soldater, och att riket därför hade tvingats ha ”en fast större och starkare krigsmakt på benen”. Tidigare hade krigsmanshuset främst fått inkomster från jordavkastning och kyrkotionde. Enligt den nya förordningen som skulle gälla från den 1 januari 1690 skulle krigsmanshuset nu få andra typer av inkomster. Främst skulle dessa inflyta i form av olika avgifter som olika institutioner i riket skulle avlägga. Från detta datum skulle exempelvis samtliga som beforderades i krigsmakten avlägga en avgift till krigsmanshuset. Mest skulle en fältmarskalk betala, 100 daler silvermynt, i fallande skala ner till korpraler som skulle betala 4 daler. Avgifterna gällde nu samtliga personer i militären, även sådana som ägnade sig åt civil verksamhet.

Förordningen stadgade även att varje regemente skulle betala en procent av sina inkomster till krigsmanshuset. Av de donationer som kronan gjorde till officerare och soldater skulle en avgift om fem procent av donationens värde tillfalla krigsmanshuset. Återigen upprepades att den som adlades eller upphöjdes till friherre respektive greve

³¹⁶ KrA: KrKil, KrHk, D vol 9 (1678–1730), kungl brev 21 juli 1682

³¹⁷ *Kungl Maj:ts förnyade ordning och påbud om Vadstena krigsmanshus inkomster*, daterad Stockholm 31 dec 1689

skulle avlägga 40, 150 eller 300 daler. Officiella myndigheter, exempelvis hovrätter, kollegier, landskanslier och tullkontor, skulle ha så kallade armbössor (fattigbössor) dit de årligen skulle skänka medel. De böter som tilldömdes den som försummade adelns rusttjänst skulle dessutom oavkortat tillfalla krigsmanshuset.

Sist i förordningen gjordes klart att den skulle läsas upp i en rad officiella sammanhang, först och främst hos de myndigheter där armbössorna skulle finnas. Alla som hörde förordningen uppmanades att betala det som stadgades. För att slippa betala igen skulle man kunna visa att man hade betalt sin avgift, och detta skulle därför antecknas noggrant.³¹⁸ Det var i samband med den här reformen som krigsmanshusets räkenskaper ökade enormt. Från och med ungefär 1690 är en stor del av samlingen upptagen av kvitenser och intyg på att olika personer, myndigheter och regemente har betalt och erlagt det som de ska i avgifter till krigsmanshuset. Det var dessa avgifter som gjorde det möjligt för krigsmanshuskassan att expandera och kunna försörja hundratals soldater, vilket vi kommer att återkomma till.

Det var emellertid inte bara militären och officiella myndigheter som skulle avlägga medel till krigsmanshuset. Även prästerskapet började göra det enligt ett något senare beslut. På riksdagen 1693 diskuterades frågan om huruvida prästerskapet borde följa officerarnas modell och ge medel när de befordrades. I riksdagsprotokollet finns antecknat att ”taxan till Vadstena krigsmanshus” diskuterades den 18 november detta år. Bara några dagar senare togs beslutet att prästerskapet skulle följa militären och betala till krigsmanshuset ”vid dess befordringar och avancemanger etc”. En nyttillträdd ärkebiskop skulle exempelvis avlägga 60 daler silvermynt, en ny biskop 50 och en präst motsvarande 2 procent av sin inkomst.³¹⁹ Socknarna i riket bidrog på det här viset till en anseelig del av krigsmanshusets inkomster.

Karl XI:s reformer visade på en politisk vilja att ordna krigsmanshusets inkomster och ekonomi för att verksamheten skulle fungera och kunna ge hjälp till fler soldater. Kungens försök att ordna ekonomin kan ses som en del i hans reorganisering av hela krigsmakten. Under hans tid gjordes även försök att ordna förhållandena inne i krigsmanshuset genom att en ny straffordning infördes 1679.

³¹⁸ *Kungl Maj:ts förnyade ordning och påbud om Vadstena krigsmanshus inkomster*, daterad Stockholm 31 dec 1689, punkt 17

³¹⁹ LUB: *Manuscripta miscellanea*, Jur. saml. s 219–228 (Tack till David Gudmundsson som gjort mig uppmärksam på de här listorna); *Prästerskapets riksdagsprotokoll 1680–1714*, band 4 (Stockholm 1962), 18 nov och 3 dec 1693, s 437–438

Straffordningen 1679

Den 29 november 1679 undertecknade Karl XI en ny straffordning för krigsmanshuset. Det var en samling regler som skulle gälla för samtliga gratialister, både för de soldater som fått uppehålla i huset och för de som bodde i sina hemsocknar. Det verkar som om straffordningen tillkommit på grund av brister i ordningen i krigsmanshuset. Inspektorn Jonas Palmgren skrev enligt ett brev den 18 oktober 1679 till kungen och begärde medel (50 daler) för att till vintern få resa ner och inspektera krigsmanshuset. Palmgren hade hört att situationen i huset var orolig. Därför hade han, enligt Bergström, låtit sätta upp ett förslag till en straffordning som kunde få situationen att lugna ner sig.³²⁰

Denna straffordning var inte den första som utfärdades. I den nämns att det funnits en tidigare redan under drottning Kristinas tid, men att behovet av en ny vuxit fram eftersom så många gratialister bodde i hemsocknarna. Det bör alltså ha varit den ordning som lästes upp i riksrådet 1641, men som jag inte har lyckats återfinna.

Även gratialisterna i hemsocknarna skulle nu omfattas av straffordningen framhölls det. Förutom att antalet soldater som fick hjälp hade ökat, nämndes också i straffordningen att den tidigare förordningen inte hade efterlevts. I förordningen antyds att en del soldater inte kände till den tidigare straffordningen och att den mist något av sin auktoritet just för att den uppfattades som föråldrad: ”några sig torde låta finna som intet veta dels intet stort veta vilja av sådan för detta och något längesedan gjorda kungl ordning”.³²¹ Detta sätt att argumentera framstår som ovanligt under 1600-talet. Oftast vann någonting i auktoritet just genom att det var gammalt, men i det här fallet verkar det som att Palmgren, som var den som skrivit straffordningen, valde att framhålla att den blivit föråldrad.

Den första av de fem punkterna i straffordningen gäller ordningen i krigsmanshuset. Där fastslås att de soldater som får underhåll av kronan måste ”så[väl] officerare, som gemena med deras hustrur och barn leva med var andra roligen fridsamt och gudfruktigt”. Soldaterna fick inte försumma gudstjänster och predikningar annat än när de var sjuka. Den andra punkten gäller att soldaterna skulle låta sig nöjas med den tilldelning

³²⁰ Jonas Palmgren till Kungl Maj:t 18 okt 1679, RA, Skrivelser från Krigskollegium till Kungl Maj:t

³²¹ *Kungl Maj:ts straffordning. Som iakttagas skall icke allenast vid Krigsmanshuset i Vadstena utan och uti provinserna över hela riket varest de förlamade krigsmän något underhåll av kronan njuta*, 29 nov 1679, ur inledningen

de fått av krigsmanshuset. Främst avses förmodligen spannmål, även om detta inte nämns i texten. Soldaten får alltså inte visa missnöje och gör han ändå det skall så stor andel av hans tilldelning hållas inne som anses uppväga hans dåliga beteende. Inspektorn eller bokhållaren ska undersöka ärendet om soldaten klagat högljutt, alternativt ska ärendet dras ända upp till krigskollegium om soldaten inte ger med sig. Straffet kommer därefter utmätas och antingen kommer han mista sin plats i huset eller få ”annat brottet likmätigt straff androm till exempel och varnagel”.

De följande två punkterna, tre och fyra, gäller renligheten och den praktiska ordningen i krigsmanshuset. Där finns bestämmelser om att soldaternas egna rum och gården ska hållas ”renliga efter förra gamla förordning” av soldaterna själva, deras hustrur och barn. Vidare ska elden hanteras försiktigt och det ska vara släckt på rummen vid klockan tio. Enda undantaget från den sistnämnda tiden gäller för sjuka soldater, då får elden hållas tänd längre vid behov. Den fjärde punkten gäller soldaternas kläder och att dessa ska hållas rena. Ordning ska råda i krigsmanshuset även när bokhållaren och inspektorn inte är på plats. Den femte och sista punkten bestämmer att soldaterna inte ska få mer spannmål än de blivit tilldelade oavsett hur mycket ”snorck och onda ord” de använder. Anser däremot soldaterna att den spannmål de fått sig tilldelad är undermålig måste ärendet utredas av krigskollegium eller av inspektorn. Den som fått besked från någon av dessa att spannmålen varit undermålig ska bli ersatt med samma mängd ny.

Straffordningen från 1679 kan ses som ett led i Karl XI:s reformering av krigsmanshuset. Genom att införa en ny straffordning fick kronan möjlighet att i detalj reglera hur livet i institutionen skulle fungera. Kanske kan straffordningen också ses som en effekt av Jonas Palmgrens brev till kungen från hösten 1679, där han uttryckt oro för ordningen i krigsmanshuset. Både den första och andra punkten i straffordningen framhåller i vilket fall vikten av att soldaterna levde fridfullt tillsammans, att de skulle gå i gudstjänsterna och låta sig nöjas med den spannmålstilldelning som de fick.

Vilka tankar kan då spåras bakom Karl XI:s reformer av krigsmanshuset? Det framstår som att kungens ledmotiv var att försöka ordna situationen när det gällde krigsmanshusets organisation och ekonomiska förutsättningar. Men kungens ambitioner att organisera verksamheten innefattade även, vilket straffordningen indikerar, det dagliga livet i krigsmanshuset. För att ordna ekonomin började Karl XI införa avgifter som grund för krigsmanshusets inkomster. Han fokuserade på att se till så att krigsmanshuskassan

därmed kunde försörja så många soldater som möjligt. Reduktionen hade säkerligen en betydelsefull roll för att inkomsterna till krigsmanshuset sågs över.

Samtidigt verkar Karl XI ha haft ambitionen att soldaterna skulle få underhåll från krigsmanshuskassan i form av spannmålshjälp. Antagligen berodde det på att han inte ville att kronan skulle donera eller förläna ut jord längre och därigenom mista kontrollen över jorden.³²²

3.3 FRED OCH PENNINGEKONOMI: 1720- OCH 1730-TALEN

Sveriges stormaktstid brukar anses vara över när det stora nordiska kriget (1700–1721) slutade genom freden i Nystad 1721. Därmed sattes punkt för en ungefär 150-årig period när Sverige nästan konstant varit inblandat i krig. Under de följande ungefär åttio åren, fram till sekelskiftet 1800, skulle Sverige uppleva knappt nio år av krig: mot Ryssland 1741–1743, mot Preussen 1757–1762 och mot Ryssland samt Danmark 1788–1790. Elisabeth Mansén påpekar att krigströttheten var enorm när freden till sist slöts 1721 efter mer än tjugo år av krig. Efter detta började man tydligt tala om vikten av fred i samhällsdebatten.³²³

Men anpassningen till freden var knappast enkel, särskilt inte eftersom Sveriges ekonomi var usel efter de många krigsåren genom bland annat ständiga skatthöjningar.³²⁴ Statsapparaten omdanades och anpassades till de nya förutsättningarna precis som många andra företeelser i samhället; så skedde också med krigsmanshuset och den hjälp kronan organiserade för soldater som inte kunde försörja sig.³²⁵ I det här avsnittet ska vi se hur krigsmanshusets organisation förändrades för att möta den nya tidens krav och förutsättningar, något som främst skedde under 1720- och 1730-talen.

³²² Cristina Prytz, *Familjen i kronans tjänst: Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal* (Uppsala 2013), har pekat på hur förhållandet mellan krona och undersåtar förändrades i och med reduktionen, där förhållandet efter 1680 präglas av mer formalitet och tydligt uppgjorda roller, s 221–222.

³²³ Elisabeth Mansén, *Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm 2011), s 20.

³²⁴ Antti Kujala, "The Breakdown of Society: Finland in the Great Northern War 1700–1714", *Scandinavian Journal of History* 2000:1, s 71–72.

³²⁵ Se exempelvis Karlsson (2009), s 291–295.

Efter det mer än två decennier långa stora nordiska kriget fanns det många soldater i Sverige som behövde hjälp med sin försörjning. Enligt källorna i Krigsmanshuskontorets arkiv var många av de återvändande soldaterna ”blesserade”. I en särskild kolumn finns antecknat om soldaten var antingen ”blesserad” eller ”illa blesserad”, och bara i enstaka fall finns det mer detaljer återgivet av vad för skador soldaten led av. I ett fall står antecknat att soldaten Mats Ulman var ”illa blesserad utav kula i ryggen av 2 gånger förutan i vänstra låret”, och han fick också hjälp av krigsmanshuset 1738.³²⁶

Medan stora nordiska kriget ännu pågick, 1719, fick krigsmanshuset en ny ansvarig direktör i Krigskollegium, nämligen Nils Reuterholm (1676–1756). Efter Johan Hoghussens bortgång 1715 hade krigsmanshuset inte haft någon högste ansvarig, och i ett brev riktat till Kunglig majestät begärde krigskollegium den 6 juli 1719 att posten som direktör skulle återinsättas. Några dagar senare, den 10 juli 1719, fick Nils Reuterholm uppdraget.³²⁷

Reuterholm kom från enkla förhållanden, hans farfar hade varit torpare på Åland. Efter studier utomlands blev han sekreterare i krigskollegium 1707, adlad 1708 och 1715 tog han plats i krigskollegium som krigsråd. Det var från denna position som han utnämndes till ansvarig för krigsmanshuset, samma position som Lars Kagg haft när krigsmanshuset grundades. Sin position som direktör för krigsmanshuset kom Reuterholm att inneha under en betydelsefull period för krigsmanshuset, mellan 1719 fram till att han blev landshövding 1732, då frihetstidens förändrade samhällsordning hade börjat etableras.³²⁸ Reuterholm hade gjort karriär genom att kriget krävde ansvarstagande och dugliga personer som kronan kunde använda sig av. Samtidigt var han starkt kritisk till enväldet, något som framskyntar vid flera tillfällen i den journal över sitt liv fram till 1704 som han förmodligen skrev på 1730-talet. Karl XII:s fälttåg mot Norge var ett beslut som den enväldige kungen tog som Reuterholm tyckte illa om.³²⁹

Krigskollegiums verksamhet ändrades ganska radikalt under fredsåren på 1720-talet. Den blev mer lik övriga civila ämbetsverk och i detta arbete var Reuterholm och

³²⁶ KrA: KrKll, Krigsmanshuskontoret, D I b, *Liggare över underhållssökande gemena, 1720 – 1739*

³²⁷ Steckzén (1937), s 64, 188

³²⁸ För närmare upplysningar om Reuterholm, se Birgitta Ericsson, ”Nils Reuterholm”, *Svenskt biografiskt lexikon 30* (Stockholm 1998–2000), s 33

³²⁹ ”Men det var så hans [Karl XII:s] sinne att taga sig före ogörliga ting, som intet någon torde råda honom ifrån eller säga honom därutinnan emot”, Nils Reuterholm, ”Nils Reuterholms journal”, utgiven av Sten Landahl i *Historiska handlingar del 36:2* (Stockholm 1957), s 71

hans kollega Carl Gustaf Dücker (1663–1732), som var president i krigskollegium från 1720, de ledande krafterna. Främst började krigskollegium på Reuterholms och Dückers initiativ att ordna ekonomin, vilket de gjorde genom ett närmande till kammarkollegium. På 1723 års riksdag var Reuterholm även medlem av krigsdeputationen och där verkade han för att sälja av delar av krigsmanshusets jord och se till att inkomsterna gick till att förbättra krigsmanshusets ekonomi.³³⁰

För krigsmanshushuset fanns vid den här tiden en central organisation, ofta kallad krigsmanshusverket, som skötte räkenskaperna och bokföringen över inkomster och utgifter. Under Reuterholms tid fanns det en kamrerare och en kammarskrivare samt ett antal extraordinarie skrivare, vilkas antal varierade över tid.³³¹ Inspektor för krigsmanshuset på plats i Vadstena under större delen av Reuterholms tid var Magnus Strålenhielm (1699–1757). Han hade börjat sin karriär som militär, men blivit skjuten i vänster ben vid belägringen av Fredrikshall 1718 där Karl XII stupade, och genom detta fick han avsked från militär tjänstgöring följande år. Den 27 maj 1723 tillträdde han som inspektor för krigsmanshuset. Den positionen skulle han ha under lång tid, ända fram till sin död i november 1757.³³²

Strålenhielm arbetade för att förbättra krigsmanshuset och dess ekonomi. Han såg till att säkra skorstenarna mot våldeld, ritade förslag till en ny badstuga för gratialisterna och intresserade sig för trädgårdsodlingen där han själv arrenderade klosterträdgården.³³³ Krigsmanshuset mötte freden med en ansträngd ekonomi. I institutionen i Vadstena var antalet soldater som fick uppehåll i huset fortfarande drygt 25, precis som det varit på 1640-talet och kring 1680. Krigsmanshuset bestod fortfarande av norra och västra längan. En annan del av det tidigare klostret, den del som munkarna bott i, skulle komma att byggas om under 1760-talet. Bokhållaren Elias Bohms inventarieförteckning från 1703 och även skissen över krigsmanshuset från 1722 visar att munkklostret inte var en del av krigsmanshuset dessförinnan.³³⁴

Enligt församlingsboken var inspektor Strålenhielm en person som ”förde en stilla och berömlig vandel”, men han ”hade dock sina stora besvärligheter, var en arbetsam

³³⁰ Ericsson (1998-2000), s 33; Samuel E Bring, ”Carl Gustaf Dücker”, *Svenskt biografiskt lexikon 11* (Stockholm 1945), s 675; Steckzén (1937), om krigskollegiums omvandling

³³¹ Steckzén (1937), s 188

³³² VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok, 1687–1784*. Se även Bergström (1901), s 7

³³³ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok, 1687–1784*; se även Sigurdson & Zachrisson (2012), s 136–137

³³⁴ Något som har påpekats av Söderström (2000), s 498; se även skissen över krigsmanshuset 1722

och mycket omtyckt ämbetsman”. Vad som var Strålenhielms besvärigheter nämns däremot inte, men han hade sina konflikter åtminstone som arrendator.³³⁵

Under 1720-talet gick tendensen mot att krigsmanshuset i högre grad började ersätta de tidigare spannmålshjälperna med penninghjälp. Enligt Carl Sjögren och Gustaf Ridderstolpe var krigsmanshusets spannmålshjälp redan 1726 helt ersatt av penninghjälp.³³⁶ Reuterholm hade gjort jordinnehavet till en mindre viktig inkomstkälla för krigsmanshuset genom att stora jordarealer såldes av, samtidigt som avgifterna som exempelvis olika statliga verk, men också kyrkan, skulle betala till krigsmanshuset ökade.

I drottning Ulrika Eleonoras namn hade den 13 oktober 1719 utfärdats ett påbud om att alla avgifter som skulle tillfalla krigsmanshuset måste betalas såsom överenskommet. De avgifter som nämns är bland annat ”avancemangspenningar” och avgifter vid ståndsförbättringar. Därtill fastslås i påbudet att dessa avgifter skulle betalas till krigsmanshuset ”i full gott koppar eller silvermynt”.³³⁷ Vid en diskussion i riksrådet 1650 angående vilken typ av hjälp soldaterna skulle få (se nästa kapitel) hade de kommit fram till att spannmålshjälp var lämpligast. Nu var den uppfattningen på väg att ändras, säkerligen som en effekt av att hela samhället började bli mer uppbyggt kring penningekonomi där jorden och spannmålen hade minskad betydelse. Från detta ska vi gå över till att se på hur man försökte omorganisera krigsmanshusets ekonomi genom 1735 års förordning och hur man försökte reformera krigsmanshusets ordning genom en uppdaterad straffordning 1739.

Diskussionerna om krigsmanshusets ekonomi på 1734 års riksdag

Ekonomin hade vållat återkommande bekymmer för krigsmanshuset ända sedan det grundades. Vid upprepade tillfällen hade kronan gett enskilda donationer för att stötta verksamheten, men det stora problemet verkar ha varit att de inkomster som krigsmanshuset borde få i form av jordräntor och avgifter inte flöt in som de skulle. Karl XI hade i

³³⁵ Sigurdson & Zachrisson (2012), s 137 visar att Strålenhielm kom i konflikt med slottsskrivaren Petter Schoug, som tagit ner några träd i klosterträdgården för att kunna reparera klosterkyrkan.

³³⁶ C Sjögren & G Ridderstolpe, *Arméns pensions- och änkekassor 1757–1937* (Uppsala 1939), s 14; samma uppgift finns återgiven med hänvisning till Sjögren & Ridderstolpe hos Bengt Selander, red, *Kungliga Svea Livgardes historia 1719–1976* (Stockholm 1976), s 550

³³⁷ Ulrika Eleonoras påbud 13 okt 1719

sina reformer kring 1680 försökt komma till rätta med problemet och under sin tid som direktör hade Nils Reuterholm gjort försök att understödja ekonomin genom försäljning av delar av krigsmanshusets jord. Men detta var inte tillräckligt för att ekonomin skulle förbättras på sikt.

På riksdagen 1734 diskuterades frågan om krigsmanshusets dåliga ekonomi av adelsståndet. Situationen framställdes som akut vid det här tillfället och att krigsmanshuset hade ett underskott ”som på det sättet, och der inga andra hielpemedel utfinnas, inom 2 ½ åhrs tid skulle aldeles utgå och för alla tider vara borta, detta svaga värck til en viss och oundvikelig undergång”.³³⁸

Vid det här sammanträdet, som hölls den 31 augusti 1734, lästes ett memorial om ”krigsmanshus-värket” upp, vilken var daterad den 26 augusti. Genom detta memorial framhölls ett antal åtgärder som kunde göras för att ställa krigsmanshusets ekonomi tillrätta igen. En av de direkta åtgärderna som föreslogs var att Amiralitets-krigsmanshuskassan i Karlskrona kunde tillföra en summa från sin kassa: ”Ammiralitets-Krigsmans-Cassan, hvilcken är i långt bättre tillstånd, så at dess inkomster vida öfverstiga des utgifter, uti et så högt trängande nödfall som nu för handen är måtte med något åhrligt låhn kunna understödja Vadstena krigsmanshus-värck”.³³⁹ Förslag på att krigsmanshusets rutiner kring bokföringen skulle förbättras för att förbättra överblicken över ekonomin.³⁴⁰

Deputationen gav därefter ett omfattande förslag på hur krigsmanshusets ekonomi skulle räddas. Förslaget innehöll förutom det ovan nämnda också tankar om att fler avgifter kunde krävas in från andra delar av samhället (bland annat gästgiverier, sockenskrivare med flera), om inte vissa skulder som krigsmanshuset hade stående kunde skrivas av eller minskas och slutligen också om inte samtliga soldater kunde bidra genom att betala avgifter:

Föreslås, at af corporalers, gemenes, trumslagares och pipares löner vid de värfvade regimenter i Sverige 4 öre smt om året och vid de ständige regimenter i Sverige 3 öre smt om året, men i Jempteland, Vesterbotn och Finland 2 öre

³³⁸ *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll, från och med år 1719, 1734 vol 1* (Stockholm 1884), s 367

³³⁹ *Sveriges ridderskaps [...] 1734* (1884), 367

³⁴⁰ Kvittenser på det som sattes in i banken skulle annoteras i krigsmanshuskontoret, och när krigsmanshusets huvudbok var färdig för året skulle den levereras till Militiekontoret där den skulle kontrolleras mot annotationerna, och därefter skulle samma rutin ske vid kammarrevisionen, *Sveriges ridderskaps [...] 1734* (1884), 369

smt om åhret kunde erläggas, doch at alla desse projecterade nya afgifter ej längre böra stå, än til dess Krigsmanshusets tillstånd blifver sådant at thet kan bära sig.³⁴¹

Det förslaget gav upphov till en långvarig diskussion i adelsståndet och flera framhöll att det var orimligt att begära att vanliga soldater med sin begränsade lön skulle betala mellan 2 och 4 öre för att krigsmanshuset skulle överleva. Man enades om att säga ifrån om att soldaterna själva skulle behöva bidra med motiveringen att ”det cronan åligger at sörja för de i dess tjenst förlamade och sönderskutne samt orkelöse blefne krigsmän”.³⁴² Här återkommer alltså kronans ansvar för sårade soldater som skäl till varför soldaterna själva inte ska behöva betala någon avgift till krigsmanshuset. Samma tankefigur hade varit ytterst aktuell också runt hundra år tidigare när krigsmanshuset först öppnades, då framför allt prästerskapet tryckte på att de sårade och gamla soldaterna var kronans ansvar.

Under krigsåren hade statskontoret innehållit de inkomster som under Karl XI:s tid stadgats skulle gå till krigsmanshuset, främst centonal- och avancemangspenningarna (som skulle avläggas när någon befordrades inom prästerskapet och inom armén). De summor som hamnat i statskassan istället för hos krigsmanshuset var därför betydande och ska enligt uppgifter som diskuterades under riksdagen ha uppgått till 29 000 daler silvermynt. Det framgick även att fältmarskalken Carl Gustaf Rhenskiöld under 1719 hade tagit krigsmanshusmedel direkt till fältkassan.³⁴³ Säkerligen avspeglar det här hur dåligt ställt det var med hela rikets finanser, särskilt mot slutet av det långa kriget, och det var någonting som påverkade krigsmanshuset och dess verksamhet även många år härefter. En av de frågor som adelsståndet diskuterade, och som är av särskilt intresse i det här fallet, var om inte alla gemena soldater skulle bidra till krigsmanshuset. Det föreslogs att de skulle göra det genom att ge en del av sin lön till krigsmanshuset i avgift, vilken om förslaget gick igenom skulle uppgå till 4 öre silvermynt årligen. Det förslaget motsatte sig en del inom ridderskapet och adeln efter långa diskussioner där det fanns många olika åsikter i frågan.³⁴⁴

³⁴¹ *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 371

³⁴² *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 373

³⁴³ *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 456; s 457

³⁴⁴ *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 455. Det var på det sättet som Arméns pensionskassa, som omfattade officerarna, skulle organiseras från 1750-talet. Se nedan.

På riksdagen 1734 framträdde även friherren Mattias Alexander von Ungern-Sternberg med ett förslag på hur krigsmanshusets ekonomiska situation skulle lösas.³⁴⁵ Där ingick ett strikt arbete för att få reda på vilka inkomster som hade bortfallit under krigsåren och sedan dess, samt förslag på hur de skulle betalas igen genom årsvisa delbetalningar. Till sist framkommer i hans sammanställning ändå en brist på drygt 13 000 daler silvermynt i krigsmanshusets kassa, och adelsståndet diskuterar hur man ska förhålla sig till det. Man kommer fram till att en striktare hållning angående vilka som ska antas till krigsmanshusets underhåll måste genomföras, åtminstone på kort sikt. Det nämns att 144 officerare och 560 soldater stod i behov av hjälp i riket vid det här tillfället (sensommaren 1734), och att man av dem skulle ge hjälp bara till dem som var i mest behov av det. Innan mer hjälp kunde fördelas även till ”mindre förtiente gratialister” så ”böra the vänta tils någon afgang blifver, och inga flere med underhåld försees än afgången tillåter”.³⁴⁶ Med det tillägget ställde sig adelsståndet bakom Ungern-Sternbergs förslag att summan på 28 890 daler skulle betalas ut till krigsmanshuset under en period av fyra år från statskontoret, som under åren 1709 till 1718 dragit in de medel som annars borde tillfallit krigsmanshuset.³⁴⁷

Även de andra stånden diskuterade krigsmanshusets krisartade ekonomi. Prästerskapet kom framför allt att föra in frågan på hur avgifterna från olika statliga ämbeten, som skulle tillfalla krigsmanshuset, kunde återbetalas. Dessa hade inte betalats in till krigsmanshuset under stora nordiska kriget, antagligen för att lönerna samtidigt hölls inne när statskassan under många krigsår var barskrapad.³⁴⁸ Att avgifterna hållits inne framhölls som en viktig orsak till krigsmanshusets ekonomiska problem. Prästerna hävdade nämligen att extra medel borde tillföras från statskassan för att få ordning på krigsmanshusets ekonomi, eftersom ”krigsmanshuset är i ett ganska stort trångmål råkat”.³⁴⁹ Borgare och bönder fick förslaget från Ungern-Sternberg uppläst för sig i sina respektive stånd, men inget av stånden hade några mer ingående diskussioner kring hur ekonomin skulle förbättras. Borgerskapet följde prästerskapets yttrande, men ställde sig tveksamma till om man skulle överföra pengar från Amiralitetskassan till krigsmans-

³⁴⁵ ”Förslaget til bristens uppfyllande i Vadstena Krigsmanshus’s stat”, *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 456–458

³⁴⁶ *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 458

³⁴⁷ *Sveriges ridderskaps [...]* 1734 (1884), s 459

³⁴⁸ Åsa Karlsson, ”Sverige efter Poltava – ekonomi och politik efter en katastrof”, ingår i Lena Jonson & Salytjeva Torstendahl, red, *Poltava: Krigsfångar och kulturutbyte* (Stockholm 2009), s 291–295

³⁴⁹ *Prästerskapets riksdagsprotokoll 8, 1734* (1978), 8 nov 1734, s 257

huskassan.³⁵⁰ Bondeståndet undertecknade förslaget utan att det finns antecknat om några diskussioner om det hölls.³⁵¹

1735 års förordning om krigsmanshuset

Ett direkt resultat av riksdagsförhandlingarna blev den förordning angående krigsmanshuset som undertecknades den 24 januari 1735 av Fredrik I. Detta beslut angående krigsmanshuset, som här kommer att kallas 1735 års förordning, inleds med ett konstaterande att frågan diskuterats på föregående riksdag.³⁵² Där nämns också att krigsmanshuset och dess verksamhet är betydelsefullt både för officerare och gemena soldater och att det därför inte bara bör upprätthållas utan också ”förbättras och förmeras”.

Det som utmålas som ett problem i förordningen är att krigsmanshuset inte har kontroll över om de medel som ska tillfalla inrättningen flöt in eller inte. Visserligen ger de inrättningar som ska leverera avgifter till krigsmanshuset uppgifter om dessa. Här nämns exempelvis hovstaten, akademierna, konsistorierna, städerna, tullstaten, postväsendet och kyrko-, hospitals- och barnhusstaterna. Men krigskollegium hade enligt förordningen ingen möjlighet att kontrollera om var och en av dessa hade betalat sina avgifter. I förordningen anmärks att krigskollegium inte hade ”tillförlitlig visshet och underrättelse” om vilka avgifter som de fått in. Krigskollegium fick in förslag på vad de olika inrättningarna skulle leverera, men att det faktiskt sedan skedde kunde de däremot inte kontrollera.

1735 års förordning innehåller en rad åtgärder för att krigsmanshuset skulle få bättre kontroll över hur avgifterna har flutit in, så att det enklare skulle gå att klargöra vilka institutioner som betalat respektive inte betalat sin andel. I förordningen föreslås att krigsmanshuset bör upprätta räkenskaper med särskilda kolumner där det framgår både vilka inkomster som borde komma in och vilka som faktiskt gjort det, och samma med utgifterna. Det påpekas i förordningen att ett sådant system i räkenskaperna inte skulle bli mycket mer omfattande än det som varit dithills, men att ”krigsmanshuset tillskyndas långt mera säker och redighet över dess anslagna inkomster som skäligen icke

³⁵⁰ *Borgarståndets riksdagsprotokoll*, 5, 1734, utgivet av Nils Staf (Stockholm 1965), s 267

³⁵¹ *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, 2, 1731–1734, utgivet av Sten Landahl (Uppsala 1945), s 540, s 555

³⁵² ”Kungl Maj:ts nådiga förordning angående gratialisterna, samt redogörande för uppbörden vid Vadstena krigsmanshus verk”, 24 jan 1735, tryckt i *Kongl. förordningar 1733–1738*

kan vägras”. Det framgår också att inga avgiftsbetalare själva får ”röra eller disponera något av krigsmanshusmedlen”. Upptäcktes det skulle det omedelbart leda till böter.³⁵³

Allt detta var tänkt för att krigsmanshuset skulle kunna fungera bättre och ge fler gratialister den hjälp som de behövde. Gratialisterna skulle få underhåll ”efter den av oss fastställda stat, på det jämlikhet må bli vid underhållsutdelningen”. Förutom hårdare reglering av uppbörden till krigsmanshuset innehåller 1735 års förordning även mer specificerade riktlinjer för vem som skulle få hjälp från krigsmanshuset och hur det rent praktiskt borde gå till. Gratialisterna skulle samlas vid generalmönstringen i sitt län och ”uppvisa sina underhållsbrev”. Mönstringsförrättaren skulle därigenom ”icke allenast veta om var och en riktigt åtnjuter vad honom tillkommer, utan också om var och en uppehåller sig i den ort dit han efter egen åstundan fått invisning på underhållet”. Här tar förordningen upp en fråga som varit uppe till diskussion vid ett antal tillfällen, nämligen soldaternas närvaro i lokalsamhället och de eventuella problem som detta ledde till.³⁵⁴ I förordningen nämns att soldaterna inte ska ”stryka andra län ikring med tiggande, såsom åtskilliga plägar göra”. Detta var säkert en skrivning som lades till för att gå prästerna tillmötes i deras klagomål över att soldater drog runt mellan socknarna och tiggde.

Sist i förordningen anges fyra regler som ska gälla för alla gratialister, eller samtliga som ”sådant underhåll är berättigade”, som det uttrycks i förordningen. Den första punkten stadgar att den som får hjälp av krigsmanshuset skulle ”uti krigstjänsten emot fienden blivit bleserade” och därigenom mist sin förmåga att försörja sig. Detta gäller såväl över- som underofficerare och gemena soldater. Här stadgas också att den som ”ej på något sätt kan sörja för sig, må hjälpas in i själva krigsmanshuset, eller om han så åstundar, utom huset njuta dubbelt emot andra dess vederlikar”. 1735 års förordning nämner alltså här att det finns en grupp som är prioriterade av krigsmanshuset och det är de allra svårast skadade soldaterna. Dessa skulle i första hand få plats i huset. Om de inte vill ha det ska de få dubbel ersättning gentemot andra soldater. Detta är en tydlig uppdelning mellan vilka som borde få mer hjälp och vilka som var mindre prioriterade för en plats i krigsmanshuset utifrån kronans synsätt.

Den andra punkten stadgar att även andra som ”uti kronans arbete mist sin hälsa och blivit förlamade” skulle få hjälp från krigsmanshuset. De två sista punkterna stadgar

³⁵³ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning ...” (1735)

³⁵⁴ Se ovan och även Petersson (2014a), s 143–158 om soldaternas rörlighet

olika tjänstgöringstider för soldater innan de ska få hjälp från krigsmanshuset. Punkt tre gäller de soldater som deltagit i hårda strider och ”tjänat 20 år och för ålderdom och bräcklighet skull få avsked” och inte kan försörja sig, ska få hjälp. Den fjärde punkten stadgar att den soldat som tjänstgjort i 30 år ”i fredliga tider och kanhända ej varit mer än i ett eller annat fälttåg” ska få hjälp från krigsmanshuset.³⁵⁵

De fyra reglerna för gratialisterna tydliggör villkoren för hjälp och underhåll från krigsmanshuset. Det har säkerligen sin grund i att antalet behövande soldater var särskilt stort efter det stora nordiska krigets slut. I avslutningen på 1735 års förordning nämns också uttryckligen att enbart de gratialister som själva inte kunde försörja sig genom arbete skulle få hjälp från krigsmanshuset. Det sägs vidare att de medel som institutionen hade var begränsade och att de var till för dem som fått blesyrer och tvingats utstå andra lidanden i kronans tjänst, de som ”sina lemmar, hälsa och krafter förlorat”. Däremot räckte medlen enligt förordningen inte för att ge särskilda nådegåvor till sådana som utmärkt sig i kriget genom tapperhet eller andra insatser. Dessa soldater ”lär vi med rikets ständer till sådanas belöning finna annan utväg, på det fonden till de förlamade och bräckliga krigsmäns försörjande må bli orubbad och i behåll”.³⁵⁶

Det är tydligt att 1735 års förordning inriktar sig på två områden för att lösa den ekonomiska frågan för krigsmanshuset: dels hur medlen skulle flyta in till institutionen, dels vilka som skulle få del av detta underhåll. Krigskollegium fick i uppdrag att noggrannare sköta både inrapporteringen av avgifter från olika inrättningar, men framför allt skulle avstämningen av vad som faktiskt kommit in till krigsmanshuset skötas noggrannare.

Några nya inkomster till krigsmanshuset beslutades det inte om enligt 1735 års förordning. När det gällde gratialisterna trycktes det än en gång på sådant som under 1600-talet framhållits som avgörande för att soldater skulle få hjälp ur kronans perspektiv, nämligen att de sårats av fienden och att de därigenom mist sin arbetskapacitet eller att de tjänstgjort under lång tid. Skiljelinjen mellan dem som skulle få hjälp av krigsmanshuset och de som inte skulle få det har tidigare inte uttryckts lika tydligt som i 1735 års förordning; detta föranleddes med all sannolikhet av institutionens pressade ekonomiska situation. Vi ska från detta övergå till den stadga som utfärdades 1739 och som infördes för att noggrannare reglera verksamheten i krigsmanshuset.

³⁵⁵ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning ...” (1735), § 3–4

³⁵⁶ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning ...” (1735)

"Kungl Maj:ts nådiga reglemente" 1739

De beslut som tagits angående krigsmanshuset genom 1735 års förordning skulle gälla både hur ekonomin kunde förbättras och vilka som skulle beredas plats i krigsmanshuset. Under Fredrik I:s regering stadgades även en ny förordning som skulle gälla förhållandena inne i institutionen, nämligen det som här kommer att kallas reglemente, det eftersom förordningen bär titeln "Kungl Maj:ts nådiga reglemente".³⁵⁷

Dokumentet innehåller 19 punkter och inleds med en kort historisk orientering angående krigsmanshuset. Precis som i straffordningen från 1679 nämns här att antalet soldater som får hjälp "mer och mer tilltagit" och därigenom har inte "alla en kunnat få rum uti själva huset". Den ökning som avses bör alltså vara den som krigsmanshuskasans spannmålshjälp stod för. I inledningen till reglementet framhålls att tidigare regenter försett behövande soldater med "tillhåll, kläder och tillräcklig föda" och detta var, påpekas det, ett kristligt verk.³⁵⁸

Det som framhålls som orsak till utfärdandet av reglementet 1739 sägs vara att krigskollegium inte har tillräcklig insyn i krigsmanshusets verksamhet. Den första punkten gäller därför att de som satt upp förordningen, vilken utfärdats i kungens namn, bestämmer att det ska tillsättas en person som kan ha översikt över hushållningen och se till så att krigsmanshusets ekonomi fungerar. Denne ska enligt förordningen vara en "viss generalsperson eller överste" som kan se över institutionen "med mera som till gratialisternas bästa". I reglementet 1739 nämns också att även om den tidigare straffordningen fanns, behövdes en ny för den nya tiden och för de nya omständigheterna.³⁵⁹

Reglementet 1739 följer i sina huvuddrag den straffordning som utfärdats under Karl XI:s tid 1679. Den stora skillnaden är att antalet punkter nu är 18 istället för tidigare fem, vilket gör hela förordningen betydligt mer detaljerad. Särskilt gäller det vilka påföljder olika förseelser skulle medföra för gratialisterna.

Precis som straffordningen från 1679 inleds reglementet från 1739 med religionen. Det stadgas bland annat att gratialisterna ska leva gudfruktigt och gå i gudstjänsten. Den som inte har sjukdom eller "andra laga förfall" ska infinna sig. De boende i krigsmans-

³⁵⁷ Detta dokument har rubriken "Kungl Maj:ts nådiga reglemente för Vadstena krigsmanshus" och finns tryckt, bland annat i *Förteckning På Kongl. Placater, Resolutioner, Förordningar och påbud, samt andre Publique Handlingar, som åhr 1739 äro genom trycket utgågne* (Stockholm 1739)

³⁵⁸ "Kungl Maj:ts nådiga reglemente ..." (1739), inledningen

³⁵⁹ "Kungl Maj:ts nådiga reglemente ..." (1739), § 1. När inget annat anges är det denna källa som åsyftas i den följande och punkterna i reglementet finns för tydligheten angivna i den löpande texten.

huset ska därtill låta sig förmanas av krigsmanshusprästen när så behövs. Den andra punkten gäller utdelningen av spannmål. Inspektorn ska se till att ”ingen oduglig säd må avlevererad bli” till gratialisterna. Om så ändå skulle ske måste detta rapporteras till uppsyningsmannen. Gratialister som inte meddelade uppsyningsmannen att de var missnöjda skulle inte komma senare och klaga eller visa det ”ringaste knorrande, trug eller pockande”.

Punkterna som följer därefter gäller allmänna regler i krigsmanshuset. Ingen gratialist får resa iväg från huset utan att först be om tillstånd. Den som reser iväg utan sådant tillstånd utanför länsgränsen eller stannar borta längre än han blivit lovad ska mista underhållet för den tid han varit borta; efter sex månader utanför krigsmanshuset mister gratialisten allt underhåll. Ingen gratialist får tigga till sitt uppehälle, vare sig i Vadstena eller utanför staden. Krigskollegium ska meddela tillstånd till boende i krigsmanshuset innan någon får gifta sig.

Den sjätte punkten stadgar att krigsmanshuset ”ej egentligen för huvudsvaga och ursinniga inrättat är”, utan för personer som blivit lemlästade genom krigstjänst. Ändå förekom det, vilket vi ska se nedan, att personer som betecknades som ”huvudsvaga” fick plats i huset. Om någon med denna typ av problem fick plats i huset skulle i vilket fall som helst någon annan gratialists hustru som bodde i huset utses till denna persons hjälpreda. Hon skulle ansvara för soldatens matlagning, tvätt och andra sysslor och se till att han fick de varor och persedlar som tillkom honom. Misskötte hon sin syssla skulle den direkt fräntas henne.

De följande punkterna, sju till fjorton, handlar om olika typer av enklare förbud och regler för livet i krigsmanshuset. Förhoppningen från de styrandes sida verkar ha varit att detaljstyrningen av vardagen skulle förbättra förutsättningarna för soldaterna som levde i krigsmanshuset. Punkt sju stadgade att den soldat som spelat bort sina pengar eller använt dem för att köpa sprit skulle straffas, till en början med vatten och bröd på åtta dagar, men upprepades förseelsen skulle straffet bli 14 dagar och tredje gången miste gratialisten underhållet.

Nästa punkt, den åttonde, liknar den i 1679 års straffordning där det framhålls att gratialisterna och deras hustrur och barn själva ansvarar för att hålla ordning i krigsmanshuset. Punkt nio handlar om att gratialisterna måste handskas varsamt med elden, och de följande om att gratialisterna måste vara aktsamma med sina persedlar och att de själva måste hämta ut dem och om de inte har möjlighet får de skicka sin hustru. Punkt 12 handlar om att soldaternas hustrur måste leva lugnt i krigsmanshuset, och den som

inte gör det ska förvisas från huset i sex månader och om det upprepas, för all framtid. Den följande punkten förbjuder gratialisterna att bränna brännvin; den som ändå gör det ska böta 10 daler silvermynt, vilket var en mycket hög summa. Böterna för att inte hålla sitt rum rent var som jämförelse däremot bara 1 daler silvermynt.

Den fjortonde punkten som avslutar dem som handlar om ordningen i huset och uppmanar soldaterna att uppfostra sina barn och helst se till så att de fick lära sig att skriva och räkna. Inga barn, ”varken gossar eller flickor”, får stanna i huset efter att de fyllt 13 år. Då ska de försörja sig själva. Enda undantaget är döttrar som fyllt 13, men som kan vårda sina föräldrar om de behöver och är gamla och sjukliga.

De följande två punkterna, 15 och 16, är de sista som uttryckligen gäller för själva krigsmanshuset. Den senare av dem stadgar att kläder som är äldre än två år går till familjen när en gratialist avlider i huset; om de är mindre än två år gamla tillfaller de däremot nästa gratialist som tas in. Punkt 15 stadgar att en vaktordning ska upprättas i krigsmanshuset. Förordningen fastslår att det dittills saknats en vaktordning och att en sådan vore önskvärd för att vaka på de sjuka och ”huvudvilla”, men också för att upprätthålla god ordning. Tre vaktlag ska formas, där sammanlagt tre underofficerare och 21 soldater ska tjänstgöra och rotera sinsemellan. En överofficer ska ha överinseende över hela vaktlaget. Ingen av soldaterna i huset fick undandra sig sin vaktjänst och direktören över krigsmanshuset, det vill säga den som bestämde centralt över krigsmanshuset i krigskollegium, skulle bestämma vilka poster som skulle bevakas. Ingången till huset skulle ha vakter och de skulle avstyra ”buller och osämja” som kunde uppstå mellan gratialisterna. Vakterna skulle ansvara för vem som kom in i krigsmanshuset, låsning och upplåsning av portarna på morgonen och natten, och se till så att ingen utomstående stannade i huset över natten. Vakterna skulle överhuvudtaget hålla uppsikt över gratialisternas förehavanden i huset, visitera de sjuka och kontrollera elden.

Denna punkt om vaktlag i huset, innebar en av de största förändringarna mot tidigare. Övriga punkter med detaljer och regler tyder på att de som bestämde i krigsmanshuset, främst inspektorn, skulle få tydligare ramar och kunna bestraffa gratialister enligt fastställda skalor. Kanske var syftet med reglementet, genom att det lästes upp regelbundet, att det skulle öka ordningen genom att avskräcka från brott. Men punkten om vaktordningen skiljer sig genom att den är ett tydligt försök att skapa ordning genom att involvera gratialisterna själva i vakthållningen. Det var inte fråga om att vakter skulle hämtas utanför anläggningen, utan gratialisterna själva skulle agera som sådana.

Kronans representanter kan ha tänkt sig att detta skulle öka ansvarskänslan hos de boende och att det kunde få dem att känna sig mer betydelsefulla och i samklang med de anställda i huset. Vaktordningen aktualiserade frågan som rörde att gratialisterna i huset inte utförde något arbete. Vakhållningen blev ett sätt att få ett arbete gjort som annars skulle ha kostat krigsmanshuset extra och som dessutom hade fördelen att den gjorde gratialisterna mer involverade i krigsmanshusets verksamhet.

Reglementet 1739 gällde inte bara krigsmanshuset, utan även gratialister som bodde i sina hemsocknar. De tre sista punkterna i reglementet, 17 till 19, gällde specifikt denna grupp som omfattat hundratals soldater sedan de sista decennierna på 1600- och de första på 1700-talet.

Den första av dessa stadgade att inte heller gratialister som bodde i hemsocknarna fick ägna sig åt dryckenskap. Särskilt nämns att detta gällde meniga soldater. Kanske hade överheten en tro att officerare skötte sig bättre på den punkten. De skulle även, precis som andra gratialister i huset, leva gudfruktigt. Det bestämdes också här att inte heller dessa gratialister fick begära mer ersättning än den som de fått genom sitt underhållsbrev. Punkt 18 stadgar att soldater som fick underhåll skulle uppehålla sig på den plats där de bett att få vistas. Precis som i 1735 års förordning framhålls här att gratialisterna ska infinna sig vid generalmönstringen i länet och uppvisa sitt underhållsbrev för att få sitt underhåll utbetalt. Den som inte kunde närvara själv var tvungen att skicka någon med underhållsbrevet, annars miste han ett års utbetalning. Händes detta igen så miste gratialisten allt underhåll. Den allra sista punkten, 19, stadgade i sin tur att reglementet 1739 skulle läsas upp fyra gånger om året i krigsmanshuset och vid varje tillfälle som en ny gratialist togs in, samt vid alla generalmönstringar runtom i riket.

Ett par av punkterna kan vara riktade mot upplevda problem i krigsmanshuset. Det gäller exempelvis att gratialisterna inte fick bränna brännvin, att hustrurna skulle leva lugnt i huset och att soldaterna inte skulle vara missnöjda med den spannmål och de persedlar som de fick kvittera ut. Fylleri och dryckenskap bör ha riskerat att öka ordningen i hela institutionen, men också medfört andra säkerhetsrisker som att elden skulle komma lös, och det var förmodligen därför som dessa försyndelser straffades så pass hårt i reglementet. Andra regelbrott, som att inte hålla sitt rum iordning, berörde främst den enskilda gratialisten och följdes därmed heller inte av samma höga straff.

Bakom reglementet anas två typer av försök från kronans sida att reformera den verksamhet som krigsmanshuset utförde. Anpassningen till freden syns inte i vare sig 1735 års förordning eller i reglementet 1739; det framstår fortfarande som att represen-

tanterna för kronan såg krigsmanshuset som en given institution som borde ta hand om och fördela underhåll till sårade soldater runtom i riket. Däremot märks institutionens bristfälliga ekonomi i flera skrivningar, både i förordningen där det noggrant stadgas vilka soldater som hade rätt att få hjälp, och även i reglementet om att soldaterna exempelvis skulle nöja sig med den spannmål som de fick sig tilldelad. Här finns inga antydningar om att det fysiska krigsmanshuset i Vadstena ett par decennier skulle börja avvecklas. Innan vi avslutar det här kapitlet om hur Vadstena krigsmanshus fungerade och var organiserat ska vi se på ett beslut som skulle få stor betydelse för dess verksamhet, nämligen grundandet av en särskild pensionskassa för officerare.

Arméns pensionskassa och dess påverkan på krigsmanshuset

På riksdagen 1756 föreslog översten och chefen för artilleriregementet, Augustin Ehrensvärd (1710–1772), att en allmän pensionskassa skulle skapas för arméns underofficerare och officerare. Resultatet av Ehrensvärds förslag blev att en sådan kassa inrättades, och beslutet daterades den 10 januari 1757. Hur detta gick till finns angivet i inledningen till arkivförteckningen över arméns pensionskassa i Krigsarkivet.³⁶⁰ En särskild pensionskassa hade tidigare funnits för artilleriregementet, och det var säkerligen från denna som artillerichefen Ehrensvärd fick inspiration till sitt förslag. Nu skulle pensionskassan gälla för samtliga officerare, så att ”hela armén må kunna hugnas med tillräckliga pensioner på ålderdomen”.³⁶¹ Pension skulle utbetalas till den officer som hade tjänstgjort i 30 år, men det fanns också utrymme för att de som sårats i tjänsten skulle få hjälp genom kassan genom att följande stadgades:

Även då någon av dessa [avser en rad officerstjänster och även civila tjänstemän inom militären] blir, uti och igenom själva tjänstgörandet, så alldeles bräcklig och vanför, att han ej vidare förmår tjäna, må den njuta samma förmån, fast han då icke kan räkna trettio tjänsteår.³⁶²

³⁶⁰ Beslutet i sin helhet, ”Kungl Maj:ts nådiga förordning och reglemente angående en pensionskassa för armén” finns tryckt i Sjögren & Ridderstolpe (1939), s 303–322

³⁶¹ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning och reglemente angående en pensionskassa ...”, s 303

³⁶² ”Kungl Maj:ts nådiga förordning och reglemente angående en pensionskassa ...”, s 303

Reglementet för arméns pensionskassa bestämde därmed att pension skulle utgå i första hand till officerare som tjänstgjort 30 år, men också att de officerare som oavsett antal tjänsteår blivit sårade i tjänsten skulle få pension. Arméns pensionskassa hade som ”ändamål att lämna pension åt armén tillhörande militära och civila ämbets- och tjänstemän, då de vid en viss ålder avgå ur tjänsten”.³⁶³ Den var därmed i första hand avsedd att ge pensioner till officerare och ämbetsmän i armén.

Kassan skulle vara under krigsbefälens ansvar, vilket innebar samtliga generaler i riket inklusive chefen (översten) och en kapten eller ryttmästare från varje regemente. De första pensionsutbetalningarna från kassan skedde enligt förteckningarna 1760.³⁶⁴ Grundfinansieringen av kassan utgjordes av att samtliga officerare som var med betalade 6 procent av sin lön till kassan. Detta innebar att de som erhöll pension från kassan alltså hade bidragit till att betala åtminstone delar av den själva.³⁶⁵

Förutom de 6 procent som samtliga officerare betalade av sin lön till kassan skulle den dessutom få ett stort tillskott från Vadstena krigsmanshus finansiering. Genom beslutet från januari 1757 skulle 3/5 av intäkterna som tidigare gått till krigsmanshuset nu tillfalla arméns pensionskassa. I reglementet motiverades denna överflyttning av krigsmanshusets medel till pensionskassan med att inga officerare längre skulle få hjälp av krigsmanshuset. Alla officerare och underofficerare skulle därmed istället få understöd och pension från arméns pensionskassa, medan krigsmanshuset blev en institution för gemena soldater.

Krigsmanshusets kvarvarande medel, de återstående 2/5 delarna av intäkterna, skulle däremot oavkortat gå till gemena soldaters underhåll stadgades det i reglementet:

De två femtedelar, som överbliva av krigsmanshusets årliga inkomst, sedan arméns pensionskassa fått sin andel, kommer hädanefter, som hittills skett, att användas till korpralers och soldaters med deras vederlikars underhåll, på sätt, som vi framdeles vilja i nåd förordna.³⁶⁶

³⁶³ KrA: *Förteckning över Arméns pensionskassa* (Uppsala 1989, otryckt i Krigsarkivets forskarexpedition)

³⁶⁴ KrA: *Förteckning över Arméns pensionskassa* (Uppsala 1989, otryckt i Krigsarkivets forskarexpedition)

³⁶⁵ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning och reglemente angående en pensionskassa ...”, s 307

³⁶⁶ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning och reglemente angående en pensionskassa ...”, s 309, § 8

Reglementet för arméns pensionskassa blev genom den här bestämmelsen av stor betydelse för krigsmanshuset och dess verksamhet. Även om officerare och underofficerare inte längre skulle försörjas av krigsmanshuset innebar beslutet att institutionen i ett slag blev av med mer än hälften av sina inkomster. De officerare och underofficerare som fått underhåll av krigsmanshuset före 1757 fick behålla detta också i fortsättningen. Inga nya ansökningar från andra än meniga soldater skulle därefter godkännas för underhåll från krigsmanshuset.

Orsaken till varför arméns pensionskassa tillkom på detta sätt enbart för officerarna låter sig inte spåras i reglementet. Följden blev att en större börda lades på de officerare som var med i arméns pensionskassa. Krigsmanshuset krävde däremot ingen insats av gratialisterna innan de fick uppehälle eller försörjning från huset. Arméns pensionskassa innebar en effektivisering av underhållet jämfört med den fysiska institutionen i Vadstena. Där behövdes personal och underhåll av byggnaderna som gjorde att kostnaderna för underhållet för varje enskild soldat blev högre än om man bara hade en underhållsskassa.

Främsta orsaken till att arméns pensionskassa bildades bör ha varit övergången till en alltmer penningbaserad ekonomi. I och med att det var större andel reda pengar som administrerades av krigsmanshuset genom att det exempelvis flöt in olika former av avgifter blev det också mindre aktuellt att ordna uppehälle för soldaterna på en viss plats.

Att överföra penningar var betydligt enklare rent logistiskt än att transportera spannmål. I jämförelse med andra riken runtom i Europa hade tanken på att skapa en särskild pensionskassa för armén kommit sent i Sverige. I exempelvis England hade en sådan tillkommit redan 1593.³⁶⁷ England hade som nämnts tidigare också fått ett stort invalidhospital i form av Chelsea Hospital 1691 och detta hade runt 470 platser för soldater, samtidigt som institutionen försörjde ungefär lika många som inte bodde i huset.³⁶⁸ Frankrike hade infört en allmän pension för soldater 1624 som skulle bestå av 100 livres om året efter en viss tjänstgöringstid, och där hade ett stort invalidhospital uppförts i Paris på 1670-talet med plats för tusentals soldater.³⁶⁹ I Brandenburg hade en statsadministrerad pensions- och invalidkassa för arméns soldater införts 1705.³⁷⁰

³⁶⁷ Hudson (2000), s 117–144

³⁶⁸ Tallet (1992), s 139–140

³⁶⁹ Lynn (1997), s 431

³⁷⁰ Tallet (1992), s 139–140

Frank Tallet har påpekat att de pensionskassor som organiserades i många av Europas riken under 1600- och 1700-talen i regel finansierades av de framväxande statsmakterna, men att dessa inte tog på sig några större extra kostnader för verksamheten. Snarast var kassornas tillkomst en fråga om en omstrukturering av redan befintliga resurser. Så hade även skett i Sverige, där en stor del av krigsmanshusets inkomster skulle tillfalla pensionskassan. Genom att bilda pensionskassor kunde den framväxande statsmakten enligt Tallet skapa en organisation som var betydelsefull på ett ideologiskt och retoriskt plan, men som kostade förhållandevis lite. De inflöden av ekonomiska resurser som redan fanns, som ofta administrerats som ren fattigvård eller i en del fall specifikt gått till soldater, tillföll nu istället pensionskassor för att hjälpa soldater som tjänat ett visst antal år eller som fått funktionsnedsättningar i krigstjänsten. De flesta statsmakter tog ut avgifter för dem som skulle vara med i pensionskassorna, såsom skedde i Sverige.³⁷¹ Systemet kan därmed sägas vara ett slags föregångare till de pensionssystem som introducerades i många länder runtom i Europa under 1800- och början av 1900-talet.³⁷²

För krigsmanshuset innebar skapandet av arméns pensionskassa att 3/5 av de tidigare intäkterna nu istället skulle tillfalla kassan. Detta skulle komma att få stor betydelse för krigsmanshuset på sikt.

3.4 ORGANISERING OCH REFORMERING AV VERKSAMHETEN

Upptakten till diskussionen kring krigsmanshuset var de dokument som Gustav II Adolf utfärdade i början av 1620-talet. Han omnämnde i krigsartiklarna från 1621 att ett krigsmanshus skulle öppnas och följande år öppnade han en donationsbok där människor uppmanades att skänka medel till det kommande krigsmanshuset, som skulle ligga i Vadstena klostrets byggnader. Likaså omnämndes krigsmanshuset i Gustav II Adolfs tiggardordning från 1624. Däremot dröjde det innan något konkret hände i fråga om öppnandet. Först efter Gustav II Adolfs död började riksrådet på allvar att diskutera frågan,

³⁷¹ Tallet (1992), s 140

³⁷² Catharina Ottander, red, *En fyrk per daler: Pensioner i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 2003)

tydiligen som en följd av att fler soldater behövde hjälp med sitt underhåll vilket också diskuterades i riksrådet.

Redan 1636 fattades beslut om att hjälp skulle utgå till återvändande sårade soldater och kort senare, 1637 eller senast 1638, började klosterbyggnaderna i Vadstena byggas om för att bli ett krigsmanshus. Bygget pågick där intensivt fram till cirka 1643. Den förste inspektorn fanns på plats i form av Claude de Laval 1640 och senast samma år flyttade de första soldaterna med familjer in i krigsmanshuset.

Under Karl XI skedde omfattande reformer av krigsmanshusets organisation och verksamhet. År 1677 daterade kungen den första i en rad förordningar som framför allt rörde krigsmanshusets ekonomi. Reformerna innebar att krigsmanshuset fick största delen av sina inkomster genom avgifter. Främst utgjordes avgiftsbetalarna av regementena, men därtill kom avgifter från statliga myndigheter i form av armbössor (fattigbössor), dessutom skulle både militärer och präster avlägga avgifter när de befordrades, och detsamma gällde för den som adlades eller upphöjdes till någon av de högre klasserna på Riddarhuset. Systemet för avgifter var omfattande och som följd expanderade räkenskaperna under den här perioden. En uppdaterad straffordning för krigsmanshuset infördes 1679.

Under 1720- och 1730-talen var ekonomin åter bekymmersam. Avgifterna flöt inte in som planerat och en hel del av de medel som skulle tillfalla krigsmanshuset hade under krigsåren gått till att täcka andra utgifter. Ett resultat var 1735 års förordning som syftade till att strama åt avgiftshanteringen och få den mer effektiv genom tydligare rutiner och att gratialisterna måste visa sina underhållsbrev för att få sin hjälp. Även straffordningen från 1679 uppdaterades i en ny version, vilken daterades 1739. Den ger betydligt mer detaljerade instruktioner till vad som skulle göras i krigsmanshuset, och ännu tydligare utsatta straff för förbrytelser mot dessa regler.

4. Gratialisterna och krigsmanshuset

I mars 1652, knappt fyra år efter att den Westfaliska freden hade slutits, kom en ”kvartermästares hustru” in på rådkammaren på Stockholms slott. Inför de församlade riksråden bad hon om att få hjälp eftersom hennes man ”för fienden hafver förloradt sin helssa och kommer ingestedes”. Riksråden lovade henne vid sittande bord att hon skulle få underhåll och hjälp från kronan.³⁷³ Det här att gå direkt till kronan och framlägga sitt ärende och direkt be om hjälp var faktiskt inte helt ovanligt. Samma dag inkom i rådkammaren även ”en, som under gardet tillförende hafver tient, begärade någon hielp. K. M:t låfvade hånöm nådigst ett stycke penningar.”³⁷⁴

Det här kapitlet kommer att handla om gratialisterna och den hjälp de fick från kronan genom krigsmanshuset. Till att börja med kommer jag att undersöka hur det gick till när soldater fick hjälp, för att därefter ringa in vilka typer av underhåll som de kunde få och hur omfattande det var. Kapitlets huvudpoäng kommer därmed att vara att visa hur krigsmanshuset fungerade i praktiken och vilken hjälp som kom gratialisterna till del, men också hur det förändrades under krigsmanshusets verksamma tid.

Därefter kommer jag att undersöka hur livet i krigsmanshuset fungerade och vad vi vet om enskilda gratialister i inrättningen, allt för att konkretisera och göra det mer gripbart vilken hjälp och vilket underhåll kronan organiserade genom krigsmanshuset. Själva krigsmanshusets verksamhet kommer därefter att ligga till grund för att förklara hur det kom sig att man runt 1760 började diskutera stängningen av inrättningen.

4.1 VÄGAR TILL HJÄLP

Vid flera tillfällen diskuterades frågan om vilka soldater som skulle få hjälp från kronan. Ett antal av de diskussionerna gav beslut som verkar ha varit mer eller mindre vägledande för dem som skulle fatta beslut om vem som skulle få hjälp. Vi har exempelvis sett riksrådets beslut från juli 1636 om att samtliga återvändande soldater från det tret-

³⁷³ SRP 16 mars 1652 (Stockholm 1920), s 294–295

³⁷⁴ SRP 16 mars 1652 (Stockholm 1920), s 296

tioåriga kriget skulle få spannmålshjälp av kronan och Gustav II Adolfs stadgande att de som blivit skadade eller gamla i kronans tjänst skulle få hjälp under 1620-talet. Jag har även framhållit sett att den här ordalydelsen ändrades mycket lite fram till 1730-talet. Fortfarande i 1735 års förordning nämndes just de här kategorierna av soldater som kvalificerade till hjälp, dels de som blivit sårade, dels de som tjänstgjort 20 eller 30 år.³⁷⁵ Trots de här besluten fortsatte vägen till hjälp att vara långtifrån enhetlig för soldaterna. Här ska jag analysera några exempel på hur det kunde gå till när soldater fick hjälp av kronan.

I april 1642 diskuterades frågan om vilka som skulle få uppehälle vid krigsmanshuset i riksrådet. Krigskollegium hade sedan början av 1638 börjat ge både gamla och sårade soldater plats i krigsmanshuset, trots att huset då ännu inte var färdigt för inflytt.³⁷⁶ Det man kom fram till var att bara två kategorier av soldater fick uppehålla sig i krigsmanshuset, dels de som inte kunde tjänstgöra i kriget längre, dels de som fått underhåll och som snart skulle börja uppbära det: ”Mentes om Mannhuset i Vadstena, att inge andre tillåthes att upholla sigh, ähn de för lammheets skull kunne vara i kriget och de, som straxt sedan de blifve licentierade, då komma straxt och sollicitera.”³⁷⁷ Vid det här tillfället tog man även upp frågan om hur man skulle göra med dem som fuskade sig till underhåll och Axel Oxenstierna framhöll att ”de, som liuge sigh beneficium till så af Krigs-Collegio som Regeringe, skole straffas”.³⁷⁸

Den som ljög sig till hjälp från kronan, oavsett om det var från krigskollegium eller riksrådet, skulle alltså straffas för det. Krigsrådet Lars Kagg påpekade att mönstringen gav tillfälle att skilja dem som talade sanning från dem som ljög: ”Her Lars Kagg mente, man kan förfahra därom på munstringen.”³⁷⁹ Ett sådant inspektionsförfarande skedde sedan exempelvis lite knappt två år senare när krigsrådet Henrik Fleming tittade närmare på Jorn Jönsson skador.

Jorn Jönsson hade, som nämndes i inledningen, blivit sårad i båda knäna under sin tjänst i det trettioåriga kriget. Detta rapporterades till krigskollegium av översten Axel Lillie som var chef för Jorns regemente. Krigsrådet Henrik Flemings inspektion visade

³⁷⁵ Se ovan; SRP 15 juli 1636, s 381; KrA: KrKil, D vol 67, *Avskrifter av donationsbrev; 1735 års förordning § 1-4*

³⁷⁶ Se ovan kring krigsmanshusets öppnande och KrA: KrKil, Krigsmanshuskontoret, *Verifikation till huvudböckerna, 1653*, där det finns avskrifter av donationsbrev till soldater sist i volymen

³⁷⁷ SRP 6 april 1642 (Stockholm 1902), s 244

³⁷⁸ SRP 6 april 1642 (Stockholm 1902), s 245

³⁷⁹ SRP 6 april 1642 (Stockholm 1902), s 245

också att Jorn Jönsson ansågs ha rätt till hjälp från kronan och han fick också både plats i krigsmanshuset i Vadstena och spannmålshjälp om två tunnor årligen resten av livet. Mönstringarna verkar alltså ha varit ett viktigt tillfälle då soldaterna kunde visa upp sina skador för sina överordnade eller för krigsråd från krigskollegium.

I krigskollegiums brevböcker finns gott om exempel på hur framför allt officerare engagerade sig för att soldater skulle få hjälp, antingen i form av vistelse vid krigsmanshuset eller i form av spannmål. Jag ska ta upp några exempel för att illustrera de sätt på vilka soldaterna kunde få underhåll och i en del fall även plats i krigsmanshuset.³⁸⁰ Även sedan krigsmanshuset var etablerat var överheten i form av officerare och präster ofta tvungna att agera för att soldaten skulle få hjälp.

Det fanns alltså olika kanaler som soldaterna kunde välja för att framföra sitt anspråk på hjälp från kronan. Vanligen vände sig soldaterna till sina officerare som var skrivkunniga för att ställa en skrivelse till en myndighet, men det finns exempel på att soldater använde sig av betydligt mer direkta kanaler, som exemplet i inledningen av kapitlet. I mars 1652 fick en annan hjälpsökande tillträde direkt till råds-kammaren på Stockholms slott för att lägga fram sitt ärende. Han var soldat och ville få hjälp med sin försörjning från kronan, och han bad alltså om det själv direkt vid en av rikets främsta maktförsamlingar. Riksrådet gick med på att godkänna denna begäran om underhåll.³⁸¹ Exemplet visar tydligt hur riksrådet ansåg det som sin uppgift att hjälpa soldater som inte hade något annat sätt att försörja sig på.

Drottning Kristinas förmyndarregering engagerade sig även vid en rad andra tillfällen för att hjälpa soldater, även om de flesta av de hjälpsökande inte trädde direkt in i råds-kammaren. Förmyndarna skrev vid upprepade tillfällen till krigskollegium och bad att enskilda soldater skulle få hjälp. Den 29 mars 1643 skrev förmyndarna att de båda gamla soldaterna Bertil Nilsson och Olof Andersson hade fått sin hälsa skadad av lång krigstjänst. Därför borde de få hjälp av kronan i form av uppehälle vid krigsmanshuset eller spannmålshjälp. Senare samma vår, den 22 april, skrev förmyndarna åter till krigskollegium. Även denna gång ansåg de att krigskollegium borde ordna hjälp åt en krigare som tjänstgjort länge.³⁸²

³⁸⁰ Se även Erik Petersson, "Stormaktstidens lemlästade soldater: Livet efter kriget", ingår i Sofia Holmlund & Annika Sandén, *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013), framför allt s 95–96

³⁸¹ SRP 16 mars 1652 (Stockholm 1920)

³⁸² KrA: KrKll brevböcker 29 mars och 22 april 1643

Ett fall där officeraren månade om att försöka få kronan att ge underhåll gäller soldaten Sven Andersson. Fältmarskalken Lennart Torstensson skrev den 9 mars 1643 till krigskollegium angående Andersson, som tjänat som soldat vid löjtnanten Bengt Ribbings regemente i det trettioåriga kriget. I det stora slaget vid Leipzig i oktober 1642 hade Andersson blivit svårt skadad i ena handen, enligt fältmarskalkens brev. Därför borde Andersson få hjälp från kronan argumenterade Torstensson i sitt brev till krigskollegium. Några dagar senare, den 12 mars, skrev Torstensson åter till krigskollegium om ett fall där han tyckte att kronan borde bistå med hjälp. Detta fall gällde löjtnanten Bengt Bengtsson vid Åbo kavalleriregemente, som hade tjänat i 24 år. Förutom den långa tjänsten hade löjtnanten dessutom blivit svårt sårad i slaget vid Wolfenbüttel i juni 1641.³⁸³ Hur krigskollegium ställde sig till just dessa två fall vet vi inte, men de visar att officerare, här i form av fältmarskalken Lennart Torstensson, kunde förmedla kännedom om soldaternas situation till krigskollegium för att försöka se till att de fick underhåll.

Axel Lillies brev till krigskollegium från hösten 1643 som inledde avhandlingen verkar däremot bara ha fungerat som en rekommendation till krigskollegium. Beslutet att Jorn i Ljung skulle få hjälp fattades däremot av krigsrådet och mönstringsförrättaren Henrik Fleming, som på plats undersökte soldatens skador och gjorde bedömningen att det stämde att denne inte längre kunde arbeta för sin försörjning. Jorn i Ljung fick därmed en plats i krigsmanshuset och fick där uppbära två tunnor spannmål om året. Både i fallet med Jorn i Ljung och med Sven Andersson var det fråga om att två höga officerare hjälpte dem att ansöka om hjälp hos krigskollegium. Det finns också fall där soldater själva har vänt sig direkt till krigskollegium.

I januari 1650 kom exempelvis de båda soldaterna från gardet, Erik Jonsson och Per Jönsson, och lade fram sina ärenden direkt för kollegiet. De hade båda kommit hem från det tyska kriget "lamskjutna". Krigskollegium beslutade att de båda skulle få varsin månads avlöning för sina hemresor till Östergötland respektive Småland, men om de fick någon mer långvarig hjälp framgår inte.³⁸⁴

Det finns även några exempel på soldater som fått uppehåll i krigsmanshuset men som hellre ville ha sin vistelse där omvandlad till spannmålshjälp. Inspektorn Claude de Laval skrev den 28 september 1642 till krigsrådet Lars Kagg att soldaten Jöran Henriksson ville utträda ur huset och istället få spannmål för sin försörjning. Jöran Henriksson,

³⁸³ KrA: KrKil brevböcker, Lennart Torstensson till Krigskollegium 9 och 12 mars 1643, se även Petersson (2013), s 116

³⁸⁴ Detta exempel är hämtat från Barkman (1966), s 565

skrev de Laval, ”har fått och bekommit H K M:ts vår allernådigste drottning och den högtärade Kungl Regeringens brev uppå sitt uppehälle uti krigsmanshuset till dödsdag”. Lars Kagg gick med på Henrikssons begäran och denne fick i fortsättningen istället fyra tunnor spannmål årligen.³⁸⁵

Det sistnämnda fallet visar att kronan ansåg att uppehälle i krigsmanshuset och spannmålshjälp var utbytbara former av hjälp. Antalet platser i huset var begränsat och kronan såg säkert att platserna hellre fylldes med personer som ville vara där än sådana som inte ville det, såsom Jöran Henriksson. I resonemangen kring vilken typ av hjälp soldaterna borde få märks heller ingen uppenbar skillnad när det gäller vem som skulle få uppehälle i krigsmanshuset eller spannmålshjälp. Kronan resonerade tillsynes som att de var utbytbara. Det visar exempelvis fallet med de båda gamla soldaterna Bertil Nilsson och Olof Andersson. I utlåtandet om dem framhöll förmyndarregeringen att de kunde få antingen plats i krigsmanshuset eller spannmålshjälp. De två olika typerna av hjälp kommer jag nu undersöka närmare, med början på krigsmanshuset och därefter spannmålshjälp i hemsöcken.

4.2 DET UNDERHÅLL KRONAN ORDNADE

Hur många sårade eller gamla soldater kunde då krigsmanshuset ta emot när det öppnade senast 1640? Att det inte skulle täcka behovet, det vill säga kunna hjälpa samtliga återvändande från det då pågående trettioåriga, måste ha varit uppenbart för de inblandande. Uppgifterna om hur många soldater som återvände från kriget är ytterst fragmentariska och ingen har ens försökt att sammanställa de uppgifter som finns. Det gör att siffror vi har att laborera med utgörs av relativt grova uppskattningar, men dessa räcker för att inse att bekymret med sårade soldater skulle vara större än vad krigsmanshuset kunde avhjälpa.³⁸⁶

Särskilt i samband med fredsslut ökade antalet återvändande soldater. I slutet av november 1649, alltså drygt ett år efter den Westfaliska freden, kunde generalguvernören i Finland, Per Brahe, rapportera till Axel Oxenstierna att fotfolket just hade anlänt

³⁸⁵ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1645*, fol. 36

³⁸⁶ Lindegren (2000), s 138–141

till Åbo, ”vid pass 2 000 samt tvenne regimenter till häst”.³⁸⁷ Hur stor andel av dessa återvändande som var sårade framgår däremot inte, men om Per Brahes uppgifter stämmer skulle de återvändande soldaterna ha utgjort en betydande grupp som måste ha varit synlig i trakterna runt Åbo. Som jämförelse hade staden vid den här tiden ungefär 1 500 invånare.

Per Brahe hade redan i augusti klagat över att han kände sig överhopad av sårade soldater, innan den massiva ankomsten i november. Hans siffror kan förstås vara överdrivna för att visa på problemen inför kronan och därmed förbättra möjligheterna att få hjälp, men även om de var det visar de att de hemvändande soldaterna måste ha utgjort ett problem för kronan som inte gick att ignorera. Andra uppgifter talar om att det sammanlagt skeppades hem runt 18 000 soldater till Sverige efter Westfaliska freden.³⁸⁸ Återigen vet vi alltså inte hur många av dessa som var i akut behov av hjälp från kronan till sin försörjning, men även en låg uppskattning innebär att de bör ha varit flera tusen.

I räkenskaperna framgår hur många soldater som bodde i krigsmanshuset vid ett visst årtal; fram till runt 1680 är det enkelt att hitta uppgifter om detta. Ett av de första åren för krigsmanshusets verksamhet, 1644, bodde det sammanlagt 26 gratialister med sina familjer i krigsmanshuset (se tabell 1). Årtalet har valts för att ta ett år då både norra och västra längan med största sannolikhet var beboeliga. Räkenskaperna anger dessutom att av dessa var 11 officerare och 15 vanliga soldater.³⁸⁹ Samtliga 26 var gifta och hade alltså med sig sina fruar i huset, och därtill hade ett flertal av dem barn. Sammanlagt 27 barn finns antecknade som boende i huset under det här året.³⁹⁰ Att det betraktades som självklart att kronan hade ansvar för inte bara soldaterna, utan för hela familjen är någonting som har återkommit vid flera tillfällen, bland annat i riksrådets diskussion om ifall soldatänkor skulle ha rätt att bo kvar i krigsmanshuset efter makens död. Cristina Prytz har också framhållit i sin undersökning av kronans donationspolitik under 1600-talet att kronans ansvar gällde hela familjen, alltså hela hushållet, och inte enbart mannen som hade varit i direkt krigstjänst.³⁹¹ Under 1644 bodde sammanlagt

³⁸⁷ Per Brahe till Axel Oxenstierna 22 nov 1649, tryckt i Tigerstedt (1869), s 126

³⁸⁸ Peter H Wilson, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (Cambridge 2009), s 772

³⁸⁹ KrA: KrKil, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1644*

³⁹⁰ Ett annat närliggande år, 1647, visar på samma mönster. Det året fick 11 officerare, 17 vanliga soldater, 25 hustrur, 26 barn och 5 tjänstefolk underhåll i krigsmanshuset. KrA: KrKil, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1647*

³⁹¹ Prytz (2013), s 152–162

alltså 79 personer i krigsmanshuset (samtidigt som det fanns 13 anställda, alltså totalt 92 personer).³⁹²

Vid den tiden fanns det när både norra och västra längan var beboelig sammanlagt 58 rum i krigsmanshuset.³⁹³ Mer än halva krigsmanshuset stod alltså tomt om enbart 26 av rummen var använda. Hur kom det sig? Varför utnyttjades inte rummen då det nu fanns så många återvändande sårade och gamla soldater som borde ha svårt att försörja sig? Från kronans sida borde det ha varit prioriterat att försöka fylla rummen i krigsmanshuset när det fanns personal där som ändå behövde bekostas. Berodde det på att verksamheten just hade kommit igång 1644 och att rummen av den anledningen ännu inte hade fyllts upp? För att se om den tanken spelar någon roll gjorde jag ytterligare två nedslag i det stora räkenskapsmaterialet och valde åren 1667 och 1677, allt för att vara säker på att verksamheten hade varit igång under lång tid.

Märkligt nog upprepade sig samma mönster vid dessa båda tillfällen. År 1667 bodde det 8 officerare och 14 soldater i krigsmanshuset, alltså sammanlagt 22 krigare. Antalet var därmed till och med lägre än då krigsmanshuset etablerades på 1640-talet, och det trots att Sverige varit inblandat i en rad krig sedan dess och även hade slutit omfattande freder kring 1660. Det andra året, 1677, var väldigt likt hur situationen sett ut tio år tidigare. Under det året varierade antalet officerare mellan 6–7, medan antalet soldater varierad mellan 17–20, vilket ger ett sammanlagt antal i krigsmanshuset på mellan 23 och 27 under året.³⁹⁴

Av tabell 1 framgår hur variationen i antalet boende i krigsmanshuset såg ut mellan åren 1648–1652, 1667 och 1680.

TABELL 1. *Antal gratialister boende i krigsmanshuset 1644 och 1648–1652, 1667 och 1680.*

1644	
Officerare	11
Soldater	15
Hustrur	26

³⁹² KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1644*, fol 42–43

³⁹³ Det framgår av en inventarieförteckning från 1695 som specificerar antalet rum i krigsmanshuset och dessutom anger namn på de boende i respektive rum. Det året var 29 av 58 rum lediga. Se nedan. KrA: KrKll, KrHk, *Liggare och journaler 1695–1816*

³⁹⁴ KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1667; 1677*

Barn	27
Sammanlagt	79
1648	
Officerare	10
Soldater	18
Hustrur	26
Barn	26
Sammanlagt	80
1649	
Officerare	9
Soldater	17
Hustrur	24
Barn	33
Tjänstefolk	3
Sammanlagt	86
1650	
Officerare	10
Soldater	16
Hustrur	24
Barn	24
Tjänstefolk	2
Sammanlagt	76
1651	
Officerare	10
Soldater	18
Hustrur	23
Barn	20
Sammanlagt	71

1652	
Officerare	9
Soldater	17
Hustrur	21
Barn	17
Sammanlagt	64
1667	
Officerare + en hustru	9
Soldater	12
Änkor	2
Sammanlagt ³⁹⁵	23
1680	
Officerare	22
Soldater	24
Sammanlagt ³⁹⁶	46

Källa: KrA: KrKll, Krigsmanshuskontoret: G I c, Verifikationer till huvudböcker

Mönstret som framträder leder vidare till två frågor: fortsätter krigsmanshuset att vara halvfyllt också under sina sista ungefär hundra år som det var verksamt, och om det var det: vad kan det ha berott på? Ingen av de här frågorna går att ge helt entydiga svar på, men källmaterialet låter oss göra en del rimliga antaganden.

Kring 1680 ändras räkenskapsböckernas karaktär. Från att ha varit enhetligt strukturerade med tydliga uppgifter kring de boende i krigsmanshuset samt hur många soldater som inrättningen försörjde som var boende utanför huset, jämte ekonomiska uppgifter (inkomster, avgifter, löner, transporter och olika typer av engångskostnader med mera), förändrades de. Det har att göra med Karl XI:s omorganisering av uppbörderna för krigsmanshuset. Nu skulle i första hand regementena betala avgifter och avgifter skulle

³⁹⁵ För år 1667 saknas uppgifter om antalet barn som var boende i krigsmanshuset, och det är oklart om det bara var en officer som hade sin hustru med sig. Andra år var det betydligt fler hustrur antecknade. KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna*, 1667

³⁹⁶ För 1680 saknas uppgifter om antalet barn och hustrur i krigsmanshuset.

inflyta från en rad andra områden, som vid prästers befordran, från de som adlades eller upphöjdes i friherre- eller grevestånd, fick militärt avancemang och så vidare.

Därmed upphör också räkenskaperna att vara centralt ordnade och istället har varje regemente samlat sina avgifter och rapporterat in dem. Därför får man söka sig till annat material för att få en mer översiktlig bild av krigsmanshuset än vad de detaljerade regementsredovisningarna kan ge i räkenskaperna.³⁹⁷ Ändå går det att skapa sig en bild av hur många som bodde i krigsmanshuset kring år 1700, men det får göras i andra materialtyper än i de vanliga räkenskaper som hittills har använts. Det ena är en inventarielista för krigsmanshuset från 1695–1696, det andra de renskrivna huvudböckerna (som dock inte är kompletta) från år 1700.

Inventarieförteckningen visar att det 1695–1696 bodde 29 soldater med familjer i krigsmanshuset. Den ger till och med detaljer om i vilken del av byggnaderna soldaterna bodde. I norra längan bodde exempelvis tio soldater på övervåningen och sju på undervåningen; i den västra bodde fyra soldater på undervåningen och åtta på mellanvåningen. Samtidigt visar inventarieförteckningen att en stor del av krigsmanshuset stod tomt. Vid lika många rum som var bebodda, alltså hela 29 rum, står nämligen antecknade i inventarieförteckningen som ”obebodda och tomma” (jag kommer att återkomma till denna lista och till gratialisterna i nästa delkapitel).³⁹⁸

Den andra källan, den renskrivna huvudboken från år 1700, ger vid handen att ungefär samma situation rådde detta år. Här ges uppgiften att sammanlagt 35 krigare fick underhåll i krigsmanshuset under året och att det kostade inrättningen sammanlagt 1 891 daler.³⁹⁹ Det fanns utrymme i krigsmanshuset för att ta emot ungefär dubbelt så många sårade och gamla soldater, men trots ekonomiska reformer som Karl XI genomförde åren kring 1680 stod alltså dessa rum tomma.

Det dröjer fram till början av 1770-talet innan räkenskaperna åter ger pålitliga uppgifter. År 1773 bodde 40 soldater i krigsmanshuset, men en annan typ av källa kan ge inblick i tiden mellan. Enligt den verkar antalet boende i huset ha nått en kulmen runt år 1760. Det var Carl Fredric Broocman som besökte Vadstena vid den tiden. Hans vitt-

³⁹⁷ Den här förändringen sker alltså under 1680-talet, och från den tiden expanderar dessutom räkenskapernas volym mycket, från en volym per år till minst fem och upp till åtta-tio band per år under 1690- och sedan under hela 1700-talet.

³⁹⁸ KrA: KrKll, KrHk, *Liggare och journaler 1695–1816*

³⁹⁹ Dessutom nämns här att hela 2 811 soldater fick underhåll av krigsmanshuset medan de var boende i andra delar av riket, samt 147 personer i Finland. De 2 811 personerna i västra riksdelen försörjdes för en summa av 22 691 daler, medan de i den östra riksdelen försörjdes för 1 392 daler. KrA: KrKll, KrHk, *Renskrivna huvudböcker*, 1700

nesmål gör gällande att det bodde hela 30 officerare, 29 underofficerare och 27 soldater i krigsmanshuset, vilket han nämner i sin beskrivning över Östergötland som han utgav 1760.⁴⁰⁰ Det ger alltså hela 86 boende krigare i huset, den klart högsta siffra som har förekommit under dess verksamma tid. Hur många av dessa som hade hustrur och barn med sig i inrättningen nämner däremot inte Broocman.

Den västra och norra längan innehöll knappt 60 rum, men vid den här tiden användes ytterligare ett annat hus som krigsmanshus. Det var Munkklostret, som ligger parallellt med västra längan men på andra sidan om klosterkyrkan. Det huset byggdes dessutom om kraftigt under 1760-talet. Den dåvarande inspektören vid krigsmanshuset, Johan Ludvig Häger, drev i början av 1760-talet igenom att Munkklostret skulle genomgå en kraftig ombyggnation.⁴⁰¹ Detta hus hade fram till dess inte varit del av krigsmanshuset, utan sedan omkring 1700 förmodligen fungerat som bostad för bokhållaren. Syftet med ombyggnationen framgår inte i källorna, men platsbrist i den norra och västra längan verkar ha varit ett viktigt skäl utifrån Broocmans uppgift om att 86 gratialister var boende i krigsmanshuset vid den här tiden.⁴⁰²

Kontrakt tecknades med byggmästaren Johann Wilhelm Friese 1763 för ombyggnation, men när arbetet väl kom att utföras finns det skilda uppgifter om. Enligt Göran Söderström skedde ombyggnationen under åren 1766–1767, medan Carl M Kjellberg hävdar att den pågick under åren 1763–1770.⁴⁰³ Oavsett vilket kan vi konstatera att ombyggnationen blev relativt kraftig. Övervåningen och de båda flyglarna tillkom på och vid sidan av den i grunden medeltida byggnadskroppen. Ritningarna för denna ombyggnation finns bevarade i Krigsarkivet och är förmodligen utförda av Carl Johan Cronsstedt.⁴⁰⁴ På skisser från senare delen av 1700-talet kallas det hus som tidigare inrymt munkklostret för ”Nya krigsmanshuset”, något som också understryker att detta hus inte tidigare räknats till inrättningen. Från 1760-talet fungerade Munkklostret enligt Göran Söderström som bostad åt bokhållaren och inspektorn.⁴⁰⁵

Räkenskaperna ger åter säker information om hur många som bodde i krigsmanshuset i slutet av dess verksamma period. Dokumentet är från den 21 januari 1773. De bo-

⁴⁰⁰ Broocman (1760), s 164. Det är en uppgift som Bergström (1901) och Sträng (1981), s 84 har upprepat. Sträng hävdar att det hade med det pommerska kriget att göra, s 85.

⁴⁰¹ Söderström (2000), s 570 framhåller att Häger var drivande i fråga om ombyggnationen.

⁴⁰² Broocman (1760), s 164

⁴⁰³ Söderström (2000), s 567–568; Carl M Kjellberg, *Vadstena i forntid och nutid* (Linköping 1917), s 134

⁴⁰⁴ Söderström (2000), s 567–568; KrA; ritning Munkklostret 1760-tal

⁴⁰⁵ Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof, andra delen: Journal för år 1780, bref och minnen 1770–79 samt minnesdepescher 1780–83*, utgivna av Erik Vilhelm Montan (Stockholm 1878), s 273

ende i huset var vid den tiden de enda gratialister som fortfarande fick delar av sitt underhåll i natura, det vill säga spannmål. De var 1773 enbart en officerare, 13 underofficerare och 26 vanliga soldater, sammanlagt alltså 40 krigare. Hur många hustrur och barn som fanns där då är oklart. Samtidigt fanns hela 7 227 personer som bodde på annat håll och fick underhåll från krigsmanshuset. Intressant nog visar samma dokument att samtliga vid den tiden fick penninghjälp.⁴⁰⁶

Från att den huvudsakliga hjälpen hade distribuerats till de sårade och gamla soldaterna i form av spannmål ända sedan krigsmanshuset öppnade, hade nu penningekonomin slagit igenom. Att det skiftet också var en bakomliggande orsak till varför krigsmanshuset stängde 1783–1784 är också uppenbart, men till den diskussionen och till andra orsaker till att krigsmanshuset stängde kommer vi att återkomma i kapitel 5.

Vad var då orsak till att runt hälften av rummen i krigsmanshuset inte användes? Krigsmanshuset hade kunnat husera fler, eftersom det fanns minst 30 rum som stod tomma. Därtill bör behovet av hjälp ha varit fortsatt stort under hela 1600-talet, vilket inte minst visar sig genom att krigsmanshuskassan hjälpte alltför många soldater runtom i riket under 1670- och 1680-talen.

I källmaterialet återkommer klagomål över krigsmanshusets ekonomiska svårigheter och begränsningar. Ända från krigsmanshusets öppnande finns uttalad kritik bland dem som skulle ordna verksamheten över att det saknades tillräckligt med medel för att få krigsmanshusets budget att gå ihop. Krigsrådet Lars Kagg skrev under 1648 vid ett tillfälle till krigskollegium att krigsmanshuset skulle behöva läggas ner direkt om inte mer medel sköts till.⁴⁰⁷

Naturligtvis finns drag av missnöje med en alltför liten tilldelning ofta som en aspekt i ekonomiska sammanhang, där den egna betydelsen av verksamheten måste framhållas för den man äskar medel ifrån. Främst under Karl XI:s regering framhölls vikten av att krigsmanshuset fick sin andel av exempelvis jordränder,⁴⁰⁸ och samma tongångar gick igen när krigsmanshusets ekonomi diskuterades av adelsståndet på riksdagen 1734 och i den förordning från 1735 som blev resultatet av den debatten.

⁴⁰⁶ KrA: KrKil, KrHk, *Handlingar angående krigsmanshusets organisation 1646–1779*, just detta dokument är daterat 21 januari 1773 och rör antalet understödstagare från krigsmanshuskassan. De 7 187 personerna (minus de 40 boende i krigsmanshuset) fick 86 864 daler sp att dela på.

⁴⁰⁷ KrA: KrKil brevböcker 12 juni 1648, s 109

⁴⁰⁸ Exempelvis: *Om Vadstena krigsmanshus och dess inträders förökning till de förlamnade krigsmäns underhåll och uppehälle. Datum huvudkvarteret Ljungby den 13 december år 1677*

Den ekonomiska faktorn verkar ändå inte ha varit avgörande för hur många soldater som krigsmanshuset försörjde. Exempelvis borde kostnaden för de anställda i krigsmanshuset ha varit i princip densamma även om antalet inneboende soldater ökade. Fler soldater boende i huset skulle snarare minska kostnaden för de anställda i förhållande till varje soldat som fick plats. Istället borde det ha varit andra, mer dolda orsaker till krigsmanshusets tomma rum.

En orsak kan ha varit att soldaterna hellre ville ha den andra typen av hjälp som kronan erbjöd, det vill säga spannmålshjälp. Krigskollegium uttalade sig oftast inte om vilket av dessa sätt som en enskild soldat skulle få hjälp på, om den skulle få plats i krigsmanshuset eller spannmålshjälp och bo kvar i hemsocknen. Jag har även visat exempel på soldater som har fått plats i krigsmanshuset, men som har velat ha uppehållet där omvandlat till spannmålshjälp. En av dem var Jöran Henriksson som i september 1642 hade vänt sig till inspektorn Claude de Laval med sin förfrågan. Inspektorn hade i sin tur vänt sig till krigsrådet Lars Kagg och det var till sist Kagg som beviljade omvandlingen av understödet till soldaten Henriksson.⁴⁰⁹ Det kan alltså ha varit så att de flesta av soldaterna valde att hellre bo kvar i hemsocknen och enbart uppbära spannmålshjälp från krigsmanshuset, och att huset av den anledningen stod ungefär halvtomt.

En annan möjlighet kan vara att soldaterna inte upplevde inrättningen som tilltalande att bo i. Under 1600-talet vet vi väldigt lite om vilka skador och problem soldaterna som bodde där hade, men man kan tänka sig att många av dem hade inte bara fysiska utan även av psykiska besvär efter sin krigstjänstgöring. Personalierna som skrevs ner på 1700-talet för gratialisterna boende i krigsmanshuset ger vid hand att många av dem var relativt handikappade, både fysiskt och psykiskt, och en del verkar ha haft svåra mentala problem eller med tidens terminologi ha varit "huvudsvaga".

Till det ska läggas att kontrollen av de boende var relativt strikt i krigsmanshuset. Straffordningarna från 1679 och 1739 visar att husen låstes på kvällarna, man var tvungen att befinna sig där större delen av tiden och man fick inte dricka hur som helst. Kanske bidrog alla dessa saker till att krigsmanshuset blev en miljö som soldaterna, i den mån de kunde vara boende på annat håll, ville undvika.

Vi ska nu övergå till att se på den andra typen av hjälp som organiserades genom krigsmanshuset, vilken inte i första hand ska undersökas här, men som vi behöver veta mer om för att kunna sätta krigsmanshusets underhåll i en bredare kontext. Det under-

⁴⁰⁹ Se ovan, KrA: KrKll, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1645*, fol. 36

hållet gavs alltså i form av spannmål och det organiserades i form av det som brukade kallas för krigsmanshuskassan.

Spannmålshjälpen och krigsmanshuskassan

I slutet av januari 1650 hölls en omfattande diskussion i riksrådet om krigsmakten i riket. En fråga som de närvarande riksråden kom in på gällde försörjningen av soldater och hur den fungerade just då och vad som inte fungerade.

Ett förslag som kom upp tidigt i diskussionen gällde att soldaterna borde få sin ersättning i pengar istället för i spannmål. Drottning Kristina tillhörde dem som ansåg att soldaterna borde få pengar. Hon påpekade som argument för det att hon i kammaren hade hört ”att soldaterna ville hellre ha penningar”. Men detta motsatte sig den vid det här laget gamle riksmarsken, Jakob De la Gardie. Han ansåg att det vore bäst för soldaterna själva om de inte behövde gå omvägen och köpa spannmålen själva. I argumentationen för detta kom De la Gardie också in på kronans allmänna roll som ansvarig för soldaterna och han uttryckte på ett ovanligt tydligt vis:

Den, som skall ha i hand och i mun, han behöver spannmål. Men det är ett annat besked med en officer; de har kredit och vet annorlunda behjälpa sig. [---] De [soldaterna] är därtill K M:ts undersåtar, som K M:t måste bära omsorg om. Ty vad är det att låta utskriva idag och låta dem dö imorgon; där med ödas landet ut.⁴¹⁰

Riksmarsken var tydlig med att kronan hade ansvar för soldaterna från det att de hade skrivits ut och även fortsättningsvis. Att inte fortsätta ge dem den spannmål de behövde för sin överlevnad ansåg han uppenbarligen inte bara var en brist i kronans ansvar, utan också ett slöseri med rikets resurser.

Det verkar i De la Gardies värld ha varit självklart att utskrivna soldater var underställda kronans ansvar. Här syns ett tydligt exempel på hur en person som i sin roll som riksmarsk representerade kronan tydligt argumenterade för att det var just den som skulle ta ansvar för soldaten från den dag då den skrevs ut och att detta ansvar fortsatte

⁴¹⁰ SRP 29 jan 1650 (Stockholm 1916), s 19

så länge soldaten var i livet. Enligt De la Gardies sätt att argumentera var det därmed självklart att kronan inte bara skulle ge den typ av hjälp som den ansåg motsvarade soldaternas behov bäst utan också att detta ansvar måste gälla alla soldater som kronan skrivit ut och som inte längre kunde försörja sig, oavsett om det berodde på skador eller ålder.

Diskussionen fortsatte i riksrådet denna dag i januari 1650. Efter att krigsmanshusets ekonomi dryftats utan några nya beslut fattats, kom riksråden in på hur situationen såg ut i Finland, kanske med anledning av Per Brahes brev från denna landsdel. Lars Kagg berättade att det fanns ”800 dalers ränta till de arma” i Finland. Riksråden hade i enlighet med Jakob De la Gardies inlägg stannat vid att kronan också fortsättningsvis delade ut spannmål till soldaterna, så antagligen skulle dessa pengar användas av kronan för att köpa in spannmål. Priset på spannmålen varierade kraftigt över tid på året och beroende av årsskörden, men låg omkring 2–5 daler per tunna, vilket innebar att kronan för pengarna kunde köpa mellan 160–400 tunnor spannmål. Med ledning av tidigare tilldelningar är det troligt att kronan bör ha delat ut fyra tunnor per hushåll, vilket beroende på priserna i sådana fall skulle kunna ge hjälp till mellan ungefär 50 och 100 soldathushåll.

Jakob De la Gardie påpekade att detta inte skulle räcka långt; tusentals soldater återvände till Finland åren efter Westfaliska freden. Han sa: ”Men det är det värsta; att de [soldaterna] har mest alla hustrur och barn, vilka man ock bör föda.”⁴¹¹ Att resurserna inte räckte är inte det väsentliga i det här sammanhanget. Istället vill jag peka på att De la Gardie i diskussionen understryker att kronan hade ansvar inte bara för soldaten, utan för hela dennes familj, det vill säga för hela hushållet, vilket märks som genomgående i hela krigsmanshusets verksamhet.

Till sist kom man fram till ett beslut under denna långa rådssession den 29 januari 1650 som finns tryckt som bilaga till rådsprotokollet.⁴¹² Nu fattades bland annat beslut om att den jord som krigsmakten hade skulle användas och fördelas till framför allt officerare: ”Att officirerne så väl i Finland som Sverie få sin fördeel i hemman.” Det bestämdes också att generalguvernören Per Brahe i Finland skulle undersöka antalet ödehemman och se om de kunde användas i samma syfte. Under mötet hade man även diskuterat om inte krigsmanshuset kunde få in mer jordröntor från Södermanland, Närke

⁴¹¹ SRP 29 jan 1650 (Stockholm 1916), s 20

⁴¹² ”Resoluerat af K M:t i Rådhet den 29 Jan. 1650”, SRP 1650 (1916), s 443–444

och Värmland, vilket tillföll Barnhuset i Stockholm, men det förslaget förkastades med hänvisning till att Barnhuset behövde den inkomsten.

Fram till Karl XI:s reformer av armén under 1680-talet förblev krigsmanshusets organisation densamma som tidigare. Det innebar för krigsmanshusets del att inkomsterna var begränsade till de jordräntor som flöt in från de jordar som låg under krigsmanshuset, samt från spannmål från den till krigsmanshuset indragna tryckeritunnan i södra Sverige. Det var också enbart boende i dessa landskap, alltså Småland, Öster- och Västergötland och Dalsland, som fick hjälp av kassan. I andra delar av riket verkar man ha försökt kompensera soldaterna på annat vis, främst genom att dela ut ödehemman som de fick skattefrihet för om de odlade upp dem igen.⁴¹³

Vad betydde då spannmålshjälpen och vad kunde en soldat och hans familj överleva på runt mitten av 1600-talet? Priserna på många saker fluktuerade mycket under seklet och detsamma gällde för spannmålspriserna. Vid ett tillfälle i riksrådet klagade exempelvis Gabriel Gustavsson Oxenstierna över att priset på spannmål per tunna ökat till 12 och i delar av riket ända upp till 16 daler under våren 1630.⁴¹⁴ Det säger något om prisrörligheten på kort sikt för en sådan central vara som spannmål. Vid ungefär samma tid, på riksdagen 1627, hade Gustav II Adolf fått anledning att diskutera hur mycket som ett hushåll behövde i spannmål för att överleva ett år. Han framhöll att det var rimligt att anta att man kunde överleva på fyra tunnor spannmål per hushåll, och det har Gunnar Hansson använt som mått för ett fastslå en sorts existensminimum under 1600-talet.⁴¹⁵ Siffrorna ovan visar att många av soldaterna som fick spannmålshjälp från kronan hamnade under denna gräns när det gäller 1679.

För att undersöka situationen i början av krigsmanshusets verksamhet har jag valt året 1646. Då hade verksamheten varit igång i ett antal år och det bör därför avspegla hur mycket spannmålsunderhåll som distribuerades under den första tiden som krigsmanshuset var verksamt. I tabellen finns även året 1679 redovisat; de siffrorna kommenterar jag lite längre fram i texten.

⁴¹³ Diskussion kring detta återfinns i riksrådet den 24 mars 1635: ”Detta allt att bota och förekomma förment Regeringen, att man till ryttare och knechter förordnar visse hemman, och Öffversterne tillskrifvas, att dee sigh der effter rätta och krigzfolcket der vidh handhaffva.” SRP 24 mars 1635 (1888), s 37. Det förslaget refererar Per Brahe till angående att han inte ansåg att det räckte med ödehemman för att försörja soldater i andra delar av riket, Per Brahe till kammarkollegium 28 aug 1649, Tigerstedt (1869), s 123

⁴¹⁴ Gabriel Gustavsson Oxenstierna till Axel Oxenstierna, början av april 1630, AOSB II:3 (1890), s 193

⁴¹⁵ Göran Hansson, *Såld spannmål av kyrkotionden: Priser i Östergötland under Sveriges stormaktstid* (Umeå 2006), s 87

TABELL 2. *Antal gratialister som fick underhåll från krigsmanshuskassan 1646 och 1679.*

1646	Landskap	Soldater	Tunnor spannmål
	Småland	53	214
	Dalsland	5	19
	Västergötland	36	135
	Östergötland	37	171
Sammanlagt		131	539
1679	Landskap	Soldater	Tunnor spannmål
	Småland	70	244
	Västergötland	44	153
	Östergötland	59	142
Sammanlagt		173	539

Källa: KrA: KrKll, KrHk, Verifikationer till huvudböckerna 1646, fol. 1–5;

KrA: KrKll, KrHk, Verifikationer till huvudböckerna 1679–1680, fol. 11–23

Tabell 2 visar att 131 soldater fick spannmålshjälp genom krigsmanshuskassan år 1646. Sammanlagt fördelade krigsmanshuskassan 539 tunnor spannmål på dessa soldater, vilket ger ett snitt på ungefär fyra tunnor spannmål per soldat. En anmärkningsvärd skillnad är att trots att nästan exakt lika många soldater fick hjälp i Västergötland som i Östergötland, 36 mot 37 i det senare landskapet, skiljer sig mängden hjälp åt markant. I Västergötland fördelades bara 135 tunnor, medan Östergötlands soldater fick hela 171. De östgötska soldaterna fick därmed nästan en tunna mer än de västgötska soldaterna i genomsnitt, 4,6 istället för 3,75 tunnor. Orsaken till den skillnaden går inte att spåra i det här materialet, men senare räkenskaper tyder på att kronan gav särskilda villkor beroende på den enskilde soldatens situation. Om en soldat hade väldigt många barn eller var svårt skadad kunde antalet tunnor öka.

Knappt 30 år senare, 1675, ger räkenskaperna vid handen att antalet soldater som fick hjälp hade ökat en hel del. Anledningen till att jag valt att göra nedslaget vid den tidpunkten är att Karl XI:s reformer av krigsmanshuset just då hade inletts och jag vill

se hur det avspeglas i räkenskaperna. En tydlig förändring är att en större del av riket omfattades av underhållet från krigsmanshuskassan vid den här tidpunkten. Nu omfattades hela den västra riksdelen av spannmålshjälpen, det vill säga inte till Finland. Från att krigsmanshuskassan tidigare varit en angelägenhet enbart för södra delen av riket hade den alltså expanderat väsentligt geografiskt vid det här nedslaget 1675. Det bör hänga samman främst med att Karl XI började införa nya system för att finansiera krigsmanshuskassan. En annan sak som räkenskaperna från 1675 visar är att krigsmanshuskassan senast från den här tiden kan räknas som en riksangelägenhet. Upptaget av soldater som fick underhåll från kassan täckte hela den västra riksdelen. Det kan kopplas till diskussionerna om det skulle skapas fler krigsmanshus. Så sent som på 1670-talet fanns planer på att skapa ett särskilt krigsmanshus i Finland för den östra riksdelen, men de planerna mötte motstånd och också den delen kom att underställas krigsmanshuskassan.⁴¹⁶

TABELL 3. *Antal gratialister som fick underhåll från krigsmanshuskassan 1675.*

1675	Landskap	Soldater
	Östergötland	49
	Västergötland	48
	Dalsland	6
	Småland	76
	Värmland	6
	Närke	6
	Västmanland	10
	Uppland	9
	Södermanland/Stockholm	23
	Norrland	16
Sammanlagt		249

Källa: RA: Kammarkollegiets arkiv, *Kyrko-, skol- och hospitalsränskaper vol 38, Linköpings stift: Vadstena krigsmanshus 1639, 1652, 1675*

Karl XI:s reformer av krigsmanshusets ekonomi innebar på sikt att kassan inte var lika beroende av avkastningen av jordräntor som tidigare. Därmed minskade kopplingen mellan var krigsmanshuset ägde jord och vilka soldater som fick hjälp, och den utveckl-

⁴¹⁶ Se ovan, under rubriken *Planer på fler krigsmanshus*

ingen gick allt längre ju mer avgiftsbaserad ekonomin för kassan blev. Samtidigt fanns det fortfarande ett visst system i vilka inkomster som försörjde vilka soldater, vilket märks i räkenskapsböckerna.

Om vi återvänder till tabell 2 visar den även hur fördelningen av spannmål såg ut i den södra delen av riket år 1679. Här är det alltså bara den södra delen av riket för år 1679 som redovisas. Därmed kan siffrorna jämföras med dem för 1646. År 1679 försörjdes fler soldater i de södra landskapen, 42 fler jämfört mot 1646. Ökningen var störst i Östergötland och Småland, något mindre i Västergötland. Men det kanske mest anmärkningsvärda är att det sammanlagda antalet tunnor var exakt detsamma år 1679 som 1646, nämligen 539. Detta trots att antalet soldater som skulle dela på dessa tunnor hade ökat och trots att andra soldater boende i norra delen av riket nu också fick hjälp. Den genomsnittliga hjälpen hade därmed sjunkit från 4,1 tunnor per soldat till 3,1. Samtidigt visar en närmare granskning att betydligt fler soldater fick bara två eller tre tunnor spannmål 1679. Därtill var det ett antal soldater som fick betydligt fler tunnor, många fick sex tunnor, ett par soldater åtta och några få hela tolv. Det högsta antalet gick i ett av fallen till en ung kapten, men i de övriga fallen framgår det inte vilken tjänstestatus de hade eller hur stor familjen var. Intressant nog var dessutom flera av mottagarna i listan från 1679 underhåll kvinnor, något som visar att soldatänkorna fick uppbära hjälp efter männens död.⁴¹⁷ Listorna som helhet tyder på att spannmålshjälpen hade urholkats något.

Underhållstagarna som fick hjälp från krigsmanshuskassan fördubblades nästan mellan 1640- till 1670-talet, från 131 till 249. En mer omfattande ökning av underhållstagarna från krigsmanshuskassan ägde rum först under 1680- och 1690-talen.⁴¹⁸ Ökningen kan kopplas till Karl XI:s reformer av krigsmanshuset och dess ekonomi. I krigsmanshuskontorets arkiv finns en volym med underhållstagare från krigsmanshuskassan som visar den här utvecklingen. Underhållstagarna är ordnade i alfabetisk ordning där förnamnen står först och upptagna från det år de fick hjälp.

Ett problem med den här listan är att det inte framgår hur länge soldaterna fick hjälp, och därmed går det inte att avgöra hur många underhållstagare som fick hjälp ett specifikt år. Från kyrkboksmaterial vet vi att en del soldater fick hjälp under flera de-

⁴¹⁷ Exempelvis finns en Catharina och en Helena antecknade som underhållstagare.

⁴¹⁸ KrA: KrKll, KrHk, *Alfabetiskt register över krigsmanshusets underhållstagare 1639–1697*, opag.

cennier, medan andra kanske bara hann få hjälp ett enstaka år innan de avled.⁴¹⁹ Listan belyser därför enbart hur många nya soldater som fick hjälp respektive år och hur många tunnor de skulle få; vanligast var att de fick tre tunnor, men även exempel på upp till tolv tunnor finns i det här materialet.

TABELL 4. *Antalet nya gratialister till krigsmanshuskassan åren 1639–1697*

1639–1648	23
1649–1658	17
1659–1668	76
1669–1678	170
1679–1688	2754
1689–1697 (OBS! bara 9 år)	2437

Källa: KrA: KrKil, KrHk, *Alfabetiskt register över krigsmanshusets underhållstagare 1639–1697*

De siffror som redovisats ovan anges i källan vara antalet av nya underhållstagare från krigsmanshuset mellan 1639 och 1697. Hur många fler soldater har fått hjälp respektive år? Innan vi går in på detta måste jag säga något om vad siffrorna kan representera. Att det skulle ha varit det totala antalet nya underhållstagare till krigsmanshuset under den första perioden fram till 1670-talet är orimligt. Det med tanke på att räkenskaperna som jag redovisat ovan visar att det redan under 1640-talet fanns mer än hundra soldater som försörjdes av krigsmanshuset. För att komma upp i mer än tjugo nya soldater behöver man gå från 1639 ända fram till 1647. Siffrorna i den här uppräkningsen går alltså stick i stäv med vad räkenskaperna säger, de siffror som säger att det 1646 bodde runt 27 soldater i krigsmanshuset samtidigt som inrättningen försörjde 131 boende i hemsocknarna.

Frågan blir då vad den här alfabetiska listan visar och om den blir mer rimlig ju längre fram vi kommer. För en sak visar den tydligt: att hjälpen blev mer omfattande under senare delen av 1670- och framför allt under 1680- och 1690-talen. Den ökningen av antalet underhållstagare kan kopplas till de reformer av krigsmanshuset och dess ekonomi som Karl XI genomförde under senare delen av 1670- och under 1680-talet.

⁴¹⁹ VaLa, *Krigsmanshusets församlingsbok 1687–1784*

Det var då i första hand inte krigsmanshuset som stod för ökningen. Snarare var antalet underhållstagare boende i krigsmanshuset förvånansvärt konstant. Istället var den stora ökningen av underhållstagarna boende i hemsocknarna och som fick spannmålshjälp från krigsmanshuset.

Den krigsmanshuskassan fick med tiden en allt centralare roll för underhållet för sårade och gamla soldater i Sverige. Det var framför allt underhållet i de södra landskapen, det vill säga i Småland med Väster- och Östergötland, som ökade under perioden från 1640- till 1670-tal. Det gick från drygt 130 till drygt 170 soldater. Det var ingen stor ökning och framför allt ökade inte antalet spannmålstunnor som delades ut till underhållstagarna. Däremot förändrades systemet mer genomgående genom Karl XI:s reformer. Ekonomin förändrades genom att regementena skulle betala in avgifter till krigsmanshuset, och dessutom tillfördes olika typer av avancemangspengar.

Den alfabetiska listan över nya underhållstagare ger vid handen att hundratal nya soldater fick hjälp årligen under perioden mellan sent 1670-tal och 1690-tal. Från att antalet nya soldater som fick hjälp första gången översteg 100 år 1679 ökade det de följande åren till drygt 660 soldater år 1691. Hur väl stämmer den här ökningen av krigsmanshuskassans omfattning med andra källor och finns det andra material som kan bekräfta den här bilden?

Till att börja med kan konstateras att den straffordning för krigsmanshuset som skrevs 1679 motiverades med två skäl: dels att den gamla straffordningen var föråldrad, dels att det numera var så många underhållstagare som var boende på annat håll än i krigsmanshuset och att dessa behövde inkluderas i bestämmelserna för krigsmanshuset.⁴²⁰ Tydligt ansågs det motiverat att också inkludera dessa underhållstagare i straffordningen trots att de inte var boende i inrättningen i Vadstena. När straffordningen uppdaterades 1739 fanns också bestämmelser om underhållstagarna i landsändarna med, och de var ännu mer utförliga i den här versionen. De skulle bland annat sköta sig, inte kräva mer underhåll än det de redan fått sig beskuret och inte dricka sig redlösa på alkohol.⁴²¹

Att underhållstagarna i landsändarna fick utrymme i stadgarna för krigsmanshuset tyder på att den gruppen sågs som betydelsefull och viktig nog att framhålla åtminstone

⁴²⁰ *Kungl Maj:ts straffordning. Som iakttagas skall icke allenast vid Krigsmanshuset i Vadstena utan och uti provinserna över hela riket varest de förlamade krigsmän något underhåll av kronan njuta*, 29 nov 1679

⁴²¹ Se ovan och 1739 års straffordning

från 1679. Kort efter att den alfabetiska listan över underhållstagare slutar år 1697 valde jag att göra en kontrollpunkt i räkenskaperna, närmare bestämt i de renskrivna huvudböckerna. Året jag valde var år 1700. Det året bodde det 35 personer i krigsmanshuset i Vadstena, som försörjdes till en kostnad av 1 891 daler. Därtill bodde det 2 811 personer utanför huset som försörjdes av krigsmanshuskassan med sammanlagt 22 691 daler, och 147 personer utöver dessa bodde i Finland (försörjdes för 1 392 daler). Sammanlagt försörjde krigsmanshuset som inrättning därmed år 1700 hela 2 993 personer, men enbart 35 av dem bodde i krigsmanshuset i Vadstena.⁴²²

Under 1700-talets lopp fortsatte därefter antalet underhållstagare att öka. Enligt 1735 års förordning skulle soldater som tjänstgjort i 20 eller 30 år få ersättning från krigsmanshuskassan, och det verkar ha blivit mer och mer systematiserat under 1700-talets gång. I takt med att det blev mer av en pensionskassa ökade också andelen penningunderhåll som på sikt helt ersatte spannmålshjälpen. De första besluten om att man skulle gå över till en mer penningbaserad ersättning var från åren kring 1720, och efter det verkar man relativt snabbt ha gått över till penningar.⁴²³

År 1773 fick sammanlagt 7 227 personer underhåll från krigsmanshuset. Av dem var bara 40 personer (1 officer, 13 underofficerare och 26 vanliga soldater) boende i krigsmanshuset i Vadstena och de fick delar av sitt underhåll i spannmål. Övriga 7 187 fick sitt underhåll helt i penningar. Dessa var fördelade på 182 officerare, 235 underofficerare och 6 770 vanliga soldater. De delade på sammanlagt 86 864 daler.⁴²⁴ Vid den tiden var krigsmanshuskassan alltså mest en pensionskassa som gav penningunderhåll till främst vanliga soldater. Beslutet hade då också redan fattats om att inga fler sårade eller gamla soldater skulle tas in i krigsmanshuset i Vadstena. I det här sammanhanget är det centralt att peka på vilken marginell roll krigsmanshuset fått genom att krigsmanshuskassan försörjde så pass många soldater och hur det utgjorde majoriteten av krigsmanshusets utgifter redan i början av 1700-talet, för att öka till många gånger mer runt 1770.

⁴²² KrA: KrKll, G I c, *Renskrivna huvudböcker*, 1700, fol 44

⁴²³ *Ulrika Eleonoras påbud 13 okt 1719* visar en vilja att övergå till penningar. Enligt Carl Sjögren och Gustaf Ridderstolpe var krigsmanshusets spannmålshjälp redan 1726 helt ersatt av penninghjälp. Sjögren & Ridderstolpe (1939), s 14; samma uppgift finns återgiven med hänvisning till Sjögren & Ridderstolpe hos Bengt Selander, red, *Kungliga Svea Livgardes historia 1719–1976* (Stockholm 1976), s 550

⁴²⁴ KrA: KrKll, *Handlingar angående krigsmanshusets organisation, 1646–1779*, 21 jan 1773 dokument angående antalet underhållstagare från krigsmanshuset.

4.3 SPÅR AV GRATIALISTERNAS LIV

I det följande kommer jag att se närmare på hur livet i krigsmanshuset fungerade för gratialisterna. Delvis har frågan berörts i analysen av straffordningarna från 1679 och 1739, men här ska ytterligare uppgifter om gratialisterna och deras öden komplettera den tidigare bilden för att skapa mer förståelse för det liv som gratialisterna levde i inrättningen. Vi kommer ta avstamp i de spår av vardagslivet som de båda straffordningarna ger, vilka dessutom genom sina relativt väl separerade tillkomstår speglar två ganska väl åtskilda tidsepoker inom institutionens verksamma tid (ca 1640 till 1780). För 1600-talet kan även räkenskaperna ge en del inblickar i hur det dagliga livet gestaltade sig. Där finns exempelvis inventarielistor från en hel del av åren och utifrån dem går det att se vilka föremål och möbler som fanns i gratialisternas rum.

Om livet i krigsmanshuset vet vi betydligt mer under 1700-talet av den enkla anledningen att källorna från den tiden är fler och av en annan och mer berättande karaktär. Till 1600-talets liv i krigsmanshuset kan man mest få enstaka spår och skärvor från framför allt räkenskaperna. Från 1700-talet finns istället fler och mer ingående beskrivningar av livet i krigsmanshuset i alltifrån dagböcker till brev och till och med en tidsningsartikel som berättar om ett kungabesök i inrättningen från 1761. Det finns även en brevsamling bevarad från en av gratialisterna som var boende i krigsmanshuset, Magnus Gabriel Björnståhl (1683–1766). Dessutom var krigsmanshuset en egen församling under 1700-talet, vilket gör att vi kan se i detalj vilka gratialisterna var som bodde i huset. I församlingsboken började man nedteckna något längre personalier under 1700-talet, där det ofta framgick vilka skador som gjorde att soldaten hade fått sin plats i krigsmanshuset.

Vi ska börja med att försöka skapa en uppfattning om livet i krigsmanshuset utifrån straffordningarna och räkenskaperna med fokus på 1600-talet. Därefter kommer vi att i mer detalj kunna följa livet i krigsmanshuset under 1700-talet.

Hur gratialisterna levde i krigsmanshuset

Som vi har sett diskuterades när krigsmanshuset i Vadstena hade öppnat vad soldaterna som bodde där skulle sysselsätta sig med. Rikskanslern Axel Oxenstierna hade framfört

förslaget att soldaterna borde arbeta med något i januari 1643. Han föreslog att de skulle "sättias anthen att slå luntha eller väfva och alltså göra något nyttigt",⁴²⁵ men något beslut om de skulle arbeta eller ej fattades inte den gången. Soldaterna i krigsmanshuset behövde trots Axel Oxenstiernas förslag inte arbeta för sin plats eller för sitt uppehälle. Att de boende i huset kallades *gratialister* kan också kopplas till hur de uppfattades, det vill säga som att de fått sin plats som en nådegåva och som någonting som de inte behövde arbeta för.⁴²⁶

När det gäller vad straffordningarna från 1679 respektive 1739 säger om livet i krigsmanshuset handlar de främst om ordningen i inrättningen. Soldaterna skulle "leva med var andra roligen fridsamt och gudfruktigt" och de skulle låta sig nöja med den spannmål de fått sig tilldelad, renligheten och ordningen skulle hållas i huset och rummen skulle städas av soldaterna själva, eller av deras hustrur och barn. Elden skulle släckas vid tio och soldaterna skulle hålla både sig själva och sina kläder rena.⁴²⁷ Straffordningen från 1739 är betydligt mer utarbetad och innehåller arton punkter istället för fem som i 1679 års dokument. Också i det här dokumentet trycks på ordningen i huset, men förutom de ovan nämnda punkterna stadgas också att gratialisterna måste vara boende i huset större delen av tiden. Efter sex månaders vistelse på annan ort skulle han bli av med underhållet. Särskilt punkterna sju till fjorton ger inblickar i sådant som tydligen upplevts som problem i inrättningen, bland annat att soldater spelat bort sitt underhåll, att de inte får bränna brännvin och att även de intagnas hustrur måste leva lugnt i inrättningen. Sista punkten av dessa handlar om barnens uppfostran i inrättningen. Den uppmanar soldaterna att se till att barnen fick lära sig skriva och räkna.⁴²⁸

Som så många andra av den här typen av dokument som är normerande för en verksamhet säger de båda straffordningarna ganska lite om hur livet i krigsmanshuset fungerade när det fungerade som det borde. Istället handlar dessa dokument främst om det som *inte* fungerade, och det gäller att inte dra för långtgående slutsatser av det och utifrån dessa regler hävda att livet var på ett visst sätt i inrättningen. Att det kan ha förekommit och bevisligen också förekom slagsmål och tvister mellan de boende i huset har vi redan sett utifrån ärendena som togs upp på rådstugan i Vadstena på 1640-talet, men

⁴²⁵ SRP 31 jan 1643, s 11

⁴²⁶ Soldaterna i krigsmanshuset kallas *gratialister* eller *stipendiater* redan i mitten av 1640-talet, bland annat i VaLA: *Vadstena stads dombok, 1643–1648*

⁴²⁷ Se ovan. *Kungl Maj:ts straffordning. Som iakttagas skall icke allenast vid Krigsmanshuset i Vadstena utan och uti provinserna öfver hela riket varest de förlamade krigsmän något underhåll av kronan njuta*, 29 nov 1679

⁴²⁸ "Kungl Maj:ts nådiga förordning ..." (1735)

att utifrån det dra långtgående slutsatser om att krigsmanshuset var ”förslummat” när det stängde, såsom Gunnar Sträng har gjort i sin översikt över krigsmanshuset, kan där-
emot vara förhastat.⁴²⁹

Mer direkt inblick i krigsmanshusets status och verksamhet under dess sista decen-
nier ger andra typer av källor, såsom tidningar och personer som hade besökt inrättning-
en och dessa kommer vi strax att återkomma. Innan vi går över till det ska vi titta när-
mare på en annan typ av material som kan ge mer inblick i krigsmanshusets verksamhet,
nämligen räkenskaperna. Där finns ett antal inventarielistor och i kombination med de
arkeologiska spår som har säkrats vid olika undersökningar går det att få åtminstone
inblickar i livet i krigsmanshuset genom det här materialet.⁴³⁰

Inventarierna som fanns i krigsmanshuset har skrivits upp i räkenskaperna varje år.
Föremålen utgjorde de gemensamma ting som gratialisterna fick dela på, men en svår-
ighet med materialet är att listorna varierar en hel del mellan åren, vilket gör det be-
svärligt att dra mer generella slutsatser om vilka föremål gratialisterna hade tillgång till.

Precis som i andra institutioner, i exempelvis hospitalen, fick gratialisterna ta med
egna saker till krigsmanshuset.⁴³¹ De bör främst ha använt sig av dessa i det dagliga
livet, men i och med att dessa inte var gemensamma fanns inget behov av att uppta dem
i inventarielistorna. Gratialisternas egna tillhörigheter tillföll dock krigsmanshuset när
någon i huset avled. Vadstena stads domböcker visar att så var fallet. Inspektorn Claude
de Laval begärde nämligen persedlarna efter den just avlidne gratialisten Anders Lars-
son på rådstugan sommaren 1645.⁴³² Att fallet hamnade på rådstugan tyder på att det
fanns konflikter som ansågs gälla krigsmanshusets relation till staden som inte borde
eller kunde lösas inom institutionen.

Från det första året då soldater bodde i krigsmanshuset finns en inventarielista över
vad som just då fanns i huset.⁴³³ I denna finns bland annat förtecknat 20 sängar, 23 bord,
9 stolar och ett par gamla kistor och skåp. Det troliga är att en del av soldaterna hade
med sig kompletterande möbler till dessa. Enbart sju huvudkuddar, tre ”gemenare dito”
och två ”gemenare barnbolstrar” finns antecknade jämte 19 lakan. Kanske var det bara
soldater som var särskilt fattiga som inte hade med sig egna sängkläder till krigsmans-

⁴²⁹ Sträng (1981), s 87

⁴³⁰ Erik Petersson, ”Materiella spår av omsorg: Vadstena krigsmanshus och omsorg som kulturhistoria”,
ingår i Svante Beckman, red, *Kulturaliseringens samhälle: Problemorienterad kulturvetenskaplig
forskning vid Tema Q 2002–2012* (Linköping 2012), s 217–220

⁴³¹ Se exempelvis Odén (2012), s 40–41

⁴³² VaLa: Vadstena stads domböcker, 7 juli 1645

⁴³³ RA: Kammararkivet, *Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper* volym 38, fol. 29–30

huset. Dessutom finns förtecknat att krigsmanshuset ägde en båt med segel; vad den var till för framgår däremot inte, men det är troligt att den användes för transport av krigsmanshusets spannmål.⁴³⁴

Räkenskaperna från de följande åren visar att samtidigt som ombyggnadsarbetena på byggnaderna pågick så tillverkades också möbler och inredningsdetaljer. Våren 1641 redovisade bokhållaren Måns Andersson exempelvis tillverkningen av åtta sängar, åtta skivor (vilka kan ha använts till att tillverka bord), en fönsterram med sex rutor, en ram kring en dörr, panelen i köskammaren och tre barnsängar.⁴³⁵ Dessa tillverkades alltså på initiativ av ledningen för krigsmanshuset för att soldaterna och deras familjer skulle kunna bo och leva i krigsmanshuset. Andra notiser visar att fler barnmöbler tillverkades. Strax efter nyår 1642 hade Joan snickare tillverkat en rad möbler, däribland tre stolar, två barnbord med särskilda stolar och bänkar.⁴³⁶ Detta är ett av få belägg för att också soldaternas barn vistades i krigsmanshuset.

Inventarierna och räkenskaperna ger ingen detaljerad inblick i hur livet i krigsmanshuset framlevdes, men de ger ingångar till att se på den omsorg som överheten i form av ledningen för krigsmanshuset visade om de intagna soldaterna och deras familjer. Tillverkningen i flera omgångar av specialanpassade barnmöbler är särskilt intressant ur perspektivet att överheten hjälpte inte enbart soldaten utan hela familjen. Räkenskaperna visar på en vilja att skapa förutsättningar för soldaten och dennes familj att leva och bo i krigsmanshuset.

Till den särskilda omsorgen om barn kan även ett annat initiativ inom ramen för krigsmanshuset knytas. Det gäller att en särskild skola grundades i krigsmanshuset. Det skedde 1729 under Magnus Strålenhielms tid som inspektor,⁴³⁷ även om det inte var han själv som ska ha tagit det första initiativet till detta. Det kom, enligt Carl Fredric Broocman, från Nils Reuterholm som var centralt ansvarig för krigsmanshuset.⁴³⁸

Redan från de första åren på 1640-talet hade det funnits barn i institutionen och under 1700-talet ökade viljan att utbilda dem i krigsmanshuset såväl som inom andra skikt i samhället. Claes Gråsten anställdes som skolmästare för gratialistbarnen. Han hade studerat teologi och blev senare pastor i krigsmanshuset. Några år efter att verksamheten hade börjat fanns drygt 20 barn som regelbundet fick undervisning, men om skolans

⁴³⁴ RA: Kammararkivet, *Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper* volym 38, fol. 29–30

⁴³⁵ KrA: KrKil, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1641*, 16 maj

⁴³⁶ KrA: KrKil, KrHk, *Verifikationer till huvudböckerna, 1642*, 7 jan

⁴³⁷ Bergström (1901), s 21 och 23

⁴³⁸ Broocman (1760), s 163

verksamhet är i övrigt ytterst litet känt. Iwar Anderson har dock framhållit att man funnit arkeologiska spår av skolverksamhet i bottenvåningen på den västra länkan när den undersöktes på 1950-talet. I det rum som tidigare fungerat som spannmålsbod har man enligt Anderson funnit alltifrån pappersstycken och gåspennor till pekpinor och grif-felbitar.⁴³⁹ I straffordningen från 1739 framgick att gratialisterna uppmanades att se till att barnen fick åtminstone en grundläggande skolgång inom krigsmanshuset. När de fyllt tretton fick de inte längre vara kvar i krigsmanshuset om de inte behövde hjälpa till med att sköta om en eller båda av sina föräldrar som bodde där.⁴⁴⁰

Ett specifikt ärende som rörde livet i krigsmanshuset togs den 27 juli 1738 upp på riksdagen inför prästerståndet av biskopen i Linköpings stift, Erik Benzelius den yngre (1675–1743). Han rapporterade den dagen till de församlade prästerna om ”religions-förhållandena i Linköpings stift”.

I genomgången av hur situationen såg ut i stiftet kom biskopen in på två män, varav den ene hade varit gratialist i krigsmanshuset där han tydligen hade stört ordningen. De båda männen som biskopen rapporterade om var en man ”vid namn Long, som förr varit fänrik, och en Olof Norman”. Den senare hade förts till fängelset på Linköpings slott ett och ett halvt år tidigare. De båda männen hade det gemensamt att de inte var tillräckligt gudfruktiga i biskop Benzelius ögon. Trots enskilda samtal med dem och uppmaningar vägrade både fänriken Long och Olof Norman att erkänna att de trodde på Gud. Biskop Benzelius påpekade, tillsynes något resignerat, att Normans envishet var välbekant. Kanske var det just denna envishet som hade lett till att han fängslats. Biskopen föreslog att de båda skulle få tillräckligt med arbete ”som några stunder om dagen avhåller dem från sina grillraktiga spekulationer”.⁴⁴¹

Memorialet är intressant genom att biskopen visar tydligt engagemang för gratia-listen Long i krigsmanshuset och den eventuella oro som denne kunde sprida genom att han vägrade låta sig tillrättavisas av krigsmanshusprästen. Biskopen verkar ha sett det som riskabelt att inte göra något åt fänriken Long och att hans vägran att erkänna sin tro på Gud kunde sprida sig i krigsmanshuset och skapa mer oro i institutionen. Intressant är också biskopens förslag till åtgärd, nämligen att sätta de båda i arbete för att de inte

⁴³⁹ Anderson (1972), s 155

⁴⁴⁰ ”Kungl Maj:ts nådiga förordning ...” (1735)

⁴⁴¹ Biskop Erik Benzelius memorial 27 juli 1738 finns tryckt som bilaga till *Prästerskapets riksdagsproto-koll 9, 1738–1739* (Stockholm 1986), s 869

skulle hålla på med sina ”spekulationer”.⁴⁴² Metoden liknar alltså den som rikskanslern Axel Oxenstierna föreslagit nästan hundra år tidigare, då han framförde att gratialisterna i krigsmanshuset borde arbeta för att det skulle hålla dem lugna.

Vi ska från de här spåren av livet i krigsmanshuset se närmare på andra källtyper som ger andra detaljer om livet inom inrättningen under 1700-talet. Först ska vi se närmare på Broocmans redan omnämnda skildring av krigsmanshuset, därefter ska ett kungabesök som uppmärksammades i pressen analyseras och efter det ska kapitlet avslutas med inblick i ett par enskilda gratialistöden.

Broocmans beskrivning av krigsmanshuset

Under 1700-talet började både reseskildringar bli vanligare och pressen ökade i betydelse. Detta visar sig i vilka typer av källor som skildrar krigsmanshuset och livet i inrättningen kring 1760. De källor som ska analyseras närmare här är en reseskildring av boktryckaren Carl Fredric Broocman, tryckt 1760, och dessutom kommer vi att se närmare på en artikel i *Inrikestidningar* från 1761.

Carl Fredric Broocman (1709–1761) föddes i det dåvarande svenska Livland men hade vuxit upp i Norrköping sedan hans familj flytt under kriget. Han övertog det boktryckeri i Norrköping som hans far hade grundat. Sitt eget författarskap ägnade han sig åt under 1750-talet när han bodde på Himmelstalunds gård utanför staden. Broocman reste själv runt och besökte platserna han skrev om; resultatet blev en beskrivning av Östergötland i två band. Detta är en av de första ingående landskapsbeskrivningarna i Sverige och Broocman ska ha inspirerats till idén av Carl von Linnés resor.⁴⁴³ Carl von Linné besökte för övrigt Vadstena vid tre tillfällen. Vid ett av dem övernattade han i staden, det var mellan den 22 och 23 augusti 1749, och han skrev bland annat följande: ”Krigsmanshuset är wähl bygt, anseelig stoort, har tillförene warit et kloster, men är nu för förlammade Krigsmäns herberge.”⁴⁴⁴

Broocman skrev i sin reseskildring om Vadstena och ägnade några sidor åt krigsmanshuset. Här återfinns uppgifter om att krigsmanshuset ska ha grundats 1647 under

⁴⁴² Biskop Erik Benzeliuss memorial 27 juli 1738 finns tryckt som bilaga till *Prästerskapets riksdagsprotokoll 9, 1738–1739* (Stockholm 1986), s 869

⁴⁴³ G Jacobson, ”Carl Fredric Broocman”, *Svenskt biografiskt lexikon* 6 (Stockholm 1926), s 420

⁴⁴⁴ Carl von Linné, *Gotländska resan*, s 338

drottning Kristinas regering och ”uti högsalig konung Karl XI:s tid sattes detta krigsmanshus uti fullkomligt stånd. Inkomsterna ökades med vissa avgifter för alla fullmakter, för introduktion på Riddarhuset, centonalen av alla penninglöner och 2 000 daler silvermynts hemmansräntor av Skaraborgs län”.⁴⁴⁵ Den beskrivning av krigsmanshuset som exempelvis Otto Bergström bygger på kan alltså tydligt kopplas till Broocmans text utan att detta för den skull redovisas i Bergströms bok.⁴⁴⁶ När Bergström säger att det 1760 fanns 30 officerare, 29 underofficerare och 27 soldater i krigsmanshuset bygger han på Broocman, som i sin tur skriver följande:

Gratialisternas antal är icke alltid lika, utan det kommer endast an uppå Kungl Maj:ts benådande. Nu är här 30 över-officerare, 29 under-officerare och 27 gemena. Till staten hör ock en inspektor, pastor, skolmästare, vaktmästare, klockare och husdräng.⁴⁴⁷

Broocman nöjer sig inte med att beskriva krigsmanshuset och dess verksamhet, utan intresserar sig också för de gamla klosterbyggnaderna. Han påpekar att två ”munkkamrar” bevarats i oförändrat skick sedan klostertiden; dessa bör, om Broocmans beteckning är riktig, ha legat i Munkklostret där inspektorn hade sin bostad och inte i den tidigare nunnedelen av klostret. Broocmans skildring syftade till att berätta för andra vad som var intressant att se i Vadstena. Vid den här tiden ökade intresset för det som senare började kallas för turism, att åka runt och se på platser utan annat syfte än att lära känna dem. Broocman utmålade just krigsmanshuset som värt ett besök för kringresande i trakten.⁴⁴⁸

Kungabesöket 1761

Den andra text som ger en inblick i krigsmanshuset från den här tiden är alltså en artikel i *Inrikestidningar*. Den är en skildring av kungafamiljens besök i krigsmanshuset, vilket

⁴⁴⁵ Broocman (1760), s 163-164

⁴⁴⁶ Bergström (1901), s 24

⁴⁴⁷ Broocman (1760), s 164

⁴⁴⁸ Söderström (2000), s 572 har påpekat detta och satt turismen i samband med reseskildringarna som börjar utkomma allt tätare från slutet av 1700-talet.

ägde rum den 3 augusti 1761.⁴⁴⁹ Kungafamiljen utgjordes vid den här tiden av Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika och deras barn, kronprins Gustav (III), hans båda bröder Karl (XIII) och Fredrik och även prinsessan Sofia Albertina. Det finns en minnestavla bevarad som utförts för att föreviga den här dagen, utförd av hospitalsysslomannen Johan Ausén.⁴⁵⁰ Inspektör för krigsmanshuset var vid den här tiden Johan Ludvig Häger (1712–1769) och han ryckte in som värd för det kungliga besöket eftersom direktören ”för sjukdom var frånvarande”, enligt tidningsartikeln.

Mottagandet av kungaparet verkar ha varit högtidligt ”helst krigsmanshuset uti flera konungars regementes tid ej fått hugna sig av en slik kungl nåd, och blev strax de permitterade av gratialisterna till viss dag inkallade”. Kungabesök vid krigsmanshuset var alltså ovanligt och tillfället skulle tas i akt att visa vördnad för kungaparet genom att de gratialister som fått permission kallades tillbaka till institutionen för att vara på plats just den här dagen.

Besöket i Vadstena började med att Adolf Fredrik visades den linnefabrik som inrättats i staden. Under turen där ska kungen enligt tidningsartikeln ha sagt att han snart ville se krigsmanshuset. Alla officerare i krigsmanshuset hade blivit beordrade att klä sig i uniform och stod uppställda på Myntbacken framför huset i väntan på kungafamiljen. När så kungafamiljen till sist trädde in på krigsmanshusgården sköts salut. Framför krigsmanshuskyrkans portal i norra längan stod underofficerarna och soldaterna som var gratialister. Artikeln beskriver att flera blev igenkända av kungafamiljen och att Lovisa Ulrika ”utmärkte synnerlig nåd emot dem, som bevistat Pultaviske aktion [slaget vid Poltava 1709], och lät deras kungl maj:ter utdela anseuiga penningssummor till samtliga gratialisterna.” Slaget vid Poltava hade ägt rum hela 52 år tidigare, så många av gratialisterna var alltså gamla vid den här tiden (detta kommer vi att återkomma till nedan).

Kungafamiljen fick därefter inspektera Munkklostret, klosterkyrkan och stadskyrkan. Det var vad inspektorn Johan Ludvig Häger ville visa kungafamiljen, men de kungliga gästerna nöjde sig enligt tidningen inte med det. De ville även se den äldsta delen av krigsmanshuset, det som i tidningen beskrivs som ”det gamla och förfallna krigsmanshusets våningsrum, vilka, så gott som ske kunnat, i hast blivit förbättrade”. Det som avses här måste ha varit norra längan, för kungafamiljen ”besåg St Britas bönekammare”. Kungafamiljen fick se rummen denna augustikväll, ”då i anseende till dags-

⁴⁴⁹ *Inrikes-tidningar n:o 71*, utkom i Stockholm den 20 augusti 1761, används i det följande om inget annat anges

⁴⁵⁰ Minnestavlan finns återgiven i Söderström (2000), s 566

ljusets avtagande och de mörka gångarna uti huset ljus över allt i gångarna upptändes”. Till natten tog kungafamiljen in på Starby strax söder om Vadstena.

I artikeln från *Inrikestidningar* verkar det som att krigsmanshusets äldsta delar, det vill säga norra men kanske även den västra längan, var förfallna. Många gratialister verkar dessutom ha varit frånvarande när kungafamiljen väntades till staden och de kallades inför besöket in till institutionen. Detta och det faktum att det står att de förfallna rummen i krigsmanshuset ”så gott som ske kunnat, i hast blivit förbättrade” inför kungabesöket förstärker bilden av att det nu sedan mer än hundra år verksamma krigsmanshuset i Vadstena inte längre var prioriterat av kronan.

TABELL 5. Inventarieförteckning över boende i krigsmanshuset 1695–1696

Västra huset
Övervåningen: 15 obebodda rum
Mellanvåningen:
1. Löjtnant Samuel Häger
2. Löjtnant Abraham Enebuske
3. Gisle Bergh
4. Obebott
5. Ryttmästare Jöns Carlssons änka
6. Ryttare Bengt Olsson
7. Obebott och tomt
8. Korpral Anders Månsson
9. Obebott
10. Hans Ernest
11. Obebott
12. Salomon Pöhl
Nedervåningen:
Konventsrum
13. Jürgen Bangh
14. Skaffare Petter Wettersten
15. Konstabel Lars Johansson
16. Soldat Arfvid
Norra huset
Övervåningen:
1. Soldat Jöns
2. Jacob Bertilson
3. Obebott
4. Kapten Bernhard Garley (Garleij)
5. Obebott
6. Obebott
7. Korpral Hans Banka
8. Obebott
9. Gardist Olof Reglare
10. Sanctorum
11. Obebott

12. Obebott
13. Ingen boende
14. Soldat Anders Jönsson
15. Soldat Olof Svänsson
16. Soldat Elias Nilsson
17. Obebott
18. Obebott
19. Ryttare Christian Grönvald
20. Korpral Hans Christopherson
21. Obebott
Nedervåningen:
1. Soldat Dan Larsson
2. Ryttare Lars Andersson
3. Ryttare Niels Gustafsson
4. Obebott
5. Ryttare Per
6. Soldat Per Månsson
7. Soldat Per Larsson
8. Soldat Anders Persson

Källa: KrA: KrKll, KrHk, Journaler och liggare, 1695-1816

4.4 NÅGRA GRATIALISTÖDEN

Redan Otto Bergström intresserade sig för vilka personer som hade bott i krigsmanshuset. Han byggde framför allt sin undersökning på krigsmanshusets församlingsbok, vilken alltså började föras från det att krigsmanshuset blev en egen församling 1687. Fram till senare delen av 1600-talet finns det annars ytterst knapphändig information om gratialisterna, men från den tiden börjar det finnas mer uppgifter även i andra källor.

En inventarielista från 1695–1696 ger namn på samtliga boende i krigsmanshuset och till och med i vilka rum i huset som de bodde (se tabell 5). Vid den tiden var det 29 krigare som bodde i krigsmanshuset. Av dem bodde fyra i nedervåningen i västra längan och åtta på våningen över. I norra huset fanns 17 soldater, varav tio på ovanvåningen och sju i de åtta rummen på nedervåningen. De flesta var enkla soldater och betecknas enbart som antingen ryttare eller soldater, men där förekommer också benämningar som ”gardist”, ”konstabel” och ”skaffare”. Officerarna titulerades från korpraler till rytmästare, löjtnant och kaptener. I mellanvåningen i västra längan bodde två av löjtnanterna, Samuel Häger och Abraham Enebuske.⁴⁵¹

Båda dessa finns omnämnda i Otto Bergströms bok. Samuel Häger var enligt Bergström född 1639 och hade blivit löjtnant vid Östgöta kavalleriregemente innan han fick

⁴⁵¹ KrA: KrKll, KrHk, *Journaler och liggare, 1695-1816*, Inventarielista 1695

pension 1686, och två år senare fick han plats i krigsmanshuset. Där levde han till sin död 1710.⁴⁵² Abraham Enebuske hade drabbats hårt av skånska kriget på 1670-talet och fått sin egendom förstörd av fienden. Under kriget tjänstgjorde han hos Fabian von Fersen, som var kommandant på Malmöhus. I ett anfall sköts Enebuske i vänster ben, och under ett utfall mot fienden sårades han dessutom i vänster arm. Han fick plats i krigsmanshuset 1685 och dog där 1709.⁴⁵³

I församlingsboken för krigsmanshuset finns från mitten av 1700-talet längre personalier antecknade vid dödsfall som gör att vi kan veta mer om de soldater som bott i institutionen. Dessa gratialistöden ger möjlighet att åtminstone delvis återskapa hur det kan ha varit att vara gratialist i krigsmanshuset. Utan anspråk på att kunna ge en representativ bild av livet i huset ger personalierna ändå inblick i krigsmanshuset några av de sista decennierna som det var verksamt.

Det som kännetecknar gratialisterna är att förvånansvärt många av dem levde länge i krigsmanshuset, vilket bör tyda på att de trots skador och amputationer hade förhållandevis goda livsvillkor på institutionen. Exempelvis hade ryttaren vid Östgöta kavalleriregemente Sven Kummel blivit tillfångatagen i slaget vid Poltava 1709 och hamnat i rysk fångenskap. Först 1727 blev han frisläppt och efter hemkomsten fick han, som församlingsboken berättar, ”bröd i krigsmanshuset”. Där avled Sven Kummel hela 26 år senare, den 4 april 1753.⁴⁵⁴

Ett annat exempel på en långlivad gratialist är Johan Johansson Lindman. Han hade börjat som soldat vid överste Fleetwoods regemente innan han istället fick tjänst på flottan 1712. Samma år blev han skjuten i benen och för att förhindra att kallbranden sprida sig var man tvungen att amputera båda hans ben för att han skulle överleva. Redan följande år, den 20 oktober 1713, fick han plats i krigsmanshuset. Där levde han i hela 41 år, fram till sin död ”av ålderdomskrämpor” den 26 september 1754, detta alltså trots att han fått båda benen amputerade.⁴⁵⁵

En annan som levde länge i krigsmanshuset var ”den huvudsvage löjtnanten” Lars Gyllenpamp, såsom krigsmanshusets kyrkbok benämner honom. Han hade varit löjtnant vid Smålands kavalleri och blivit tillfångatagen av ryssarna vid övergången av Dnjepr efter slaget vid Poltava sommaren 1709. Därefter hade Gyllenpamp blivit förd i fången-

⁴⁵² Bergström (1901), s 36

⁴⁵³ Bergström (1901), s 35

⁴⁵⁴ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok 1687–1784*, Död- och begravningslängder

⁴⁵⁵ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok 1687–1784*, Död- och begravningslängder

skap till Sibirien och 1723 hade han återvänt till Sverige ”huvudsvag”, för att samma år få plats i krigsmanshuset. Gyllenpamp verkar ha fått sin plats i krigsmanshuset främst på grund av de psykiska men han fått genom kriget och fångenskapen. I krigsmanshusets församlingsbok står även nämnt att han hade ”stark hälsa” ända till slutet, även om han verkar ha varit sängliggande de sista åren och att han gärna vistades i ett rum ”utan fönster, vinter och sommar”. Han levde ännu vid det kungliga besöket i Vadstena i augusti 1761 och bör därmed ha varit en av dem som drottning Lovisa Ulrika visade ”synnerlig nåd” eftersom han deltagit i slaget vid Poltava.⁴⁵⁶

Efter 40 år i krigsmanshuset avled Lars Gyllenpamp den 12 april 1763, när han var ”över 90 år gammal”.⁴⁵⁷ Nu ska den här inblicken i gratialisternas liv avslutas med den brevväxling som Björnståhl har lämnat efter sig.

Björnståhls brev

En person som till skillnad från Lars Gyllenpamp har blivit mer omskriven i litteraturen kring krigsmanshuset är gratialisten Magnus Gabriel Björnståhl. Han var född 1683 och deltog i det danska kriget i Skåne under 1710-talet innan han fick avsked vid krigsslutet som fänrik. I juni 1746, när han var lite drygt 60 år, fick han plats i krigsmanshuset. I hans fall verkar det mer ha varit fråga om att han var fattig och behövde hjälp med sin försörjning än att han hade någon krigsskada som skulle kunna motivera platsen i krigsmanshuset. Under det som kom att bli tjugo år i krigsmanshuset brevväxlade han med sina barn och framför allt med sin son Jacob Jonas Björnståhl.

I sin bok om krigsmanshuset har Gunnar Sträng använt sig av breven, som numera finns i Lunds universitetsbibliotek, och efter att jag har studerat dem själv kan jag konstatera att det finns en del att tillägga utöver det Sträng redan har uppmärksammat.⁴⁵⁸ Det rör sig om cirka 85 brev och många av dem är i dåligt skick, skrivna på tunt papper, medan en del är mer välbevarade och då mer lättlästa. Breven är små och Björnståhl har

⁴⁵⁶ Se ovan och *Inrikestidningar n:o 71*, utkom i Stockholm den 20 augusti 1761

⁴⁵⁷ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok 1687–1784*, Död- och begravningslängder. Påpekas bör att Gunnar Sträng kallar Lars Gyllenpamp för ”Johan Gabriel Gyllenpamp” och har läst en del fel i kyrkboken förutom detta, även en gällande årtalet han togs in i krigsmanshuset. Sträng (1981), s 64–65

⁴⁵⁸ Sträng (1981), s 71–80

använt sig av hela ytan för att få plats med så mycket text som möjligt, något som gör passager av dem svårlästa.⁴⁵⁹

Breven innehåller främst fadern Magnus Gabriel Björnståhls förmaningar till sina barn, men också önskemål om nyheter och rapporter om hur hans egen och hustruns hälsa är och vad de har för sig. Ibland gjorde de längre utflykter från krigsmanshuset, som år 1747 då Björnståhl berättar: ”12 augusti reste jag ifrån Wadstena åt Wästergötland på Madamsel”, vilket alltså var namnet på hans häst.⁴⁶⁰ I ungefär två månader befann han sig ifrån Vadstena och krigsmanshuset och först den 14 oktober återkom han dit.⁴⁶¹ Anledningen till resan var att han skulle kräva ut sin andel i sin fädernegård och tydligen gick det väl eftersom han av pengarna kunde köpa en gård i Vadstena.⁴⁶² Överhuvudtaget ger breven intryck av att det var ett fattigt liv som Björnståhl levde för många av breven handlar om ekonomiska frågor; vid ett tillfälle fick han 18 daler som han noggrant annoterade.⁴⁶³ Sonen Jacob Jonas fick stipendium för att studera i Uppsala och flera av breven från 1751 handlar om det och hur han väl ska använda sig av pengarna och möjligheten att studera.⁴⁶⁴

Samtidigt skiner Magnus Gabriel Björnståhls ganska oförsonliga karaktär igenom i breven. Hans intresse för att det skulle gå väl för barnen verkar ha slagit över nästan i överbeskyddande som verkar ha fått dem att dra sig undan från honom, och han klagar över att de aldrig besökte honom och över att han och hans hustru sällan fick brev från dem. Till sonen skrev han vid ett tillfälle: ”Jag skref dig senast til af d. 13 Juny, har iag icke hört af dig något ord.”⁴⁶⁵ Från dottern Regina Charlotta hade han inte hört något sedan sommaren klagade han över i februari ett år.⁴⁶⁶

Mest märks Björnståhls oförsonlighet i det liv han och hans hustru levde i krigsmanshuset. Där var Magnus Strålenhielm inspektör under början av Björnståhls boende i huset och breven visar att de inte drog jämt. Björnståhl tyckte att han var förfördelad av inspektorn så till den grad att han klagade inför krigskollegium för att få rätt till mer underhåll än det som inspektorn gav honom.

⁴⁵⁹ Lunds universitetsbibliotek (LUB), Jacob Jonas Björnståhls samling, II:2, brev från Magnus Gabriel Björnståhl 1742–1766

⁴⁶⁰ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 27 okt 1747

⁴⁶¹ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 27 okt 1747

⁴⁶² Sträng (1981), s 74–75

⁴⁶³ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 7 febr 1764

⁴⁶⁴ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 18 maj 1751 och 6 juli 1751

⁴⁶⁵ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 2 sept 1749. 25 jan 1763 klagade han över den andre sonen Magnus Gustaf och frågade om Jacob Jonas visste om hans brev till honom hade kommit fram.

⁴⁶⁶ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 7 febr 1764

Striden mellan Björnståhl och Strålenhielm verkar ha börjat 1753, det var åtminstone då som Björnståhl gick till krigskollegium och klagade över hur han behandlades. Till saken hörde att hans dotter Regina Charlotta bodde i Stockholm och i långa perioder befann sig Strålenhielm också i huvudstaden. Björnståhl berättar i ett brev från 26 mars att: ”Strålenhielm har varit 6 veckor i Stockholm; kom han den 19 huius [dvs mars] här in [tillbaka till Vadstena]”.⁴⁶⁷ Hur Björnståhl fått veta det, om det var ett löst rykte, eller rentav hans egen fantasi som kopplade ihop det ena med det andra framgår inte. Men klart är att han skrev till sonen Jacob Jonas att hans ”dotter Reg. Charl. fött oäkta barn” i Stockholm och han hävdade att det var inspektorn Strålenhielm som var far till barnet.⁴⁶⁸

Relationen mellan Björnståhl och Strålenhielm fick sig en rejäl törn av detta och det gjorde säkert inte Björnståhl mindre benägen att driva sitt ärende gentemot honom inför krigskollegium. 1756 fick han permission från krigsmanshuset att resa till Stockholm för att driva på sitt ärende, och till slut fick han rätt från krigskollegium genom deras brev av den 30 juni 1756. Där framhölls att Björnståhl hade rätt att få ”dess ålderdom wid krigsmanshuset att niuta”.⁴⁶⁹ Tvisten med Strålenhielm löstes inte utan avslutades genom dennes hastiga bortgång i november 1757, vilket inte gav dem någon möjlighet att försonas.⁴⁷⁰ Det var något som Björnståhl i efterhand beklagade.⁴⁷¹

Breven ger annars inte särskilt många inblickar i hur livet i krigsmanshuset framlevdes. Björnståhl klagade visserligen vid något tillfälle över att golvet i hans kammare var väldigt kallt och dragigt och han ville att sonen skulle ta upp det till krigskollegium.⁴⁷² Kanske var det krigskollegiums tidigare välvilliga inställning till hans sak som gjorde att han valde att klaga också på golvet, för hans hustru verkar inte ha tyckt att det var någon större fara med golvet.⁴⁷³

I början av 1764 försämrades Björnståhls hälsa och han meddelar sonen Jacob Jonas om ”min nu hafvande ohälsa och mäst dageliga vid sängen hållande som ännu continuerar”.⁴⁷⁴ I början av 1766 avled Magnus Gabriel Björnståhls hustru Anna Regina Hjortberg och det sista brevet från honom till sonen Jacob Jonas är skrivet i maj med

⁴⁶⁷ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 26 mars 1754

⁴⁶⁸ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 26 mars 1754

⁴⁶⁹ LUB, Krigskollegium till Magnus Gabriel Björnståhl, 30 juni 1756. I brevet refereras till att Björnståhls ärende mot Strålenhielm varit uppe på rådsturätten i Vadstena redan 1753

⁴⁷⁰ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok 1687–1784*, Död- och begravningslängder

⁴⁷¹ Sträng (1981), s 75

⁴⁷² LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 18 maj 1762

⁴⁷³ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 15 juni 1762

⁴⁷⁴ LUB, Magnus Gabriel Björnståhl till Jacob Jonas Björnståhl, 7 febr 1764

darrig hand. I krigsmanshusets kyrkbok står antecknat att Björnståhl avled i krigsmanshuset den 20 augusti 1766, när han var 83 och ett halvt år gammal.⁴⁷⁵

Magnus Gabriel Björnståhl är genom sina brev till barnen en av få personer som går att komma närmare av de gratialister som bodde längre tider i krigsmanshuset. Hans brev ger nästintill unika inblickar i hur livet för de boende i huset kunde gestalta sig och de ger till och med inblickar i hur hans personlighet var. Det gratialistöde som annars har blivit mest känt har blivit det av en annan anledning. Eftersom det har direkt anknytning till stängningen av krigsmanshuset kommer det att beröras i nästa kapitel som har den frågan som huvudfokus.

4.5 KRIGSMANSHUSET OCH KASSAN

De första soldaterna fick redan 1638 brev på uppehälle i krigsmanshuset, och från husets öppnande senast 1640 bodde runt 25–30 soldater med familjer i huset. Ungefär så många bodde i huset fram till Karl XI:s reformer runt 1680. Under tiden försörjde krigsmanshuskassan från runt 130 soldater boende i de södra delarna av Sverige till runt 170 år 1680. En viktig skillnad var att gratialisterna som fick underhåll från krigsmanshuskassan då bodde i hela riket, utom Finland.

Mellan 1680 och 1720 bodde samtidigt lite drygt 30 soldater i krigsmanshuset. Trots ett ökat behov genom stora nordiska kriget var det inte krigsmanshuset, utan krigsmanshuskassan som ökade mycket i omfattning. Redan genom Karl XI:s reformer hade den börjat försörja flera hundra soldater, och år 1700 försörjde den knappt 3 000 medan enbart 35 soldater med familjer bodde i krigsmanshuset. Från den här tiden finns enorma mängder räkenskaper, främst kvittenser på betalningar och inbetalningar, och den avgörande majoriteten av handlingarna rör alltså underhållstagare som inte bodde i krigsmanshuset i Vadstena.

Från 1720 fram till krigsmanshusets stängning präglas utvecklingen av en fortsatt utveckling mot att krigsmanshuskassan försörjde allt fler gratialister. År 1773 försörjde kassan mer än 7 000 soldater boende i riket, medan krigsmanshuset i Vadstena bara hyste 40 soldater. Två betydelsefulla förändringar i underhållet ägde rum under 1700-

⁴⁷⁵ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok 1687–1784*, Död- och begravningslängder

talet; dels blev kassan mer lik en pensionsinrättning, dels var det efter hand enbart pengar som kassan distribuerade.

Från 1600-talet finns i princip inget annat än normerande källor som straffordningen och räkenskaperna att gå på för att komma närmare livet i inrättningen, och inga gratialister har enligt vad jag lyckats hitta lämnat efter sig några skriftliga detaljer om livet i inrättningen. En del tecken i räkenskaperna tyder på att kronan ägnade möda åt att få soldaterna med familjer att trivas, ett av de tydligaste exemplen på det är tillverkningen av särskilda möbler för gratialisternas barn.

Under 1700-talet visar flera källor att underhållet av byggnaderna var eftersatt, och det finns uppgifter om att taket läckte och att golven uppfattades som dragiga. Vid kungabesöket 1761 visade det sig att många av gratialisterna inte bodde i krigsmanshuset, utan hellre valde att uppehålla sig hos anförvanter eller släktingar i närheten. Flera av varandra oberoende källor visar att Vadstena krigsmanshus inte var en särskild välskött organisation i mitten av 1700-talet, och det bidrog säkert till diskussionen om det var ekonomiskt försvarbart att fortsätta verksamheten på samma sätt.

5. Krigsmanshusets stängning

I det här kapitlet är den centrala frågan hur det kom sig att krigsmanshuset avvecklades. För att spåra det kommer diskussionerna som föregick stängningen att vara i huvudfokus. I flera andra europeiska länder blev veteraninstitutioner liknande krigsmanshuset i flera fall mer centrala. Ett exempel är det franska invalidhospitalet i Paris, som nästan upphöjdes till nationalmonument under senare delen av 1700-talet. Till det bidrog invalidhospitalets monumentala arkitektur och centrala placering inne i Paris, och Napoleons grav placerades även där i sinom tid. I Sverige kom krigsmanshuset i Vadstena inte att få någon sådan utveckling, och inrättningen stängdes istället 1784.

Huvuddelen av kapitlet utgörs av en analys av de steg som processen mot avvecklandet och stängningen genomgick under 1770- och 1780-talen. Diskussionerna om det fördes framför allt i tre instanser: i det sekreta utskottet, i riksrådet och i krigskollegiet, och utifrån dessa instansers förslag skrevs också ett par kungliga brev och det var de som till sist avgjorde frågan om krigsmanshusets stängning.

Innan vi går in på det ska emellertid det mest kända gratialistödet, som utgjordes av en viss Hans Leijonhufvud, användas som utgångspunkt för vägen mot stängningen.

5.1 VÄGEN MOT STÄNGNINGEN

År 1773 hyste krigsmanshuset 40 boende soldater, och från den tiden sjönk antalet ganska snabbt. Samtidigt hade hela krigsmanshuskassan omvandlats till penninghjälp till soldater boende i hemsocknarna. Under 1760-talet byggdes dessutom Munkklostret om, något som bör ha bidragit till att försämra inrättningens ekonomi. Ett ännu värre slag var emellertid att Arméns pensionskassa hade inrättats 1757, som skulle uppbära 3/5 av de intäkter som tidigare tillfallit krigsmanshuset. Från den tiden skulle heller inga officerare eller underofficerare få plats i krigsmanshuset.

Redan 1770 fattades, tillsynes utan föregående diskussioner, beslut om att inga fler gratialister skulle få plats i krigsmanshuset. Förslaget om att inrättningen skulle stängas

snabbare än så framfördes sommaren 1783, då fanns det bara 18 soldater kvar i krigsmanshuset.⁴⁷⁶ Kort innan stängningen skrevs i dagboksform två skildringar av livet i krigsmanshuset, och de tillkom när det redan hade bestämts att inrättningen skulle stänga. De kan användas till att ge inblick i hur livet i krigsmanshuset fungerade alldeles i slutet av dess verksamma tid. De båda skildrarna är dels hovmannen och diplomaten Gustaf Johan Ehrensvärd (1746–1783), dels den Linköpingsfödde poeten och sedermera rådmannen i Stockholm, Johan Wellander (1735–1783). Det gratialistöde som de båda dagboksskrivarna särskilt fastnade för var alltså Hans Leijonhufvuds.⁴⁷⁷

Ehrensvärd besökte Vadstena sommaren 1780 under sin resa på väg till Haag, där han hade utsetts till envoyé på Gustav III:s uppdrag.⁴⁷⁸ Ehrensvärd var brorson till den Augustin Ehrensvärd på vars initiativ Arméns pensionskassa hade grundats 1757. I dagboken finns Ehrensvärds besök i Vadstena återgivet, vilket ägde rum den 24 juli 1780.⁴⁷⁹ Anders Åman har återgett ett långt stycke av dagboken i sitt verk om svenska institutioner, och han lyfter fram det ”som en gammal skildring av institutionslivets försjunkhet och isolering”.⁴⁸⁰

Ehrensvärds beskrivning av krigsmanshuset är intagande, men man får vara försiktig i att tolka institutionen utifrån den. Samtidigt ger dagboken en av ytterst få inblickar i krigsmanshuset och han har förmodligen skrivit ner berättelsen om sitt möte redan samma dag eller nära i anslutning till besöket i Vadstena. Ofta har man nöjt sig med att skildra Ehrensvärds beskrivning av gratialisten Hans Leijonhufvud, så gör både Anders Åman och Gunnar Sträng i sina böcker, och helt utelämnat den beskrivning av själva krigsmanshuset som Ehrensvärd också ger.

Ehrensvärd inleder sin skildring av besöket i krigsmanshuset med att skriva att det är märkligt hur Sverige vill likna omvärlden i ”överflöd, yppighet och fåfänga”, men att riket detta till trots ägnar så lite intresse åt sina institutioner som krigsmanshuset. Efter den mer allmänna reflektionen följer skarp kritik mot krigsmanshuset och hur det sköts vid tiden för hans besök 1780:

⁴⁷⁶ Se ovan, även Sjöberg (1892), s 237

⁴⁷⁷ Bland annat hos Bergström (1901), s 98; Åman (1976), s 52–53; Sträng (1981), s 85–86

⁴⁷⁸ Uppgifterna om Gustaf Johan Ehrensvärd kommer, när inte annat anges, från Bengt Hildebrand, ”Gustaf Johan Ehrensvärd”, *Svenskt biografiskt lexikon* 12 (Stockholm 1949), s 460

⁴⁷⁹ Ehrensvärd (1878), s 272–274

⁴⁸⁰ Åman (1976), s 52

Då man efterfrågar det i Vadstena så mycket omtalade krigsmanshuset, där man väntade sig se för fäderneslandet förlamade och sårade krigsmän vårdas, finner man deras rum stå öde och tomma, någon enda gå ikring gatorna snarare som tiggare än soldater; man hör en kamrerare säga, att inkomsterna är otillräckliga till soldaters underhåll på stället, att man därför ger några riksdaler till dem, som kunna hinna få denna gratifikation, och få de sedan uppehålla sig var de kunna.⁴⁸¹

Krigsmanshusets ekonomi verkar enligt Ehrensvärds skildring ha varit helt bottenkräpad, något som lämnade rummen tomma och gratialisterna tiggande längs gatorna, vilket Fredrik I:s reglemente från 1739 tydligt förbjöd. De ansvariga för huset, som fick representeras av den kamrerare som Ehrensvärd talat med, tycks ha gett upp hoppet om att kunna hjälpa gratialisterna och lät dem vistas var de ville. Detta stred också mot reglementet, vilket påbjöd att gratialisterna skulle ansöka hos inspektorn om att få vistas på annan ort längre tider.

Ehrensvärd påpekar att situationen inte hade behövt vara så illa som den var vid hans besök eftersom krigsmanshuset fortfarande hade stora inkomster från jordräntor och olika avgifter, men att dessa försummades och gick till att bekosta kamrerens stora hus. Det bör ha varit Munkklostret som Ehrensvärd menade när han beskrev det huset. Detta var enligt Ehrensvärd ”tillräckligt för ett helt hov, med en stor och angenäm trädgård, anlagda och underhållna av dessa summor”.⁴⁸²

I sin skildring av besöket vid krigsmanshuset kom Ehrensvärd därefter fram till mötet med gratialisten Hans Leijonhufvud. Han var friherre och född 1718. Han hade börjat sin militära bana som volontär och blivit furir 1736 och korpral 1744 innan han fick avsked redan 1749. Efter några år utomlands fick han underhåll från krigsmanshuset från 1754 och han fick plats i huset som gratialist den 5 augusti 1756. Han var då inte längre psykiskt tillräknelig.⁴⁸³

Hans Leijonhufvud beskrivs av Ehrensvärd som ”en 60 års man, av förnämt utseende, med ett grått skägg, satt på en liksten på kyrkogården, tyst och bedrövad”.⁴⁸⁴ Ehrensvärd berättar att gratialisten varje dag hade samma rutin: att gå till kyrkogården och

⁴⁸¹ Ehrensvärd (1878), s 272

⁴⁸² Ehrensvärd (1878), s 273

⁴⁸³ Bergström (1901), s 98

⁴⁸⁴ Ehrensvärd (1878), s 273

sitta där hela dagen, för att framåt kvällen återvända till sitt rum i krigsmanshuset. Han gjorde det utan att umgås med någon och utan att sysselsätta sig med något. I mer än tjugo års tid hade Leijonhufvud levt på det här viset när Ehrensvärd träffade honom. Samtidigt framhåller Ehrensvärd att gratialisten själv inte verkade missnöjd med sin tillvaro: ”Jag frågade om dess [Leijonhufvuds] tillstånd. Han svarade, att den är lycklig som är nöjd”.⁴⁸⁵

Ehrensvärds skildring av krigsmanshuset ger som sagt en ovanlig inblick i livet på institutionen, samtidigt som den förstås måste tas för vad det är. Gratialisten som han mötte verkar ha varit betydligt mer isolerad än andra i institutionen. Att han inte var en typisk representant för dem som bodde i huset visar det intresse som besökare hade för just honom, och även den särskilda uppmärksamhet som både krigskollegium och riksrådet tyckte att han borde behandlas med.⁴⁸⁶ Han verkar ha betraktats som något av en märkvärdighet redan i sin samtid. När den andre dagboksförfattaren, Johan Wellander, besökte Vadstena 1781 skrev han att han ville se:

allt vad som på vart ställe skulle kunna vara märkvärdt. Däribland räknar jag med skäl en baron Hans Leijonhufvud – han har varit vicekorpral i kungliga livdrabantkorpsen, är född den 30 oktober 1718, således nu 63 år gammal, – som alltsedan 1756 varit i Vadstena krigsmanshus, där han insattes i anseende till någon honom åkommen sinnessjukdom, som troddes härröra av kärlek och ambition.⁴⁸⁷

Wellander mötte Leijonhufvud och rapporterade att han var lugn och vänlig och svarade på allt som besökaren ville veta: ”Han lever där i sitt lugn, är aldrig annorlunda klädd än i sin nattrock, har stora, blå ögon, rena vackra lineamenter, fryntligt ansikte och ett långt, grått skägg, så att jag tyckte mig likasom se en av våra gamla Vasakungar”.⁴⁸⁸

Samtalet med Leijonhufvud tycks inte ha blivit särskilt långt, utan Wellander fortsatte istället att se på krigsmanshuset, och precis som Ehrensvärd verkar Wellander ha förväntat sig något annat än den förfallna institution som mötte honom: ”I förstugan, en

⁴⁸⁵ Ehrensvärd (1878), s 274

⁴⁸⁶ Se vidare nedan under avsnittet om stängningen. RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440; KrA: KrKll till Kungl Maj:t 27 jan 1784

⁴⁸⁷ Johan Wellander 1781, efter Hassler (1980), s 39

⁴⁸⁸ Wellander, efter Hassler (1980), s 39

lång, smal gång sutto en hop arbetare, gubbar, käringar, pojkar och flickor sysselsatta att knyppla spetsar och blonder [skir spets], vilka säljas kring hela landet”.⁴⁸⁹

Det som präglade Ehrensvärds och Wellanders skildringar var den uppgivna stämningen i krigsmanshuset. De som ansvarade för inrättningen hade inte heller något hopp om att den ekonomiska situationen skulle lösa sig. Detta i sin tur berodde säkerligen på att överheten i form av representanter för kungamakten redan hade beslutat att inga fler gratialister skulle tas in i krigsmanshuset.

När huset senare stängde skulle särskild hänsyn tas till Hans Leijonhufvud och hans situation berördes exempelvis i Gustav III:s brev från sommaren 1783.⁴⁹⁰ Leijonhufvud vägra att flytta, trots flera uppmaningar från kungen. Han bodde kvar där fortfarande 1789. Ett par år senare, 1791, var han död.⁴⁹¹

5.2 KRIGSMANSHUSET STÄNGS

I takt med att antalet krig hade blivit betydligt färre under 1700-talet efter freden i det stora nordiska kriget minskade efter hand behovet från kronans sida att organisera underhåll för sårade soldater. Däremot kvarstod en annan grupp som fortfarande var i behov av understöd, vilket var de gamla soldaterna. I förordningen från 1735 märktes hur mer vikt lades vid denna grupp av behövande soldater än tidigare. Här stadgades tydligt att det var soldater som hade tjänstgjort 20 eller 30 år som borde få hjälp från krigsmanshuset, förutom den grupp som hela tiden varit i centrum för omsorgen i form av de soldater som hade sårats i strid.⁴⁹²

Beslutet att stänga det fysiska krigsmanshuset meddelades genom tre kungliga brev, utfärdade den 20 februari 1770. Jag har alltså inte sett att dessa brev föregåtts av någon diskussion på riksdagen 1769–1770, vare sig i adelns protokoll eller i Daniel Tilas *Anteckningar från riksdagen 1769–1770*.⁴⁹³ Breven utfärdades enligt en hemställan från det sekreta utskottet, som hade stor makt genom sin funktion som beredande organ såväl

⁴⁸⁹ Wellander, efter Hassler (1980), s 40

⁴⁹⁰ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKil 23 juli 1783

⁴⁹¹ Bergström (1901), s 98; Söderström (2000), s 571

⁴⁹² Se ovan. ”Kungl Maj:ts nådiga förordning ...” (1735)

⁴⁹³ Daniel Tilas *Anteckningar från riksdagen 1769–1770*, utgiven av Olof Jägerskiöld (Stockholm 1977)

under som mellan riksdagarna under frihetstiden.⁴⁹⁴ De tre kungliga breven var ställda till krigskollegium och stadgade två förändringar inför framtiden gällande Vadstena krigsmanshus. Det ena var att inga gratialister längre skulle få spannmål utbetalt som sitt underhåll och att underhållet från och med nu skulle utbetalas enbart i reda penningar. Det andra var att inga nya gratialister skulle tas in i krigsmanshuset i Vadstena.⁴⁹⁵ Den funktion som krigsmanshuset haft sedan senast 1640 som uppehälle för sårade och gamla soldater skulle därmed avskaffas och allt underhåll som utbetalades till soldater framöver skulle ske genom penningar. Det innebar att krigsmanshuskassan skulle finnas kvar, men att själva inrättningen på sikt skulle stänga när den siste gratialisten avled.

Det kungliga beslutet den 20 februari 1770 kan därmed ses som ett led i övergången från att underhållet för soldater blev mer fokuserat på hjälp för dem som tjänat under lång tid, det vill säga som en form av pension. Kopplingen mellan beslutet om krigsmanshusets stängning och övergången till ett mer pensionsbaserat underhållssystem underströks av att kungen redan den 22 februari 1770, alltså bara två dagar senare, undertecknade en ny förordning som skulle gälla för arméns pensionskassa.

Precis som tidigare var arméns pensionskassa till för officerare och underofficerare och den nya förordningen följde i stort sett de tidigare riktlinjerna. Den innebar dock att reglerna blev tydligare kring hur mycket deltagarna i pensionskassan skulle betala i avgift, och vilka ersättningsnivåer som gällde för vilken tjänstegrad. I förordningen fastslogs även att 30 års tjänst var det normala för att få pension, alternativet var att officeraren var "så bleserad och vanför, att han ej vidare förmår tjäna, må den njuta samma förmån efter avskedet". Samma avgift skulle avläggas för samtliga som var med i pensionskassan, 6 procent av lönen.⁴⁹⁶

Krigsmanshuset i Vadstena skulle alltså från 1770 inte ta in några nya gratialister, och det dröjde inte länge innan antalet boende i huset började minska ordentligt. Från det stora antalet kring 1760 då hela 86 soldater ska ha bott i huset enligt Broocman, var det enbart 40 som bodde i huset 1773. Samtidigt fick fler än 7 000 soldater underhåll via krigsmanshuskassan men var boende på andra håll i riket.⁴⁹⁷ Några år senare, i mitten av 1770-talet, hade antalet boende i huset minskat till 28 gratialister, och många av dem

⁴⁹⁴ Sekreta utskottets roll, se exempelvis Karin Sennefelt, *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm 2011)

⁴⁹⁵ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKil 20 febr 1770

⁴⁹⁶ Kungliga förordningar, *Kungl. Maj:ts förordning och reglemente angående arméns pensionskassa*, 22 februari 1770

⁴⁹⁷ KrA: KrKil, Handlingar angående krigsmanshusets organisation, 1646 – 1779, dok daterat 21 jan 1773

var gamla och hade bott i krigsmanshuset i decennier. Sommaren 1783 var det slutligen enbart 18 krigare som fick uppehåll i krigsmanshuset i Vadstena, men faktum var att många av dem då redan fått tillåtelse att vistas på annan ort än i krigsmanshuset och bara få sitt naturaunderhåll därifrån.⁴⁹⁸

I Gustaf Johan Ehrensvärds beskrivning av sitt besök i krigsmanshuset sommaren 1780 och i Johan Wellanders 1781 stod stora delar av krigsmanshuset öde. Våren 1783 rapporterade provinsialläkaren i Östergötland Johan Otto Hagström (1716–1792) att många av krigsmanshusets rum stod tomma. Den 3 mars skrev han till sin vän och läkarkollega Abraham Bäck (1713–1795) i ett post skriptum: ”Vadstenas tomma krigsmanshus har många lediga rum, som Dr Rydbeck berättat.”⁴⁹⁹ En månad senare, den 3 april, skrev Hagström åter till Bäck angående krigsmanshuset och en då pågående diskussion om var länslasarettet skulle anläggas:

Doktor Rydbeck proponera, uti Strömfelts tid, att länslasarettet med minsta kostnad kunde anläggas i Vadstena, där många lediga kamrar står till tjänst i krigsmanshuset; men hans förslag avslogs, och man köpte här en gård för 8000 daler kmt, som kanske bättre kunnat användas till föda och läkedom för veneriska patienter⁵⁰⁰

Hagström påpekade alltså vid flera tillfällen att många rum var lediga i krigsmanshuset i början av 1780-talet. I takt med att gratialisterna sjönk i antal tog kostnaderna för byggnadernas underhåll och personalen en förhållandevis allt större del av krigsmanshusets intäkter. Kort efter Hagströms rapport om de tomma rummen i krigsmanshuset under våren 1783 skulle krigskollegium vända sig till kungen med frågan om att tiden var inne att slutligen stänga krigsmanshuset i Vadstena.

⁴⁹⁸ RA: Krigskollegium till Kungl Maj:t 3 juni 1783; RA: Kungl Maj:ts brev till KrKll 23 juli 1783

⁴⁹⁹ Johan Otto Hagström till Abraham Bäck 3 mars 1783, ”*Wälborne Herr Archiater ...*” Johan Otto Hagströms brev till Abraham Bäck 1747–1791, utgiven av Östergötlands medicinhistoriska sällskap (Linköping 1997), s 228

⁵⁰⁰ Johan Otto Hagström till Abraham Bäck 3 april 1783, ”*Wälborne Herr Archiater ...*” (1997), s 230–231

Diskussionerna och besluten kring krigsmanshusets stängning

Den 3 juni 1783 riktade krigskollegium en skrivelse till Gustav III och berättade om situationen i krigsmanshuset i Vadstena. I brevet framhölls att enbart 18 krigare hade uppehålle i huset, varav 1 var officer, 3 var underofficerare och 14 var soldater. Hur många som hade sina hustrur och barn med sig framgår däremot inte. Brevet berättar också att krigsmanshusets byggnader var förfallna och att de anställda innebar stora kostnader, trots att antalet som fick hjälp var litet. Förslaget i brevet gick ut på att inrättningen skulle stängas så fort som möjligt och att de som bodde i huset skulle få bosätta sig var de själva ville och få penninghjälp istället för spannmål till sin försörjning. Därtill skulle gratialisternas åsikter i frågan undersökas och särskild hänsyn tas till korpralen Hans Leijonhufvud.⁵⁰¹

Detta brev togs upp till behandling av krigsexpeditionen inom ramen för riksrådet den 30 juni som punkt nummer sju på dagordningen, men utan att kungen var närvarande.⁵⁰² Protokollet från den här dagen visar att skrivelsen från krigskollegium lästes upp och refererades inför de församlade rådsmedlemmarna. Anledningen till att frågan om krigsmanshusets fortsättning kom upp till diskussion inom krigskollegium hade enligt rådsprotokollet främst varit att antalet soldater boende i krigsmanshuset hade minskat kraftigt. Efter att inga fler gratialister hade tagits in sedan det kungliga beslutet 1770 hade de minskat så ”att de nu endast utgöra 1 officerare, 3ne underofficerare och 14 soldater eller deras vederlikar, eller tillsammans 18 personer”.⁵⁰³ Dessutom framhölls att flera soldater inte ens bodde i krigsmanshuset längre, utan hade fått lov att vistas på annat håll och bara få sitt underhåll från inrättningen.

Eftersom gratialisterna var så få blev kostnaderna per underhållstagare betydligt högre än om de istället fick sitt underhåll omvandlat till penninghjälp, på samma vis som de andra boende runtom i riket redan fick. Därpå kommer rådsprotokollet fram till huvudpoängen:

Kollegium hemställer således, om icke den tiden nu är inne, då den anbefallda indragningen av krigsmanshusinrättningen må verkställas, och före-

⁵⁰¹ RA: Krigskollegium till Kungl Maj:t 3 juni 1783

⁵⁰² Gustav III befann sig vid det tillfället på resa i Finland, se RA: Rådsprotokoll 23 juli 1783. Tillfället då krigskollegiums hemställan av 3 juni lästes upp i rådet: RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

⁵⁰³ RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

slår, i händelse Kungl Maj:t skulle i Nåder samtycka, att denna inrättning upphörde, det någon av kungl maj:t måtte förordnas att resa till Vadstena, för att på stället göra sig underrättad om var och en gratialists särskilda omständigheter [...]⁵⁰⁴

Kungens enda invändning inför förslaget om att stänga krigsmanshuset var alltså att någon borde resa till Vadstena och förhöra sig om gratialisternas inställning till förslaget. I protokollet trycks det på att det var viktigt att ”de alla [dvs gratialisterna] villigt och utan tvång avstå ifrån den dem lämnade förmånen att i deras övriga livstid njuta underhåll inom krigsmanshuset”.⁵⁰⁵ Den som reste ner till Vadstena för att undersöka gratialisternas inställning till förslaget skulle även enligt protokollet ta särskild hänsyn till Hans Leijonhufvud, som alltså som ende gratialist finns omnämnd i rådsprotokollet:

För Vice Korpralen Baron Leijonhufvud, så som rörd till sina sinnen, förmenar Kollegium något sådant underhåll böra anslås, att han därför kan efter beting njuta anständig vård och skötsel hos privat folk under tillsyn av någon dess släktingar.⁵⁰⁶

Intressant nog hade alltså krigskollegium så pass mycket insyn i krigsmanshuset att de kände till Hans Leijonhufvud och hans belägenhet tillräckligt ingående för att vidta särskilda åtgärder för honom.

Efter de här åtgärderna inför stängningen berör rådsprotokollet även vad som borde hända om beslutet väl fattas. Särskild vikt läggs vid de anställda och deras situation vinnlade man sig om att underlätta så mycket som möjligt. Inspektorn skulle exempelvis få fortsätta behålla sin lön tills han hittat en annan tjänst, medan krigsmanshusprästen skulle få fortsätta uppbära den kontanta delen av sin lön även om hans underhåll i natura drogs in. Fältskären var inte anställd direkt av krigsmanshuset utan arbetade där på uppdrag och skulle därför lämna inrättningen så snart den stängde. Övriga anställda, som vaktmästare, husdräng och klockare, skulle däremot fortsätta få underhåll livet ut.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

⁵⁰⁵ RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

⁵⁰⁶ RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

⁵⁰⁷ RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

Rådet föreslog till sist att en ”generalmajor Baron Cederhielm” skulle resa till Vadstena för att utföra uppdraget att framföra förslaget om stängningen av krigsmanshuset till gratialisterna. Han bodde tydligen i närheten och kunde göra resan utan större kostnad, ”och sedan dess [Cederhielms] underdånige berättelse därom inkommit, Kungl Maj:t lär sig däröver i Nåder yttra”.⁵⁰⁸

Den 23 juli 1783 var Gustav III närvarande i rådet igen efter sin resa till Finland och fick ärendet föredraget för sig, ”så väl av rådsprotokollet av den 30 sistlidne som utav krigskollegiums underdåniga skrivelse tagit behörig kunskap av detta ärende”.⁵⁰⁹ Det nämns inget i protokollet om att kungen skulle ha haft någon annan åsikt i frågan om krigsmanshuset än krigskollegium, och han valde direkt att följa förslaget som kommit därifrån.

Rådsprotokollet anger att kungen bestämde sig så snart han fått ärendet föredraget för sig, och då ”fann Hans Kungl Maj:t i anseende till de av Kollegiums anförda skäl i nåder för gott, att krigsmanshusinrättningen i Vadstena nu mera må alldeles avstanna”.⁵¹⁰ Istället för baron Cederhielm tyckte emellertid kungen att ”överste Silfversparre” borde resa till Vadstena och ”med dess skyndsamma berättelse till Kungl Maj:t sedermera inkomma”.⁵¹¹ Därefter togs även här frågan om behandlingen av gratialisten Hans Leijonhufvud upp i protokollet och kungen höll med om att han borde behandlas så väl som det gick, ”att vad den i krigsmanshuset varande Vicekorpralen Baron Leijonhufvud, såsom rörd till sina sinnen, angår, så borde honom sådant underhåll anslås, att han därför må kunna efter beting antingen där på stället, eller annorstädes erhålla anständig vård och skötsel hos privat folk och under tillsyn av någon dess släktingar”.⁵¹² Även när det gällde de anställda i krigsmanshuset följde kungen krigskollegiums förslag.

Därmed hade beslutet att krigsmanshuset skulle stängas förankrats i rådet i kungens närvaro. Samma dag, den 23 juli 1783, daterades ett kungligt brev med svar på krigskollegiums hemställan av den 3 juni som var ursprunget till rådsdiskussionerna. I detta brev återknöts explicit till beslutet från den 20 februari 1770 då kungen ”i nåder förordnat, att det i Vadstena inrättade krigsmanshus ej förr borde upphöra än så snart alla där varande

⁵⁰⁸ RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

⁵⁰⁹ RA: Rådsprotokoll 23 juli 1783, krigsexpeditionen, s 454

⁵¹⁰ RA: Rådsprotokoll 23 juli 1783, krigsexpeditionen, s 454

⁵¹¹ RA: Rådsprotokoll 23 juli 1783, krigsexpeditionen, s 454

⁵¹² RA: Rådsprotokoll 30 juni 1783, krigsexpeditionen, s 440

gratialister hunnit avgå”.⁵¹³ Samtidigt meddelar Gustav III nu att rapporter hade inkommit om att antalet gratialister sjunkit snabbt i krigsmanshuset och att de som ”njuta underhåll in natura förminskats att ej flera än 18 gratialister därstädes skola finnas”.⁵¹⁴ Av dem befann sig dessutom bara ett fåtal i huset, eftersom många fått tillstånd att vistas på annan ort.

Kungens beslut i brevet följer därefter nästan ordagrant det förslag som krigskollegium gjort. Det som framhålls som motiv till att handla från kungamaktens sida var ekonomiskt betingat: ”kostnaden till dessa få gratialisternas underhållande bliver drygare än den borde vara då däruti inberäknas, vad som årligen åtgår till det förfallna krigsmanshusets vidmakthållande och betjäningens avlöande”.⁵¹⁵

Kungen framhöll att de intäkter som krigsmanshuset årligen får skulle kunna användas till fler soldaters underhåll om krigsmanshuset stängdes och samtliga soldater fick underhåll i sina hemsocknar istället. Samtidigt framhålls precis som tidigare en vilja att respektera gratialisterna som bor i huset och den önskan som de hade. För att de inte skulle ha ”någon skälig anledning till klagan och missnöje” hade kungen beslutat att översten Silversparre skulle skickas till krigsmanshuset och avhämta rapport från de 18 gratialisterna om vad de ansåg om att institutionen stängde. Silversparre skulle också fråga gratialisterna hur mycket penningar de ville ha som ersättning för det naturaunderhåll som de miste genom att de inte längre skulle bo i krigsmanshuset.

Även i kungens brev nämns friherren Hans Leijonhufvud och att särskild hänsyn ska tas till honom. Man ska se till att han antingen fick bo kvar i huset alternativt fick en värd eller tillsyn ”hos privat folk”.⁵¹⁶ Därpå upprepades samma beslut angående de anställda i krigsmanshuset som först krigskollegium hade föreslagit i sin skrivelse till kungen och som därefter kungen hade bestämt skulle följas efter diskussionen i rådet tidigare den 23 juli.

Det har i flera fall uppgetts att det kungliga brevet av den 23 juli 1783 var det beslut som stängde krigsmanshuset som institution, men detta stämmer inte helt.⁵¹⁷ I skrivningen i brevet framhölls att gratialisternas åsikter skulle undersökas och att personalens vidare öden skulle ordnas innan formellt beslut om husets stängning skulle fattas. Där-

⁵¹³ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKll 23 juli 1783

⁵¹⁴ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKll 23 juli 1783

⁵¹⁵ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKll 23 juli 1783

⁵¹⁶ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKll 23 juli 1783

⁵¹⁷ RA: Kungl Maj:ts brev till KrKll 23 juli 1783. Exempelvis anförs det som stängningsdatum i Sjöberg (1892), s 237 och Bergström (1901), s 103

för skulle översten Silversparre resa till Vadstena för att på plats informera sig om situationen och därefter avlägga rapport inför kungen och rådet. Men det formella beslutet om stängningen skulle alltså fattas först efter att Silversparre hade avlagt sin rapport och informerat alla gratialister boende i huset om vad som skulle hända.

Trots att det påpekats att Silversparre borde avlämna rapport ”skyndsamt” inför kungen och rådet dröjde det ungefär ett halvår innan han gjorde det. Silversparres rapport skrevs i form av ett brev från krigskollegium riktat till kungen och daterades den 27 januari 1784.⁵¹⁸ Silversparre hade då på plats undersökt situationen i krigsmanshuset och lyssnat på vad gratialisterna tyckte om krigskollegiums och rådets förslag. Ingen hade något att invända mot tanken att stänga huset. Det var heller ingen som protesterade mot att den ersättning som gratialisterna tidigare fått som naturaunderhåll omvandlades till penningersättning. Silversparre hade även förhört sig om vad gratialisterna tyckte vore en rimlig ersättningsnivå för det uteblivna naturaunderhållet. Förslaget från dessa förhandlingar var att officerare skulle få 40 riksdaler, underofficerare 35 och soldater 16 riksdaler i årligt understöd från krigsmanshuskassan. Det föreslogs också att penningarna skulle betalas ut till gratialisterna i början av oktober varje år, på samma sätt som hade skett med spannmålsunderhållet tidigare.⁵¹⁹

Silversparres brev rekommenderade därmed kungen och rådet att följa de beslut som redan fattats genom det kungliga brevet av den 23 juli 1783. Det formella beslutet att stänga krigsmanshuset fattades därefter till sist av kungen och rådet den 16 februari 1784 när Silversparres skrivelse ankommit. Hans berättelse lästes upp och man fann att han hade utfört sitt uppdrag enligt de instruktioner som hade getts. Silversparre hade enligt rådsprotokollet förhandlat med gratialisterna i krigsmanshuset och kommit överens:

om ett visst årligt underhåll i penningar, i stället för underhåll in natura, på det inrättningen på stället därmed alldeles måtte upphöra. Krigskollegium finner, att översten till alla delar väl fullgjort vad dess förrättning tillhört, och att det med gratialisternas betingade penning underhåll, icke är för högt tilltagit.⁵²⁰

⁵¹⁸ KrA: KrKll till Kungl Maj:t 27 jan 1784

⁵¹⁹ KrA: KrKll till Kungl Maj:t 27 jan 1784

⁵²⁰ RA: Rådsprotokoll 16 febr 1784, krigsexpeditionen

Krigsmanshuset skulle därmed omvandla allt underhåll till penninghjälp och även stänga den fysiska inrättningen i Vadstena. Även de andra punkterna, förutom gratialisternas godkännande av planerna och överenskommelsen om ersättningsnivån för det indragna naturaunderhållet, visade det sig att Silversparre hade utfört enligt kungens och rådets gillande. De gällde behandlingen av gratialisten Hans Leijonhufvud som man tydligen tagit särskild hänsyn till, utan att det nämns vad det innebar i praktiken: ”Jämväl anser Kollegium den fogade anstalt om Vicekorpralen Baron Leijonhufvud skötsel instämma med Kungl Maj:ts nådiga avsikt att låta honom njuta all anständig bärgning.”⁵²¹

Sist fann kungen och rådet även att de bestämmelser som dragits upp för de anställdas fortsatta ekonomiska situation var ordnade. Protokollet avslutas med konstatandet att beslutet att stänga krigsmanshuset i Vadstena därmed skulle genomföras: ”I anledning härav, tillstyrkte deras excellenser nådigt bifall å Krigskollegiums underdåniga betänkande, och finner således icke något numera kunna hindra värkställandet av Kungl Maj:ts förberörde Nådiga förordnande.”⁵²²

Under tiden som följde strax efter februari 1784 flyttade nästan samtliga gratialister ut från krigsmanshuset och redan samma höst startade utbetalningarna i penningar. Krigsmanshuskassan fanns kvar för penningunderhåll och skulle göra det länge efter det fysiska krigsmanshusets stängning i Vadstena. Bokhållaren bodde fortfarande kvar i Munkklostret 1788. Tydligen hade han ännu inte fått något lämpligt arbete som kunde ersätta hans tidigare tjänst vid krigsmanshuset. Den siste gratialist som kan dokumenteras som kvarboende i huset är som tidigare omtalats Hans Leijonhufvud. Han bodde som nämnts fortfarande kvar där minst fem år efter krigsmanshusets nedläggning.⁵²³

Vad hände sedan?

Efter att samtliga gratialister utom Hans Leijonhufvud hade flyttat ut under våren 1784 började diskussionen ganska snabbt om vad som skulle hända med krigsmanshusets byggnader. Johan Otto Hagström skrev till Abraham Bäck den 1 april 1784 och berättade om omvandlingen av krigsmanshuset från en fysisk byggnad till enbart en kassa för

⁵²¹ RA: Rådsprotokoll 16 febr 1784, krigsexpeditionen

⁵²² RA: Rådsprotokoll 16 febr 1784, krigsexpeditionen

⁵²³ Bergström (1901), s 98

sårade och gamla soldater. Hagström berättade även om planer på att göra om de gamla krigsmanshusbyggnaderna i Vadstena till ett kurhus:

Min Koll. berättar, det vara på förslag, att krigsmanshuset uti Vadstena skall förvandlas till kurhus för veneriska sjuka i Väster- och Östergötland med Kalmar län. [...] Redan är beviljat var pensionär i krigsmanshuset 100 plåtar om året, och att få bo hos sina anhöriga, eller varest de behagar.⁵²⁴

Krigsmanshusets byggnader i Vadstena gick olika öden till mötes. Munkklostret, som i en del handlingar kallas ”södra krigsmanshuset”, blev avskilt från de övriga byggnaderna för att ingå i den nygrundade kurhusinrättningen i Vadstena 1791, vilket alltså Hagström hört förslag om redan 1784.⁵²⁵ Genom ett kungligt brev av den 16 april 1793 togs beslut att nunneklostret, det vill säga norra och västra längan, ansågs värda att bevara i så oförändrat skick som möjligt för framtiden.⁵²⁶ Samtidigt verkar dessa byggnader ha varit i betydligt sämre skick än Munkklostret, något som bland annat föranledde reparationer av taket på norra längan 1799.⁵²⁷ Enligt ett kungligt beslut från 1795 skulle dessa byggnader hyras ut, men formellt tillhörde de fortfarande krigskollegium tills de 1816 blev korrektionsanstalt och på 1820-talet del av det nya centralhospitalet i Vadstena.⁵²⁸

Krigsmanshusets siste inspektör, Jakob Busch, genomförde en grundlig inspektion av byggnaderna den 14 mars 1794. Han gick igenom hela institutionen, byggnad för byggnad, och antecknade värdet av det som fanns i husen. Bland inventarierna fanns en fältkista med instrument och medicin till ett värde av drygt 250 daler, vilket är ett av få tecken på den läkande behandling som hade utförts i krigsmanshuset.⁵²⁹

Krigsmanshusets tid var alltså förbi i mitten av 1780-talet, men pensionsfonden, det vill säga krigsmanshuskassan, fortsatte sålunda att fungera. Den bestod som tidigare av jordräntor och av avgifter som avlades årligen från framför allt regementen, men kassan

⁵²⁴ Johan Otto Hagström till Abraham Bäck 1 april 1784, ”*Wälborne Herr Archiater ...*” (1997), s 246–247

⁵²⁵ KrA: KrKll, KrHk, *Liggare och journaler, D XIV 1695–1816*. Beslutet fattades 19 dec 1791; angående detta se också Kungl Maj:ts brev 18 aug 1795

⁵²⁶ Stefan Östergren, ”Vadstena nunnekloster som byggnadsminnesmärke 1798–1816”, *Fornvännen* 76 (Stockholm 1981), s 38

⁵²⁷ Kjellberg (1917), s 152

⁵²⁸ Roger Qvarsell, ”Korrektionsanstalt och sinnessjukvård”, ingår i Söderström (2000), s 641–642

⁵²⁹ KrA: KrKll, KrHk, *Liggare och journaler 1695–1816*, Jakob Buschs inventering 14 mars 1794

fick även statsanslag under 1800-talet.⁵³⁰ Genom ett kungligt beslut 23 januari 1811 anslogs nya skattemedel till fonden, något som motiverades med att mycket av den tidigare jordräntan gick förlorad när Sverige blev av med Finland genom det ryska kriget 1808–1809.⁵³¹ Krigsmanshuskassan skulle fortsätta att leva in på 1970-talet, men med tiden blev den omvandlat till en hjälpkassa som skulle understödja värnpliktiga som skadats under sin tjänstgöringstid.

Det ryska kriget och inblandningen i Napoleonkrigen på 1810-talet ledde till en ökning av antalet krigsinvalid i riket igen och gjorde att den existerande pensionskassan för gamla soldater inte var tillräcklig. Detta ledde till att ett av de kungliga slotten, nämligen Ulriksdal strax utanför Stockholm, från 1822 uppläts som invalidinrättning för sårade soldater.⁵³² Runt 80 soldater fick plats i slottet, men redan på riksdagen 1828–1830 framfördes kritik mot att inrättningen var för kostsam. Dessutom var Sverige inte inblandat i flera krig efter 1814 och det ledde till att behovet av hjälp för sårade soldater minskade. Inrättningen på Ulriksdal kritiserades främst för att den var kostsam och man bestämde att inga fler sårade soldater skulle tas emot från mitten av 1840-talet. Till sist stängdes inrättningen 1849 som den sista i Sverige som var till för sårade soldater.⁵³³

5.3 EN EKONOMISKT BETINGAD STÄNGNING

I början av 1770 fattades beslutet att inga fler gratialister skulle få uppehålla i krigsmanshuset i Vadstena. De som redan bodde i huset skulle dock få bo kvar där livet ut. De följande åren minskade antalet boende i huset från runt 40 till 28, och i början av 1780-talet var de endast 18 kvarvarande. Då fattades beslutet om att undersöka möjligheten att stänga huset redan innan de kvarvarande hade gått ur tiden. Ekonomiska argument framhölls framför allt, och att det var dyrt både att underhålla huset och att ha personal som kunde sköta verksamheten.

I februari 1784 fattades beslut om stängning av krigsmanshuset och gratialisterna flyttade ut under våren. Då hade gratialisterna som bodde i huset tillfrågats om de kunde

⁵³⁰ Bergström (1901), s 103

⁵³¹ Bergström (1901), s 103

⁵³² Om denna inrättning har Otto Bergström skrivit en monografi, Otto Bergström, *Kongl. Invalidinrättningen på Ulriksdal: anteckningar* (Stockholm 1891)

⁵³³ Staffan Förhammar, *Från tårar till närande: Funktionshinder, utbildning och socialpolitik i Sverige* (Lund 2007), s 89–91

tänka sig att få penninghjälp istället för uppehälle i huset. Ingen hade något emot det, även om den psykiskt sjuke Hans Leijonhufvuds åsikt nog inte beaktades. Han fick i vilket fall bo kvar i huset i ytterligare några år.

Även om ekonomiska och praktiska skäl dominerat diskussionerna kring stängningen fanns också andra omständigheter som spelade in. Krigsmanshusets placering i Vadstena och inte i Stockholm hörde säkert till varför det aldrig kom att spela rollen av ett nationellt monument i stil med invalidhospitalet i Paris. Det hade inte heller samma storslagna ambitioner i sin arkitektur och i sin placering i staden som en samlingspunkt för hela rikets armé som den franska motsvarigheten.

Till orsakerna kring krigsmanshusets stängning hör också att Sverige var inblandat i allt färre krig under 1700-talet och att antalet sårade soldater minskade i jämförelse med gamla soldater. Därmed kom pensionskassorna att bli ännu viktigare i förhållande till den inrättning som kronan skapat i de gamla klosterbyggnaderna i Vadstena. I den meningen kan den effektivare administrationen och övergången till penningekonomi också anges som del av förklaringen till varför det fysiska krigsmanshuset under 1700-talet hade spelat ut sin roll.

6. Krigsmanshuset, fattigvården och statsmakten

Den i huvudsak empiriska undersökningen som jag gjort av krigsmanshusets tillkomst, utveckling och avveckling kan ges ytterligare belysning genom att jämföras med forskningsresultat som rör två närliggande fält, nämligen fattigvård och statsbildning. Syftet med det här kapitlet är att jämföra krigsmanshuset med det som jag uppfattar som centrala forskningsrön inom dessa andra fält. I den jämförelsen hoppas jag kunna få fram både likheter och skillnader mellan krigsmanshuset och andra former av fattigvård, och jag hoppas även kunna belysa vilken betydelse statsmakten hade för den omsorg om soldater som skapades.

Jag har tidigare nämnt att många forskare har framhållit reformationens betydelse för att kronorna fick mer ansvar för fattigvården. Erkki I Kouri är en av dem som har pekat på den här förändringen som ledde till att fattigvården blev del av det som uppfattades som den framväxande statsmaktens ansvarsområde.⁵³⁴ Till att börja med ska jag i det här kapitlet undersöka den mer specialiserade fattigvården, det vill säga den som var riktad till särskilda grupper, för att därefter övergå till att bredda perspektivet till att se på utvecklingen av den mer allmänna fattigvården. Efter dessa jämförelser kommer jag avslutningsvis i kapitlet att komma in på utvecklingen statsmakten och dess betydelse för krigsmanshuset och för hur den påverkade formerna för omsorg.

Krigsmanshuset och den särskilda fattigvården

Under 1500-talet förändrades alltså fattigvården i Sverige markant. Det var också då tanken att kronan skulle bistå sårade och gamla soldater med underhåll och hjälp etablerades. Kronan blev successivt mer ansvarig för fattigvården i riket generellt, liksom i andra protestantiska länder. Framför allt var det hospitalen som kom att bli kronans ansvar, även om kyrkan hade visst inflytande över dem också fortsättningsvis.⁵³⁵

⁵³⁴ Erkki I Kouri, "Health care and poor relief in Sweden and Finland, c. 1500–1700", i Ole Peter Grell & Andrew Cunningham, *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500–1700* (London 1997)

⁵³⁵ Sandén (2013), s 52

Men kyrkan kom att ha fortsatt stort inflytande över fattigvården i riket, inte minst sedan det i 1571 års kyrkoordning skrivits in att varje socken skulle ha en fattigstuga där socknens fattiga skulle försörjas.⁵³⁶ Också vid hospitalen hade biskoparna under lång tid under 1600-talet visitationsrätt. Åke Sandholm har, som vi sett i kapitel 2, framhållit att biskopen i Viborgs stift fortfarande 1643 oroades över att så många av platserna i hospitalet var tagna av kronotjänare och gamla soldater. Svaret som kronans representanter gav året därpå är intressant, för de hävdade att problemet med krigsmän i hospitalet skulle minska då krigsmännen från och med det året skulle få spannmålshjälp från krigsmanshuset som underhåll istället för hospitalsplats.⁵³⁷

Det som gav just sårade och gamla soldater en särställning inom fattigvården under 1500-talet verkar ha varit två saker: dels att de var kronotjänare, dels att de mist sin arbetskapacitet när de gjort sin krigstjänst. Åke Sandholm har visat att just kronotjänare ansågs ha företräde till vård framför andra, något han också påpekar var fallet i Danmark-Norge.⁵³⁸ Just nedsättningen i arbetskapacitet som en följd av krigstjänsten sågs ofta som anledningen för kronan att ge hjälp åt soldater.

Den svenska fattigvården gavs ett övergripande politiskt program i 1624 års konstitution. Just det dokumentet har Christina Unger karaktäriserat som grunden till en mer reglerad fattigvård i Sverige. Hon påpekar också att den allmänna trenden i konstitutionen var att skapa stora institutioner för att lösa specifika sociala problem. I konstitutionen finns exempelvis krigsmanshuset, men även barn- och tukthus nämnda, och nu infördes också förbud mot tiggeri i riket.⁵³⁹ Det var alltså nu som de första stegen mot en mer institutionaliserad fattigvård togs i Sverige, och krigsmanshuset var, åtminstone enligt planerna, del av programmet. Sedan dröjde det visserligen nästan två decennier till innan huset slutligen öppnade. Ett tidsmässigt mer direkt resultat av konstitutionen blev däremot det barnhus som öppnade samma år i Stockholm.

Torsten Petersson har undersökt barnhusets utveckling och han framhåller att tanken i konstitutionen var att det skulle finnas ett barnhus i varje provins, men att det inte blev något av de planerna, liksom det inte heller blev något av planerna på att skapa fler krigsmanshus än det i Vadstena. I Stockholm grundades däremot ett barnhus genom att ett kontrakt tecknades mellan kronan och Joachim Firbrandt våren 1624. Firbrandt tog

⁵³⁶ KO 1571, s 196

⁵³⁷ Sandholm (1973), s 175

⁵³⁸ Sandholm (1973), s 174

⁵³⁹ Unger (1996), s 96–97

genom kontraktet på sig att starta ett barnhus för föräldralösa barn och för barn som hade begått lättare brott. Institutionen skulle få karaktär av tukthus där samtliga barn skulle arbeta för sin försörjning.⁵⁴⁰ Barnhuset verkar ha öppnats redan senare samma år, men klagomål bland annat från borgmästaren i Stockholm tyder på att institutionen inte blev så framgångsrik som man hoppats. Redan 1630 förefaller den första inrättningen ha avvecklats.⁵⁴¹

Viktigast är att barnhuset, i kontrast till krigsmanshuset, startats inte bara av omsorgsskäl utan även av ekonomiska, vilket nog delvis kan förklara att det öppnade tidigare än krigsmanshuset. Säkert var tanken att knyta en enskild entreprenör till verksamheten en del av samma, mer ekonomiska tänkande kring de föräldralösa barnen. Christina Unger har nämligen framhållit att det fanns starka intressen som ville ha billig arbetskraft i Stockholm, och barnhuset fungerade som en tidig manufaktur för bland annat tillverkning av segelduk till flottan.⁵⁴² Kring krigsmanshuset fanns aldrig sådana intressen knutna. Gratialisterna som fick plats där behövde inte arbeta för sin försörjning, utan fick bostad och spannmål av kronan, även om idén att låta dem arbeta hade framförts av Axel Oxenstierna.

Det första barnhuset lades alltså ned, men tanken på ett barnhus fanns kvar. Genom Johannes Matthiæ's initiativ kom huset åter upp på agendan och i riksrådets protokoll går det, enligt Torsten Petersson, att följa diskussionerna om att starta ett nytt barnhus. Det var särskilt riksrådet Claes Fleming som intresserade sig för frågan i sin egenskap av överståthållare i Stockholm. Han var ju även betydelsefull för krigsmanshuset, då han både argumenterade för ombyggnationerna av de gamla klosterbyggnaderna och såg till att de ekonomiska fundamenten kom på plats för verksamheten (se kapitel 3).

Något tidigare än krigsmanshuset kom det nya barnhuset, nu kallat Allmänna barnhuset, att öppna i september 1638 på Norrmalm i Stockholm. Kronans tomt-donation, delar av kyrkotondet och enskilda donationer utgjorde den ekonomiska grunden för verksamheten.⁵⁴³ Det var därmed finansierat på samma sätt som krigsmanshuset.

Men det fanns även annan specialiserad fattigvård, som tillkom under 1600-talet, som det är intressant att jämföra krigsmanshuset med. En av dem var det underhåll som ordnades för flottans män. Carl Ekman har skrivit en översikt över dess första verk-

⁵⁴⁰ Petersson (1927), s 10–11

⁵⁴¹ Petersson (1927), s 10–11

⁵⁴² Unger (1996), s 146

⁵⁴³ Petersson (1927), s 14

samma tid, från 1642 till 1699.⁵⁴⁴ Från 1642 fanns den organisation som kallades amiralitets-armbössan, och den skulle fungera på liknande sätt som krigsmanshuskassan, det vill säga den fördelade underhåll till båtsmän som blivit sårade eller gamla under sin tjänstgöring för kronan. En skillnad fanns dock, och det var att det var pengar som båtsmännen fick från kassan.

År 1681 ombildades den här kassan för båtsmän till Amiralitets-krigsmanskassan, och namnet tyder på att det fanns en koppling till krigsmanshuskassans omorganisering vid ungefär samma tid. I stort sett fungerade kassan på samma sätt före och efter omorganisationen. En viktig skillnad mot krigsmanshuset var att båtsmännens motsvarighet till underhåll främst fungerade som en pensionskassa redan under 1600-talet. Under åren 1656–1659 fick amiralitets-armbössan 20 nya underhållstagare, och av dem var bara en enda sårad, alla andra var gamla.⁵⁴⁵

På ett annat betydelsefullt sätt skilde sig båtsmännens underhåll från soldaternas genom att det från början enbart fanns en kassa som kunde ge båtsmännen hjälp, till skillnad från soldaterna som hade både ett fysiskt hus och en kassa. I Karlskrona kom det att från 1690-talet byggas en jämförelsevis stor inrättning för båtsmän, vilken hade rum för runt 150 patienter. Här skulle främst skadade båtsmän vårdas en kortare tid och det fanns både barberare som kunde utföra kirurgisk vård och även en medicinsk läkare som kunde ta hand om invärtes sjukdomar på plats i huset. Vid ett tillfälle (1684) skrev amiralitetsmedikusen Johan Rothman att han hade besökt Karlskrona och att det då fanns hundra patienter, ”varav vid pass 30 st., som sig ben och fötter avfrusit hava äro”.⁵⁴⁶ Johan Rothmans kommentar visar att det i första hand var fråga om tillfällig sjukvård av skadade båtsmän, och ingen inrättning där man bodde en längre tid som i krigsmanshuset i Vadstena.

Ungefär vid samma tid, 1686, inrättades det så kallade Drottninghuset i Stockholm intill Johannes kyrka genom en donation av drottning Ulrika Eleonora (1656–1693, gift med Karl XI). Tillkomsten av huset har av Ulla Johanson kopplats till 1686 år kyrkolag, som upprepade påbudet om att det var församlingens plikt att uppföra en fattigstuga vid kyrkan i socknen.⁵⁴⁷ Från 1692 finns de första räkenskaperna bevarade över vilka som bodde i huset, och det visar sig att ungefär hälften av kvinnorna var änkor efter soldater,

⁵⁴⁴ Ekman (1962)

⁵⁴⁵ Ekman (1962), s 52–53

⁵⁴⁶ Lindskog (1951), s 106–108

⁵⁴⁷ Ulla Johanson, ”Drottninghushjon och andra fattiga i Stockholm: Glimtar från Drottninghusets första halvsekel”, i Björn Hallerdt, red, *Drottninghuset 300 år* (Stockholm 1986), s 9

och två av de tretton männen i inrättningen var gamla krigare.⁵⁴⁸ Det kan framhållas att Drottninghuset måste ha varit en relativt betydelsefull inrättning, då den inhyste fler personer än krigsmanshuset gjorde till och med när det bodde som flest där. Behovet av hjälp för just kvinnor, och då kanske särskilt soldatänkor, verkar ha varit fortsatt stort, och placeringen av huset i Stockholm gjorde säkert också sitt till för att institutionen skulle bli så pass stor. Från 1721, det vill säga det år som stora nordiska kriget tog slut, fick nämligen enbart kvinnor tas in i Drottninghuset.⁵⁴⁹

Från institutioner och inrättningar ska vi nu vända blicken mot andra former av hjälp som kronan ordnade. Mary Elizabeth Ailes har undersökt soldatänkor i anslutning till två andra fredsslut, nämligen Westfaliska freden och Köpenhamnsfreden 1660.⁵⁵⁰ Hon har granskat 236 suppliker som soldatänkor skickade in till olika delar av administrationen från den här tiden, antingen direkt till kungen, till riksrådet eller till krigskollegium.⁵⁵¹ Genom det kan hon visa två intressanta saker som sätter krigsmanshuset i perspektiv, först att soldatänkor ofta bad om hjälp, sedan att kronan inte sällan gav underhåll till dem. Soldatänkor kunde framför allt skriva till kronan och be om hjälp, antingen om finansiell hjälp (såsom utbetalning av inestående löner, obetalda pensioner eller andra skulder som kronan hade till soldatfamiljen) eller om rätten att behålla donationer som maken fått som lön för sin krigstjänst.⁵⁵²

Ailes visar även att de hustrur som bor i krigsmanshuset tvingas lämna institutionen ganska omgående efter makens död, men att det också det fanns de som sökte vidare finansiellt stöd från kronan efter att de blivit änkor i krigsmanshuset. Men om de fick den kompensationen eller inte framgår däremot inte av hennes undersökning.⁵⁵³

Ailes visar också att det fanns tankar om att kronan borde ha ett långtgående ansvar inte bara för sårade och gamla soldater, utan för hela deras familjer. Soldatänkor kunde till exempel få så kallade nådår, alltså att de fick behålla den avlidne makens lön ett år (tanken var fram tills de gifte om sig),⁵⁵⁴ och genom en förändring år 1633 av Norrköpings beslut från 1604 fick soldatänkor även rätt att behålla sin makes jorddonationer tills de gifte om sig.⁵⁵⁵

⁵⁴⁸ Johansson (1986), s 12. 62 av 122 kvinnor och 2 av 13 män

⁵⁴⁹ Johansson (1986), s 19

⁵⁵⁰ Mary Elizabeth Ailes, "Wars, Widows, and State Formation in 17th Century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 2006:1, s 19

⁵⁵¹ Ailes (2006), s 22

⁵⁵² Ailes (2006), s 19

⁵⁵³ Ailes (2006), s 22

⁵⁵⁴ Ailes (2006), s 21

⁵⁵⁵ Ailes (2006), s 17

Just kronans praxis kring jorrdonationer under 1600-talet har Christina Prytz studerat i sin avhandling. Hon ser ett par tydliga mönster i kronans donationspolitik, där ett av de främsta var ambitionen att knyta dugliga personer till kronans tjänst under längre tid. Hon pekar också på att det inte bara var som belöning för militära framgångar eller som ren löneersättning som donationer utfärdades av kronan, utan att de dessutom ofta gavs till vanliga soldater eller till officerare som blivit skadade under sin krigstjänst. En donation kunde också ges alldeles i slutet av deras tjänstgöring som en slags förstärkning av pensionen.⁵⁵⁶ Prytz har liksom Ailes pekat på vikten av att det var hela familjen, eller hushållet, som kronan förpliktigade sig att underhålla. Det var därför, framhåller båda, som kronan engagerade sig så pass mycket inte bara i soldaternas underhåll utan också i änkornas och barnens.⁵⁵⁷ Både Prytz och Ailes slutsatser stämmer väl överens med de resultat som jag kommit fram till angående krigsmanshuset och kronans försök att ta hand om hela familjer.

Som avslutning på det här avsnittet där jag har diskuterat krigsmanshuset som institution tänkte jag knyta an till inledningens definition av begreppet institution. Vad säger mina resultat om den institution som statsmakten skapade för sårade och gamla soldater i Vadstena? Och kan institutionsbegreppet ge något ytterligare perspektiv på min kartläggning av krigsmanshuset?

I stort sett menar jag att Vadstena krigsmanshus är en institution i den mening som Thomas Brante ger den i Nationalencyklopedin. Det är en definition som trycker på att institutioner kodifierar, skapar och sprider de normer som finns i samhället.⁵⁵⁸ Genom krigsmanshuset skapades normer kring vilka som skulle få hjälp och stöd av kronan. Själva institutionen tydliggjorde vilka som skulle få det, jämfört med hur det hade varit tidigare. Men mer än så fick institutionen betydelse genom att skapa mönster för hur underhållet eller stödet fördelades. Det fysiska krigsmanshuset i Vadstena fick det genom att byggnaderna där satte sina begränsningar och för att de fanns på plats sedan klostertiden. De byggdes visserligen om en del, men i grunden var krigsmanshusets byggnadsplan ungefär densamma som klostrets, med allt vad det innebar från hur byggnaderna låg i förhållande till varandra till hur rummen i huset var placerade. Institution-

⁵⁵⁶ Prytz (2013), s 78–81

⁵⁵⁷ Ailes (2006), s 28; Prytz (2013), s 214–217

⁵⁵⁸ Thomas Brante, "Institution", *Nationalencyklopedin*.

<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/institution> (hämtad 2016-12-16)

en i Vadstena följde dessutom vissa uppsatta regler, de första tillkomna 1641, och senare kompletterade 1679 och 1739.

Dessa regler skapade ännu tydligare normer, inte bara för att kodifiera vilka som skulle få hjälp och stöd, utan också för hur gratialisterna skulle bete sig. De måste sköta sig, anpassa sig och till exempel inte dricka för mycket alkohol för att få fortsatt hjälp från kronan. Från början gällde reglerna tydligast dem som bodde i huset, men särskilt i revisionen 1739 betonades det att de avslutande punkterna gällde också de soldater som bodde i hemsocknarna. På det sättet spreds institutionens normer till att gälla underhållet generellt i riket och de blev på det sättet inte bara begränsade till de fysiska byggnaderna i Vadstena.

Krigsmanshuset och den ordinarie fattigvården

Krigsmanshuset kan också ses i ljuset av den mer allmänna fattigvårdens utveckling under 1600- och 1700-talen. Den har för 1600-talets del undersökts av Christina Unger, och för 1700-talets av Ulla Johanson.⁵⁵⁹ Båda fokuserar främst på Stockholm, men gör samtidigt bredare jämförelser både med Sverige generellt och även internationellt, vilket gör dem användbara i det här sammanhanget.

Unger gör framför allt tre observationer som är av stort intresse för min studie. Den första är att även så kallat ”rätta fattiga”, personer som ansågs ha rätt till understöd, ofta betraktades med misstänksamhet från exempelvis myndigheternas sida. Det stämmer väl överens med den bild som jag visat i kapitel 2 om kyrkans inställning till soldater och hur de kopplades till tiggeri och allmän oordning, både i riket och vid hospitalen.

Det andra är att Unger har påpekat att myndigheterna blev tydligare i att skilja mellan fattiga och handikappade/skadade och se till att de hamnade vid olika institutioner under 1600-talet. De förra hamnade i de flesta fall på fattighusen (som Drottninghuset), medan de senare fick plats på hospitalen.⁵⁶⁰ Det stämmer väl in med etableringen av krigsmanshuset under 1600-talet, genom att det var en specialiserad institution, skapad för att enbart ge hjälp åt sårade och gamla soldater, vilka fram till dess varit hänvisade till övriga allmänna hospital.

⁵⁵⁹ Unger (1996); Ulla Johanson, *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet: Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden* (Stockholm 1984)

⁵⁶⁰ Unger (1996), s 147

Den tredje observationen som Unger har gjort som är av betydelse för den här studien är att efter tiggarrordningen 1642 betonades mer än tidigare att enbart boende i socknen eller staden skulle få hjälp där. Det kopplar hon till att magistraten under 1660-talet ofta underströk att fattiga krigare var krigskollegiums ansvar, medan båtsmän var amiralitetskollegiums.⁵⁶¹ För under senare delen av 1600-talet är det enligt Unger tydligt att det blivit mer diskussion om vilken inrättning som var ansvarig för vilka fattiga, om det var soldater var det krigskollegium, var det båtsmän var det amiralitetskollegium, annars var det staden eller socknen.⁵⁶²

Ulla Johansson visar för 1700-talet att fattigvården i riket under lång tid var påverkad av 1686 års kyrkolag. Enligt den framhölls att 1642 års tiggarrordning skulle gälla, med sin striktare kontroll både av tiggeri och lösdriveri, och betoning av de enskilda församlingarnas ansvar för sina egna fattiga. Där blev uppförandet av fattigstugor det som framför allt fick betydelse, och det beslutet som först setts i 1571 års kyrkoordning upprepades alltså i kyrkolagen över hundra år senare.⁵⁶³ Runt 1750 hade de flesta församlingar inom Stockholms län fattigstugor, men det var ändå inte tillräckligt för att alla fattiga skulle få hjälp.⁵⁶⁴ Till följd av svår missväxt infördes en förordning 1698 som bestämde att socknarnas kollekt oavkortat skulle gå till fattigvård, jämte avgifter bland annat på testamenterad egendom.⁵⁶⁵ Den förändringen kan jämföras med krigsmanshusets förändrade finansiering under Karl XI:s regering, då den istället för enbart jordränner från den tiden till stor del bestod av avgifter från offentliga institutioner och från befordringar. Principen verkar ha varit densamma för att förstärka båda typerna av underhåll.

Runt 1720 bestod den offentliga fattigvården i Stockholm av tre institutioner, nämligen Danvikens hospital, Barnhuset och Drottninghuset.⁵⁶⁶ Men underhållet räckte inte till de många fattiga som behövde hjälp, och som jag visade i kapitel 4 gällde samma sak för krigsmanshuset som efter det långa kriget hade bristande ekonomiska resurser och under en period till och med inte tog in några nya gratialister, något som Martin

⁵⁶¹ Unger (1996), s 187–188

⁵⁶² Unger (1996), s 187–188

⁵⁶³ Johanson (1984), s 25

⁵⁶⁴ Johanson (1984), s 93

⁵⁶⁵ Johanson (1984), s 25

⁵⁶⁶ Johanson (1984), s 33

Almbjär har pekat på i sin avhandling om supplikärenden som skickades in till kronan under frihetstiden.⁵⁶⁷

Frågan om hur fattigdomen och de många tiggarna skulle hjälpas började enligt Ulla Johanson diskuteras på allvar först runt 1748. Det dröjde lång tid innan några konkreta resultat syntes av diskussionerna, men Johanson framhåller att privata initiativ var avgörande för att fattigvården kunde fungera någorlunda väl vid den här tiden. Samtidigt drogs krigsmanshuset med stora ekonomiska bekymmer och det var slutligen ekonomin som gjorde att själva det fysiska krigsmanshuset i Vadstena stängdes. Då hade ganska nyligen 1763 års förordning för hospitalen införts och åtminstone var det tänkt att den skulle förändra förutsättningarna för hospitalens verksamhet genom att de främst skulle ta hand om psykiskt sjuka. Medicinens etablering och den allmänna utvecklingen gick mot en allt tydligare specialisering av olika vårdinrättningar under 1700-talet.⁵⁶⁸

Slutligen är det viktigt att understryka att krigsmanshuset inte var den enda stora institution vars verksamhet förändrades på 1780-talet. Samma sak gällde barnhuset, sedan Gustav III fattat ett beslut om att barn inte skulle växa upp på institutioner. Barnhuset blev från den tiden en plats där främst föräldralösa barn bodde i väntan på att få placering i en fosterfamilj, och från den tiden arbetar inte heller barnen.⁵⁶⁹

Avslutningsvis kan jag alltså konstatera att krigsmanshuset i stora drag fungerade och förändrades som övrig fattigvård. När det uppstod större problem med många fattiga, som kring 1640, vid sekelskiftet 1700 eller på 1720- och 1730-talen, märks det också i krigsmanshusets verksamhet. Den första av de här perioderna var avstampet och betydde mycket för krigsmanshusets etablering, medan särskilt den sista perioden innebär att krigsmanshuset inte kunde erbjuda hjälp till alla soldater som behövde det. Den viktigaste skillnaden mellan krigsmanshuset och övrig fattigvård var att den hjälp som denna institution erbjöd bara fokuserade på en viss typ av fattiga (soldater), medan den viktigaste likheten var att de ekonomiska grundvalarna för verksamheten i krigsmanshuset var underkastade väldigt likartade villkor som övrig fattigvård. Några egentligt nya resurser avsatte kronan aldrig för att hjälpa sårade och gamla soldater specifikt, utan de fick oftast förlita sig på de ramar som redan var satta för institutionens verksamhet.

⁵⁶⁷ Martin Almbjär, *The Voice of the People? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772* (Umeå 2016), s 178

⁵⁶⁸ Otto Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812, band I & III* (Stockholm 1891–1893)

⁵⁶⁹ Mats Hayen & Per-Johan Ödman, *Främlingar i vardagen: Liv och pedagogik vid Stora barnhuset i Stockholm på 1700-talet* (Stockholm 2004), s 178

En av utgångspunkterna för den här avhandlingen är uppkomsten av militärstaten under 1600-talet och den betydelse det fick för tillkomsten av Vadstena krigsmanshus. Kopplingen mellan statsmaktens förändring och utveckling under krigsmanshusets verksamhetstid är förstås tydlig genom att det var statsmakten som låg bakom skapandet av institutionen. Krigsmanshuset skulle lösa ett problem som hade uppkommit genom statsmaktens ambitioner och agerande – kriget. Här ska jag diskutera relationen mellan statsbildningen och de former som krigsmanshuset fick.

Statsbildningsbegreppet som jag använder det kommer alltså främst från Charles Tilly och Jan Glete. Tilly framhåller att statsbildningen uppkom som en följd av nödvändigheten att förhandla mellan olika grupper i samhället om resurserna. Han menar att det var möjligheten att bedriva krig som var statsmaktens främsta drivkraft och att det var viljan att använda skatter, utskrivningar och annat till militärsektorn som drev på utvecklingen. Tilly har även påpekat att det var fråga om en process utan en särskild riktning, eller rättare sagt där riktningen enbart kan identifieras i ett efterhandsperspektiv. Han skriver nämligen: "Rarely did Europe's princes have in mind a precise model of the sort of state they were producing, and even more rarely did they act efficiently to produce such a model state."⁵⁷⁰ Tilly framhåller alltså att furstarna sällan hade en modell eller plan för den statsmakt som de skapade, och ännu mindre hade effektiva medel att realisera och genomföra dem. I den meningen kan vi med Tilly tala om ett *statsbildande* under tidigmodern tid, snarare än de vanliga begreppen *statsbyggande* eller *statsformerande*. Utifrån både Tillys undersökningar, och vad mitt exempel krigsmanshuset har visat, tyder det på att statsmaktens framväxt var mer slumpartad än vad orden byggande och formerande antyder.

Men vad var det då för statsmakt som bildades? Jan Glete har pekat på att det råder olika uppfattning bland forskare om vad som karakteriserar en modern statsapparat. En del hävdar att det är förmågan att monopolisera våld inom ett visst territorium och suveränitet mot andra statsmakter som utgör grunden (i Max Webers anda), medan andra forskare fokuserat mer på professionaliseringen av statsapparaten, av framväxten av en

⁵⁷⁰ Tilly (1992), s 25

mer självständig och regelstyrd byråkrati och administration som i någon mån gör kungen överflödig i den dagliga verksamheten.⁵⁷¹

Om vi tittar på Sverige märker man snart att den svenska statsbildningen har tolkats så olika att det med Jan Gletes ord kan förefalla ”som om ’staten’ grundlagts två gånger”.⁵⁷² Anledningen till det står, påpekar Glete, att söka i de två skilda definitionerna av vad en statsmakt är. På 1500-talet fanns det en form av statsmakt som (i stort sett) kunde upprätthålla våldsmonopol inom ett visst territorium, men en mer utbyggd statsapparat med regelstyrd administration utvecklades däremot först på 1600-talet. Under 1500-talet var det kungen och hans närmaste rådgivare som utgjorde statsmakten. Både Gustav Vasa och hans söner utövade en i högsta grad personligt präglad kungamakt genom att de till stor del litade på ofrälse sekreterare och hade en liten formell statsapparat med få fasta ämbetsmän anställda. Johan Holm har visat att det var få adelsmän som var involverade i den här statsapparaten.⁵⁷³

En orsak till att statsmakten tycks ha grundats två gånger har också enligt Mats Hallenberg och Johan Holm att göra med att kortare tidsintervall ofta har studerats. Det ger enligt dem följden att oftast har en faktor lyfts fram som orsak till att statsbildningen kommit igång. Hallenberg och Holm företräder en modell för statsbildning som min studie anknyter till, där flera olika perspektiv är betydelsefulla och vägs samman. De trycker på att man måste ta hänsyn till alltifrån interna och externa maktkamper till ekonomiskt tryck på tillgången till rikets resurser till förhandlingar mellan olika politiska representanter för att förstå hur det kom sig vilken väg statsbildningen slog in på.⁵⁷⁴

Statsmaktens utveckling påverkade formerna för underhåll till soldaterna. Under 1500-talet har jag visat att det främst var enskilda gåvor (pengar eller spannmål) eller plats vid hospitalen eller någon av de kungliga gårdarna eller slotten. Då var kungamakten personlig och statsmakten hade en obetydligt utbyggd administration. Någon mer omfattande typ av underhåll till fler sårade och gamla soldater organiserades inte under perioden fram till runt 1640. Det hade, som jag har argumenterat för, direkt praktiska orsaker, som utskrivningssystemets tillkomst, fler och långvarigare krig och därmed ett ökat antal hemvändande sårade soldater som skulle få plats vid de ordinarie hospitalen. Men det fanns också en annan praktisk omständighet som, tror jag, omöjliggjorde skap-

⁵⁷¹ Glete (2005), s 4

⁵⁷² Glete (2005), s 4

⁵⁷³ Holm (2007), s 66–70

⁵⁷⁴ Mats Hallenberg & Johan Holm, *Man ur huse: Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidigmodern tid* (Lund 2016), framför allt s 31–35 och 38–39

andet av krigsmanshuset eller för den delen någon motsvarande större organisation åren före (cirka) 1640. Den omständigheten hänger alltså samman med statsmaktens utveckling. Före 1640 fanns knappast någon tillräckligt utvecklad statsapparat som kunde skapa, sköta och driva en mer omfattande och från övrig fattigvård självständig organisation som krigsmanshuset.

Gustav II Adolfs regering (1611–1632) kan alltså betecknas som tidpunkten då en mer formell och regelstyrd statsapparat började utvecklas. Centrala ämbetsverk skapades i Stockholm, bland dem krigskollegium som grundades genom ett kungligt beslut i juni 1630, och kort senare fick kollegiet ansvar för sårade och gamla soldater.⁵⁷⁵ Den statsapparat som utvecklades under framför allt 1620-talet var den militärstat som bland andra Sven A Nilsson har kallat den. Med den drogs även andra delar av statsapparaten än de strikt militära med i militariseringen och i de behov som kriget ställde. Gunnar Artéus har visat att den här militariseringen är särskilt tydlig under Gustav II Adolfs regering, men att det inte går att se något sådant mönster under Vasasönerna.⁵⁷⁶

Jan Glete har pekat på den tydliga kopplingen mellan den statsapparat som utvecklades i Sverige och de särskilda förutsättningar som skapats genom att det relativt fattiga riket hade stormaktsambitioner.⁵⁷⁷ Anspråken vilade, understryker Glete, på utskrivet folk från den egna befolkningen. Men de stora politiska målen på kontinenten under trettioåriga kriget hade Sverige aldrig kunnat upprätthålla utan att också ha en effektiv skatteuppbörd som gjorde det möjligt för statsmakten att betala för värvade soldater som kunde förstärka de svenska regementena. Det byggde, visar Glete, in en svaghet i den svenska statsmakten som gjorde att den fick mer svårigheter än många andra riken att växla från ett krigs- till ett fredstillstånd och tvärtom. Det har i sin tur använts som en förklaring till varför Sverige var inblandat i krig under så långa perioder av 1600-talet. Den svenska statsmakten var, så sett, beroende av ständig expansion: Den dag expansionen slutade och soldaterna måste hemförlovas hade den svenska kronan inte tillräckligt med pengar för att åter värva en armé. Sverige var på det sättet beroende av att ett annat land tvingades att betala för de många krigen.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Nils Edén, *Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602–1634)* (Uppsala 1902), s 274–282

⁵⁷⁶ Artéus (1986), s 119–120

⁵⁷⁷ Tilly (1992), s 28–31; Glete (2002), s 51–52

⁵⁷⁸ Glete (2002), s 210–212

De senaste decenniernas statsbildningsforskning har ifrågasatt tidigare generationer, till exempel Perry Andersons, som betonar hur stark statsmakten blir under tidigmodern tid.⁵⁷⁹ Redan Tilly hävdade dock att statsmakten befann sig i en förhandlingssituation, och alltså inte kunde bedriva ren utpressning. Senare tiders forskare som Peter Burke har visat att enväldet under Ludvig XIV inte var så kraftfullt eller enhetligt som den konst och propaganda kungen omgavs av lät påskina.⁵⁸⁰ Istället har många forskare, däribland Tilly, tryckt på att de tidigmoderna statsmakterna ständigt var beroende av förhandlingsprocesser mellan olika intressegrupper. Statsbildningen var alltså inte ett ensidigt utpressande från överhetens sida, utan ett utväxlande av fördelar mellan olika grupper i samhället. I svensk forskning har exempelvis Mats Hallenberg visat hur Gustav Vasa använde olika sätt för att skapa inflytande på det lokala planet i Sverige under 1500-talet. En av de åtgärder kungen genomförde var att tillsätta mer lojala fogdar som kunde företräda kungamaktens intressen, men de behövde vara lyhörda för att det inte skulle bli orolig stämning i lokalsamhället.⁵⁸¹ Johan Holm har undersökt hur den politiska representationen blev allt viktigare under 1600-talet och hur Gustav II Adolf försökte spela ut olika parter, ofta de olika ständerna, mot varandra för att få stöd för sin nästan alltid krigiskt inriktade politik.⁵⁸²

Resursuttaget motiverades ofta av den svenska överheten, kanske tydligast av Gustav II Adolf, med hänvisning till att riket måste beskyddas mot yttre fiender. Sven A Nilsson har visat hur kungen fick igenom hårda utskrivningar och en rad andra eftergifter från riksdagarna på 1620-talet och hur till och med Axel Oxenstierna användes som kronans advokat inför övriga riksrådet om hur krigets nödvändighet och ofrånkomlighet tvingade till upoffringar.⁵⁸³

Just kopplingen mellan kronans hjälp till soldater och den framväxande statsmaktens legitimitet är tydlig, särskilt när det gäller krigsmanshusets grundande. Det var knappast en slump att Gustav II Adolf först nämnde planerna på ett särskilt krigsmanshus, eller ”soldathospital” som han kallade det, i krigsartiklarna från 1621 och som kan kopplas till hans omdaning av armén. Utskrivningssystemet som infördes då behövde

⁵⁷⁹ Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling* (Lund 1974), s 15–43. För en sammanfattning av kritiken mot absolutismen som analytiskt begrepp, se exempelvis Klas Nilsson, *The Money of Monarchs: The Importance of Non-Tax Revenue for Autocratic Rule in Early Modern Sweden* (Lund 2017), s 83–85

⁵⁸⁰ Peter Burke, *En kung blir till: Myter och propaganda kring Ludvig XIV* (Stockholm 1996), s 167–193

⁵⁸¹ Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket: Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm 2001), s 266–270

⁵⁸² Holm (2005), s 394–395

⁵⁸³ Nilsson (1994), s 121–122

legitimeras och bekräftas, inte minst av bönderna som skulle gå med på att bli utskrivna i krigstjänst. Eva Österberg har tryckt på att maktstater, oavsett hur starka de än blev, hade legitimitetsproblem i den meningen att de behövde kunna uppfattas som legitima i sina maktanspråk. De behövde omfattas av den uppfattningen inte bara från en elit, utan från den breda massan i samhället.⁵⁸⁴

Kronan behövde alltså brett stöd för att kunna genomföra omstruktureringen av krigsmakten och det kunde de få genom att tilltala ständerna. Johan Holm har beskrivit legitimiteten som en ”färskvara”, och det märks genom att kungen gång på gång behövde få bekräftelse på att folket stod bakom besluten, och han kopplar det till Gustav II Adolfs benägenhet att godkänna besvär som skickades in till riksdagarna.⁵⁸⁵ Kungens tanke om att genom krigsmanshuset få folket att ”godvilligen tjäna deras fädernesland” (1622) kan direkt kopplas till att han förefaller medveten om att han var beroende av ständernas lojalitet för att kunna genomföra sin krigspolitik.

Även forskare som har pekat på den svenska statsmaktens militarisering, som Sven A Nilsson, har samtidigt visat att det skedde med folkets direkta eller indirekta godkännande.⁵⁸⁶ Att den svenska statsmakten behövde få sin legitimitet bekräftad för att få folket att stötta de resurskrävande krigen har Anna Maria Forssberg och Johan Holm framhållit.⁵⁸⁷ Joachim Östlund har framhållit en annan viktig aspekt, nämligen att få folket involverade i rikets angelägenheter. Han har visat hur statsmakten medvetet försökte skapa bilden av riket och gemenskapen mellan kung och folk från senare delen av 1600-talet, och han har framhållit att kronan använde kyrkan som ett medium för det.⁵⁸⁸

Om den svenska militärstaten enbart hade varit en fråga om att få ut så mycket resurser som möjligt från befolkningen hade krigsmanshusets tillkomst varit svårt att förklara, men det är uppenbart att statsmakten hade fler rationaliteter att följa. Försöken att få ständernas stöd för krigspolitiken har Sven A Nilsson kallat för ”politisk mobilisering”.⁵⁸⁹ Det var genom behovet av det här politiska stödet som frågan om krigsmanshuset blev aktuell, något som även tidsmässigt kan kopplas samman med allt större krigsansträngningar och utskrivningar.

⁵⁸⁴ Eva Österberg, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia* 1989, s 74

⁵⁸⁵ Holm (2005), s 396

⁵⁸⁶ Nilsson (1994), s 121–122; Holm (2005), s 392 och s 396

⁵⁸⁷ Forssberg (2005), s 292–294; Holm (2005), s 396

⁵⁸⁸ Joachim Östlund, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott* (Lund 2007)

⁵⁸⁹ Nilsson (1994), framför allt s 121–122

När det gäller själva förvaltningen och organisationen av krigsmanshuset har den, som jag har argumenterat för och visat i avhandlingen, gått hand i hand med utvecklingen av den svenska statsmakten. Det var när statsmakten blev mer administrativt utbyggd under 1630-talet och fler ämbetsmän kunde arbeta med frågor som rörde administration och ekonomi som krigsmanshusets verksamhet kom igång. I början var de personer som var knutna till inrättningen i första hand militärer, antingen fortfarande aktiva sådana som Lars Kagg, eller sådana som lämnat aktiv krigstjänst och fått en mer administrativ roll, som de båda inspektörerna Claude de Laval eller David Dachsberg.

Ännu tydligare syns statsbildningens utveckling under Karl XI:s omfattande reformer av krigsmanshuset och dess organisation. Under Karl XI:s regering var flera av krigsråden militäradministratörer som helt saknade militär bakgrund, som Jonas Palmgren. Han var ett exempel på en generation av ämbetsmän som var ett resultat, skulle jag hävda, av statsmaktens utveckling och av administrationens växande betydelse. Palmgren och andra efter honom var mer professionella ämbetsmän och de var utbildade för administrativa uppgifter. Under den här tiden hade alltså statsmakten vuxit i omfattning och professionalitet så att den kunde genomföra ett så pass avancerat projekt som det var att administrera den omfattande verksamheten som rörde krigsmanshuset och krigsmanshuskassan. Administratörerna var tvungna att hålla rätt på allt från avgifter som skulle komma in till verksamheten, till att rätt mängder av spannmål utbetalades till soldaterna. Det går också att koppla den utvecklingen till att krigsmanshuskassans verksamhet blev alltmer omfattande. Vid samma tid började arbetstiderna för de statliga ämbetsmännen att slås fast, vilket Anders Florén har påpekat, och det markerar en tydligare övergång mellan ett mer personligt förhållningssätt till arbete till ett mer professionellt och yrkesmässigt där arbetsuppgifterna var allt mindre beroende av vem som utförde dem.⁵⁹⁰

Glidningen i vad statsmakten uppfattade som mest betydelsefullt att satsa resurser på är framträdande under Karl XI:s regering. Då präglas statsledningen av en sorts pragmatism och man hanterar problem när de uppstod utan någon långsiktig plan. Det knyter an till Charles Tillys anmärkning om att företrädarna för statsmakten inte kunde veta vart statsbildningen skulle leda.⁵⁹¹ I ett läge när statsmakten hade möjlighet att satsa mer på att distribuera underhåll i form av spannmål genom krigsmanshuskassan

⁵⁹⁰ Anders Florén, "Nya roller, nya krav: Några drag i den svenska nationalstatens formering", *Historisk tidskrift* 1987:4, s 527

⁵⁹¹ Tilly (1992), s 25

till boende runtom i riket valde man att göra det, kanske för att förutsättningarna för det fanns på plats. Samtidigt visar utvecklingen kring amiralitets-armbössan att det inte verkar ha funnits någon övergripande strategi från statsmaktens sida när man skapade ett underhåll för behövande grupper. När det gäller amiralitets-armbössan gick utvecklingen, som vi sett, snarast i motsatt riktning mot krigsmanshuset där amiralitets-armbössan hade varit grunden från 1642, vilken först på 1690-talet kompletterades med en institution motsvarande den i Vadstena.⁵⁹²

Det var alltså först under de sista decennierna av 1600-talet som statsmakten blivit tillräckligt professionell för att kunna sköta en mer omfattande administration. Den utveckling som tagit sin början under Gustav II Adolfs styre och fram till 1640-talet med en ökande byråkratisering fullföljdes därmed under framför allt Karl XI:s regering. En fortsatt förändring av den högsta ledningen av krigsmanshuset skedde under början av 1700-talet, då den försköts från att ha bestått av främst före detta militärer till att bli styrd av civila ämbetsmän. Även i krigskollegium, där krigsrådet Nils Reuterholm var direktör för krigsmanshuset 1719–1732, blev inriktningen alltmer civil. Reuterholm hade liksom Palmgren en civil bakgrund efter att ha börjat som sekreterare och sedan hade han avancerat inom administrationen för att till sist bli hög chef inom krigskollegium.⁵⁹³ Det var sedan det som blev den vanliga karriärgången under 1700-talet, även om inspektorn Magnus Strålenhielm utgjorde ett undantag. Som tjugooråring hade han fått avsked som löjtnant efter att ha blivit sårad under fälttåget mot Norge 1718 och bara fyra år senare blev han krigsmanshusets inspektor.⁵⁹⁴

Runt år 1700 var statsbildningen i stora delar av Europa genomförd, framhåller Jan Glete. Han jämför med Europa år 1500, då det inte fanns något rike (möjligen undantaget Frankrike) som hade en stående armé och som kunde beskatta befolkningen effektivt. År 1700 var båda de delarna snarare karaktäristiska för en europeisk statsmakt som Sverige. Glete framhåller att från den tiden var statsmakterna i Europa utvecklade till ”a European power system where the strength of the permanent military and naval forces was the parameter of diplomacy and international prestige”.⁵⁹⁵

⁵⁹² Lindskog (1951), s 106–108

⁵⁹³ Ericsson (1998–2000), s 33

⁵⁹⁴ VaLa: *Vadstena krigsmanshus församlingsbok, 1687–1784*

⁵⁹⁵ Glete (2002), s 41

Statsapparaterna var därmed uppbyggda för att kunna konkurrera med varandra på det sätt som Tilly har beskrivit. Men även om statsapparaterna och stora delar av dem var till för det militariserade samhället, fanns det som exempelvis Maria Sjöberg har pekat på inga avgörande gränser mellan militära och civila områden.⁵⁹⁶ Så även om mer än hälften av utgifterna ur den svenska statskassan fortsatte att gå till krigsmakten började man ändå under framför allt 1760-talet skymta en begynnande demilitarisering av samhället. I Sverige skyndades den utvecklingen på genom att krigen blev färre, och i takt med det sjönk statusen för framför allt officersyrket.⁵⁹⁷

Under 1700-talets sista decennier präglades Sverige av snabb social och ekonomisk förändring där jordbrukets betydelse successivt minskade, om än långsamt till en början. Gunnar Artéus har framhållit att det här var en lång process som pågick från 1760-talet och som inte var avslutad förrän på 1920-talet. Den innebar att militärens ställning i samhället minskade. Artéus betonar att officerskårens tidigare starka ställning minskar, att de förlorar sina privilegier och att adelsståndet på sikt minskade i betydelse. Samtidigt blev hovet under Gustav III:s regering allt mer betydelsefullt.⁵⁹⁸ Allt det här bidrog till att den militärstat som hade vuxit fram under 1600-talet och där krigsmanshuset varit en del successivt ersattes av en annan och mer fredligt inriktad statsapparat. Där behövdes inget krigsmanshus.

⁵⁹⁶ Sjöberg (2009), s 5

⁵⁹⁷ Artéus (1982), s 389–391

⁵⁹⁸ Artéus (1982), s 390

7. Sammanfattning och slutord

I den här avhandlingen har jag studerat det stöd och underhåll som den svenska kronan organiserade åt gamla och sårade soldater vid Vadstena krigsmanshus mellan åren cirka 1640–1780. Mitt fokus har varit själva institutionen i Vadstena, krigsmanshuset, även om det har varit nödvändigt att göra utblickar till sådant som krigsmanshuskassan, dess funktion och historien bakom att kronan överhuvud gavs ansvar för krigsskadade eller gamla soldater.

Avhandlingen har kretsat kring fyra huvudfrågor, som kapitel 2–5 i tur och ordning har besvarat, nämligen: 1) När började tanken att kronan skulle hjälpa sårade och gamla soldater etableras? 2) Hur organiserades och förändrades krigsmanshusets administration och finansiering? 3) Vilket stöd och underhåll fick soldaterna, hur många var gratialisterna och hur fungerade livet i krigsmanshuset? 4) Hur kom det sig att krigsmanshuset stängdes?

De insatser som den svenska kronan gjorde för sårade och gamla soldater började synas i en rad beslut och dokument från 1500-talet. Under medeltiden hade soldaterna av många anledningar inte varit föremål för särskild hjälp, antagligen främst för att de bara tjänstgjorde tillfälligt och för att de ännu var relativt få.

På 1500-talet förändrades krigsföringen. Den svenska armén blev, liksom arméer i de flesta andra europeiska länder, alltmer permanent. Det motiverade kronan att organisera hjälp för sårade och gamla soldater. Det stöd som kronan då gav åt soldater gavs främst via hospitalen. Kronan kunde dock även hjälpa på annat sätt, som att ge enskilda soldater uppehälle vid ett kungligt slott eller en kunglig gård. Den tredje varianten av hjälp som kronan stod för under 1500- och tidigt 1600-tal var spannmåls- och penninghjälp, antingen vid ett enda tillfälle eller för soldaten att få årligen.

Det fanns som jag har visat också planer på att skapa mer institutionella ramverk för kronans hjälp för sårade och gamla soldater så tidigt som under 1560-talet. Planerna finns i två instruktioner från Erik XIV:s regering. I dem formuleras tanken att skapa ett särskilt hospital för just sårade soldater, och några år senare (1568) skrivs ett kungligt brev som stadgat att soldater ska få pension. Inget av dem kom dock att förverkligas,

men de visar på en i sammanhanget intressant ambition från kronans sida att försöka göra underhållet mer institutionaliserat.

Fram till åren runt 1640 fanns alltså tre huvudsakliga sätt som kronan gav hjälp på, hospitalsuppehälle, plats vid någon av kronans gårdar eller slott och slutligen penning- eller spannmåls gåvor. Underhållet karaktäriserades av att det gavs till en enskild soldat vid ett enskilt tillfälle. Kring 1640 förändrades underhållet för sårade och gamla soldater markant. Då klargjordes vilken del av statsapparaten som hade ansvar för den här gruppen av behövande, vilket var krigskollegium, och det var i sin tur krigskollegium som organiserade krigsmanshuset. Redan från början fick det formen dels av en fysisk inrättning i de gamla klosterbyggnaderna i Vadstena, dels av en spannmålskassa som distribuerade spannmål till soldater boende i hemsocknarna.

Förklaringen till varför underhållet förändrades markant vid den här tiden är att flera faktorer då ökade trycket på de gamla underhållssystemen. Till att börja med förändrades arméorganisationen. Gustav II Adolf genomförde runt 1620 en omfattande omorganisering av armén, och viktigast i det här sammanhanget är att soldaterna nu blev tvångsutskrivna genom rotesystemet (tidigare var de inte lika uppenbart tvingade till krigstjänst). Men utskrivningarna behövde godkännas av riksdagen. Det satte press på kungamakten att få mer folkligt stöd för hela utskrivningssystemet och stöd även på längre sikt för kronans ganska aggressiva krigspolitik.⁵⁹⁹ Legitimiteten för kronans krigspolitik och utskrivningssystemet kan kopplas till kungamaktens uttalade försök att få folket att lojalt ställa upp till krigstjänst. Många av dem som skrevs ut flydde under tiden mellan utskrivningstillfället och utskeppningen till krigsskådeplatsen,⁶⁰⁰ och för att minska den andelen var det betydelsefullt för kronan att visa att soldater som återvände sårade fick hjälp av kronan. Det var som jag har visat något som även Gustav II Adolf själv framhöll som argument för varför det var viktigt att öppna ett särskilt krigsmanshus. Även soldaternas familjer, både hustrur och barn, omfattades av kronans underhåll.

Under senare delen av 1630-talet lades de ekonomiska grunderna för krigsmanshusets verksamhet, vilket till en början främst utgjordes av gamla delar av tiondeuppbörder och donationer från kronan och enskilda adelsmän. Redan Gustav II Adolf hade kring 1620 utpekade de gamla klosterbyggnaderna i Vadstena som de som skulle hysa ett framtida krigsmanshus, och ombyggnationerna där kom igång senast 1638, men sanno-

⁵⁹⁹ Nilsson (1994), s 121; Holm (2005), s 396

⁶⁰⁰ Villstrand (1992), s 247

likt redan några år tidigare. Vid samma tid anställdes en bokhållare och flera andra funktionärer som kunde sköta krigsmanshuset på plats i Vadstena. 1640 utsågs Claude de Laval till den förste inspektorn, samtidigt som han även var ståthållare på Vadstena slott.

Senast år 1640 var verksamheten igång i krigsmanshuset och de första soldaterna med familjer bodde i huset från den tiden. Några år senare var runt 25 soldater med familjer boende i huset. De soldater som fick uppehåll i huset fick förutom ett rum också en viss årlig spannmålstilldelning. Under hela krigsmanshusets verksamma tid fram till 1780-talet bestod underhållet av de två delarna, bostad och spannmål. Övrigt underhåll kom däremot att förändras.

Redan från början fanns spannmålskassan, som gav hjälp till soldater boende i hemsocknarna. Under 1700-talet ersattes i allt högre grad spannmålet med pengar. Ett påbud om det kom 1719, men det var ett skifte som tog tid. Helt genomfört var det senast 1773. Kassan gav från första början stöd till betydligt fler soldater än det fysiska krigsmanshuset i Vadstena. På 1640-talet var antalet gratialister som fick stöd från den ungefär 130, för att öka till runt 170 på 1670-talet. Fram till dess var det bara de södra landskapen, där krigsmanshuset ägde jordar, som kunde få hjälp av kassan, men från 1680-talet omfattade den hela riket, och då ökade antalet underhållstagare mycket. Runt år 1700 var det nästan 3 000 soldater som fick spannmål från kassan; då bodde det runt 35 soldater med familjer i krigsmanshuset.

Utvecklingen av framför allt krigsmanshuskassan kan kopplas till Karl XI:s omfattande omorganisering av armén. Krigsmanshusets ekonomi förändrades ganska genomgripande på 1680-talet. Från den tiden utgjorde olika avgifter en betydande del av krigsmanshusets intäkter; avgifterna kom från exempelvis olika statliga inrättningar, från när personer blev adlade och när någon inom armén eller inom kyrkan befordrades. Samtidigt finns det gott om tecken på att krigsmanshuset inte fick in de avgifter som skulle tillfalla verksamheten. Särskilt illa var det med ekonomin under det stora nordiska kriget och decennierna strax efter fredsslutet 1721. Då innehölls under långa perioder de avgifter som borde ha gått till krigsmanshuset.

Samhället fortsatte, som Gunnar Artéus har framhållit, i hög grad att vara militariserat under frihetstiden,⁶⁰¹ men Sverige genomgick ändå stora förändringar genom att kriget blev ett ovanligare tillstånd än freden. Det gjorde att antalet sårade soldater mins-

⁶⁰¹ Artéus (1982), s 379–380

kade i relation till antalet åldrade, något som drev på utvecklingen mot mer pensionsinriktad hjälp än det varit fråga om under 1600-talet. En annan viktig förändring i samhället var den successiva övergången till en mer penningbaserad ekonomi. Framför allt gällde det spannmålskassan, som under 1700-talets lopp omvandlades till en rent penningdistribuerande kassa. Men de gratialister som bodde i krigsmanshuset i Vadstena fick spannmålshjälp ända fram till husets stängning.

År 1761 när kungaparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika besökte krigsmanshuset var det förfallet och illa underhållet. Intrycket av långtgående förfall förstärks även genom gratialisten Björnståhls brev. Ekonomin hade då drastiskt försämrats genom att 3/5 av krigsmanshusets inkomster från år 1757 tillföll den då nygrundade Arméns pensionskassa, vilken skulle ge penningbaserade pensioner till officerare och underofficerare.

När diskussionerna om krigsmanshusets avveckling kom igång runt 1770 var ekonomin redan från början det främsta argumentet för husets stängning. Det framhölls att personalen och de förfallna byggnaderna kostade betydligt mer än vad det skulle innebära att bara fördela penningpensioner till samtliga gratialister. År 1770 fattades beslut om att inga fler gratialister skulle få uppehälle i krigsmanshuset, men från början var det tänkt att de som hade plats skulle få bo kvar till sin död. På krigskollegiums inrådan väcktes frågan år 1783 om inte inrättningen skulle stängas tidigare än så. Det slutgiltiga beslutet om avvecklingen av krigsmanshuset fattades av Gustav III i februari 1784 och stängningen skedde under våren det året. Alla kvarvarande resurser överflyttades till krigsmanshuskassan, som fortsatte att ge pensioner i form av penninghjälp till soldater.

Även om krigsmanshuset i Vadstena stängdes och de sista gratialisterna flyttade ut under våren 1784 förde institutionen med sig en tanke som blev betydelsefull inför framtiden. Krigsmanshuset hade i första hand varit finansierat av statsmakten, på samma sätt som amiralitets-armbössan och barnhuset, och det innebar att statsmakten för första gången direkt etablerat ett ansvarstänkande gentemot grupper i samhället som inte kunde försörja sig. På längre sikt, under 1800-talet och under tidigt 1900-tal, var det ansvarstänkandet viktigt för diskussionerna kring vilka andra grupper i samhället som statsmakten skulle ge försörjningsstöd och pensioner i det alltmer demilitariserade svenska samhället.

8. Summary

The Swedish Veteran's Home in Vadstena, ca 1640–1780

In this thesis, I have studied the Veteran's Home in Vadstena (*Vadstena krigsmanshus*) and the maintenance for Swedish soldiers between approximately 1640 and 1780. The focus of the study is the institution, but I have also made outlooks to related areas that are connected to the institution and that in different ways are connected to the care of wounded and old soldiers. This is mainly the so called Veteran's Fund (*krigsmanshus-kassan*), which was part of the Veteran's Home. It was organized and based in Vadstena but provided maintenance to soldiers who still chose to remain in their home parishes throughout the country.

In order to study the Veteran's Home, I have formulated four main research questions that the study evolves around. The chapter 2 to 5 focuses on one of these in turn. The questions are the following:

- 1) When and how was it that the idea was established that the Swedish Crown should support and give maintenance to wounded and old soldiers?
- 2) How was the Veteran's Home in Vadstena administrated, what was the foundation of its financial situation and how did this changed over time, from its opening until it was closed?
- 3) What types of maintenance could the Veteran's Home give to wounded and old soldiers and how many soldiers did receive help from the institution?
- 4) Why did the Veteran's Home close down in the 1780s?

The earliest efforts from the Swedish Crown to help wounded and old soldiers on a larger scale are from the 1500s. In a series of documents and instructions several decisions are taken in order to organize poor relief. This is in stark contrast to the medieval period, in which the soldiers for several reasons had not been subject to any special help or poor relief. The main reason for this was probably that the soldiers then only served temporarily and that they still were relatively few compared to the early modern period.

In the 16th century though, the warfare changed. The Swedish army became, like armies in most other European countries, increasingly permanent and it expanded radically in a short time. These two factors became major motives for the Swedish Crown to start organizing help for wounded and old soldiers.

The forms of the poor relief to the soldiers that the Crown supported was from the beginning mainly through already established practices and channels, which meant that soldiers could be granted a place to stay at a hospital via a letter from the King, or that soldiers could be granted a place at a royal castle or farm. The third form of help that the Crown gave soldiers during the 1500s and the first decades of the 1600s were donations of money or corn so that the soldier could support himself and his family. This could either be given at one particular time, or annually for the rest of the soldiers life.

During the 1560s, in the reign of Erik XIV (r. 1560–1568), the plans for the poor relief of soldiers changed quite considerably. In some documents from this king's era it is obvious that there were plans to build a special hospital only for wounded soldiers. This hospital should be placed in some old monastery buildings on an island in Stockholm. The other notable plan was that all of the Swedish soldiers should be granted pensions from the Crown after they retired from active duty. None of them, however, came to be more than plans, but at least they show us an interesting ambition of the Crown's efforts to make the maintenance of veteran soldiers more organized and even institutionalized.

Until around 1640, the three main ways of the Crown's support for soldiers which we saw above existed without any major change. But around 1640 the support system for soldiers became quite different. One thing that changed was that the responsibility for this group was specifically put on the then newly founded part of the state bureaucracy called the War College (*krigskollegium*). This part of the state then organized the Veteran's Home in Vadstena. The institution was partly a physical establishment, which was founded in the old convent buildings in Vadstena, but also partly a fund that distributed grain to soldiers living in their home parishes.

There are several reasons why the maintenance to soldiers changed significantly at this time. The single most important in my opinion was the increased pressure on the different forms of maintenance that had existed up until that time. This, in turn, was due to a great transformation of the army organization during the reign of Gustavus Adolphus (r. 1611–1632). Around the year 1620 he reorganized the entire Swedish army after inspiration from the Netherlands. Most importantly in this context, the reorganiza-

tion of the army meant that the soldiers from now on were forced into the army by the conscription and enrollment system. It was regular farmers that were forced to go out in war on behalf of the Swedish king, previously this had been a voluntarily (more or less at least) thing to do. Each conscription had to be approved by the parliament, and this meant that the king had good reasons to strengthen his legitimacy, both since he needed the consent for his politics from the people for in order to have arguments for the conscriptions and in a more general sense for the Crown's ambitious and expanding war politics, which aimed at supporting Sweden's ambitions to try to dominate the entire Baltic Sea.

The Veteran's Home could in this sense be explained as a part of the king's ambition to underpin the support for the army and the war politics that he tried to get legitimized. The Swedish army depended on that people did their military service loyally. In order to prevent people from fleeing from when they had been conscripted and until the day they were shipped to the battle field the Crown had a strong interest in showing that wounded soldiers would get help from the Crown. At some times Gustavus Adolphus himself put this argument forward as one of the main reasons for why the Crown should bother to organize the Veteran's Home. Even the soldier's families, both wives and children, were covered by the Crown's maintenance.

During the latter part of the 1630s, the economic framework was put in place for the Veteran's Home and it was probably opened for the first soldiers in 1640. Its economic foundation was initially primarily former parts of Church taxes and donations from the Crown and as well as from private persons, mainly from individual aristocrats. Gustavus Adolphus also gave, as mentioned, the Veteran's Home its location in the old convent buildings in Vadstena.

In the later part of the 1630s the restauration of these buildings started, and at the same time a bookkeeper was hired. In 1640 the former military officer, Claude de Laval, was made the first inspector of the home. Just a couple of years later around 25 soldiers lived with their families in the Veteran's Home in Vadstena. The institution also organized the Veteran's Fund, which gave help to soldiers living in their home parishes around the country. In the 1640s, this fund supported more than 130 soldiers in the southern part of Sweden each year with some barrels of corn.

From the beginning it seems that the Veteran's Home in Vadstena was the main focus for the Crown, but after some decades this changed in favor of the Fund. From the 1640s, the number of soldiers receiving help from the fund raised from around 130, to

around 170 in the 1670s. Until then it was only soldiers living in the southern provinces that got support from the Veteran's Fund since it was where the Veteran's Home owned the major part of its soils. But from the 1680s the Veteran's Fund covered the whole of the country, and then the number of maintenance takers increased a lot. Around the year 1700 was almost 3 000 soldiers who received grain from the fund, and at that time still only around 35 soldiers lived with their families in the Veteran's Home. The number of soldiers receiving maintenance from the fund increased even more during the 1700s, and in the 1770s more than 7 000 soldiers got annual support from the fund.

The development of the Veteran's Fund can be connected to Karl XI's (r. 1672–1697) extensive reorganization of the army and of the poor relief for soldiers. In the 1680s the framework for the Veteran's Home's economy was reorganized. From that time its main incomes were various fees from different government institutions, and from special fees that had to be paid when people were made noblemen and also when officers or priests got promoted. At these times, they had to pay a given sum to the Veteran's Home, and it was thought that this should help stabilize the economy of the institution.

During the Great Northern War, the Veteran's house did not receive these fees, and the economy of the institution was soon radically impaired. The situation became even worse in the 1720s after the ending of the war, and in the 1730s the economy of the Veteran's Home was discussed at several times in the parliament, but without much change in the overall system of the economic fundamentals of the institution.

In the 1700s, the Swedish society was still highly militarized, even though this was slowly changing during the Age of Liberty (1721–1772). One particularly important thing was that the wars, which had been so dominant in Sweden's political landscape during all of the 1600s, now became much rarer. This, in turn, meant that the number of old soldiers increased and that the number of wounded decreased rapidly. The need of pensions became as a consequence much more widespread as the 1700s went on. Another important change in society at large was the gradual shift to a more money-based economy. The Veteran's Fund was during the 1700s changed from giving support to the soldiers in barrels of corn, to give it in a monetary form.

In 1761, King Adolf Fredrik (r. 1751–1771) and Queen Lovisa Ulrika visited the Veteran's Home in Vadstena. At that time the institution was poorly maintained, the roof on the main building was leaking and in need of restauration. Most of the soldiers that had a choice seem to have moved to other places to live rather than in the institu-

tion. The economy of the institution was finally what was putting the life of the institution to an end. In 1757, a special fund for officers was created. This meant that 3/5 of the previous incomes that the Veteran's Home had received now were taken away.

Just little over a decade later, in 1770, it was decided that no more soldiers should be granted place in the Veteran's Home. The bad economy was now said to be the main reason for this. It was pointed out that the staff and the old buildings demanded significantly more financial resources than the alternative, which was simply allocating money to pensions. In 1783, the final decision to close the Veteran's Home was taken by King Gustav III (r. 1771–1792). In the spring of the following year the last soldiers moved out of the institution in Vadstena and all remaining resources were transferred to Veteran's Fund. This fund should continue to provide pensions in the form of monetary assistance to soldiers well into the twentieth century.

Bilaga 1

INSPEKTORER I KRIGSMANSHUSET 1640–1784

Källa: KrA, KrKll, Krigsmanshuskontoret, *Verifikationer till huvudböckerna* och *Avskrifter av donationsbrev*, vol 67

Claude de Laval 1640–1646⁶⁰²

David Dachsberg 1646–1653⁶⁰³

Lars Eriksson Nordanväder 1654–1664⁶⁰⁴

Jonas Palmgren 1664–ca 1684⁶⁰⁵

Mårten Trotzig & Johan Hoghusen ca 1684–1715⁶⁰⁶

Magnus Strålenhielm 1723–1757

Johan Ludvig Häger 1758–1769

Jakob Busch 1769–1784

⁶⁰² Bergström (1901) anger felaktigt åren 1645–1650, och inte heller de följande inspektorererna stämmer med det jag har hittat i räkenskaperna i Krigsarkivet. Han placerar inte ens inspektorererna i rätt följd, där Jonas Palmgren enligt honom kom emellan de Laval och Dachsberg, något som alltså inte stämmer. Jfr Bergström (1901), s 5

⁶⁰³ Att han tillträdde 1646 är klart; när han slutade sin tjänstgöring är däremot osäkert.

⁶⁰⁴ Räkenskaperna från 1654 anger Nordanväder som inspektor, så senast då tillträdde han efter Dachsberg. Dachsberg avgick som ståthållare på Vadstena slott 1651, men det hindrade honom inte från att vara kvar som inspektor för krigsmanshuset ytterligare ett par år och sista gången han finns omnämnd i räkenskaperna är år 1653.

⁶⁰⁵ Jonas Palmgren var verksam som inspektor ännu något år in på 1680-talet och kanske var han verksam ända till 1684 då Johan Hoghusen omnämns som inspektor i räkenskaperna. Dock verkar han ha sett dåligt, för redan 1667 klagade han över att hans ögon hindrade honom från arbetet med ”pennan och det dagliga skrivande, som nödvändigt fordras”. Steckzén (1930), s 263.

⁶⁰⁶ De båda nämns som inspektorer 1693. Johan Hoghusen nämns som inspektor i räkenskaper från 1684. RA: Administrativa handlingar rörande armén, Strödda administrativa handlingar 25 (31), Handlingar och räkningar rörande Vadstena krigsmanshus.

PASTORER I KRIGSMANSHUSET 1640–1784

Källa: KrA, KrKII, Krigsmanshuskontoret, D vol 67. (Listan upprättad 8 aug 1761), kompletterad med *Linköpings stifts herdaminne*⁶⁰⁷

Jöns Fallerius 1640–1651

Samuel Drysenius 1651–1672

Olof Metropolinus 1672–1677

Eric Simonius 1677–1688

Pehr Mört 1688–1706

Jonas Westerstrand 1706–1710

Magnus Walbom 1710–1720

Anders Frosterus 1721–1737

Claudius Gråsten 1737–1750

Olof Beckmarck 1750–1763

Anders Egelin 1763–1772

Karl Styrelius 1772 – 1774

Johan Askelöf 1774–1775

Paul Kinnander 1776–1784

⁶⁰⁷ Westerlund & Setterdahl (1916)

Referenser

Otryckta källor

RIKSARKIVET (RA)

Administrativa handlingar rörande armén

Strödda administrativa handlingar 25, Handlingar och räkningar rörande Vadstena krigsmanshus

Kammararkivet

Kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper, vol 38 (innehåller räkenskaper för krigsmanshuset 1639, 1652, 1675)

Kunglig Majestäts kansli

Kungliga brev: 20 febr 1770; 23 juli 1783 (till krigskollegium)

Riksregistraturet (RR): 31 maj 1568; 23 maj 1616; 25 maj 1616; 24 juli 1616; 12 aug 1616; 3 aug 1637; 9 sept 1674

Skrivelser från Krigskollegium till Kungl Maj:t: Jonas Palmgren till Kungl Maj:t 18 okt 1679; 3 juni 1783.

Svenska riksrådets protokoll (SRP), otryckt serie 1658–1784

Kungliga förordningar

Kungl. Maj:ts förordning och reglemente angående arméns pensionskassa, 22 febr 1770

Riksarkivets ämnessamlingar

Militaria, vol M923–924 (har även beteckningen 931)

KRIGSARKIVET (KRA)

Krigskollegium

Krigskollegiums brevböcker

1640, 1643

Krigskollegiums registratur

1638

Krigskollegiums skrivelser till Kungl Maj:t

27 jan 1784

Krigsmanshuskontoret

Alfabetiskt register över underhållstagare vid Vadstena krigsmanshus, 1639–1697

Avskrifter av donationsbrev, vol 67 (D XXV), bland annat fullmakt för Claude de Laval

16 juni 1640

Handlingar rörande krigsmanshusets organisation 1646–1779

Verifikationer till huvudböckerna, 1641, 1642, 1643, 1644, 1645, 1646, 1647, 1648,

1653, 1667, 1677, 1722

Liggare och journaler, 1695–1816 (D XIV)

Kungliga brev, 1646–1679 och 1774–1809 (E)

Liggare över underhållssökande gemena, 1720–1739 (D I b)

Renskrivna huvudböcker, 1700

Stads- och fästningsplaner

Vadstena 0424:171:004a

LANDSARKIVET I VADSTENA (VALA)

Vadstena kyrkoarkiv

Vadstena krigsmanshus församlingsbok, 1687–1784

Vadstena rådhusrätts och magistrats arkiv

Vadstena stads dombok, 1643–1648

Östergötlands länsstyrelse, landskansliet

Skrivelser till landshövdingen 1648

UNIVERSITETSBIBLIOTEKET I LUND (LUB)

Jacob Jonas Björnståhls samling, II:2

Brev från Magnus Gabriel Björnståhl 1742–1766

Manuscripta miscellanea

Juridiska samlingen

Tryckta källor

1686 års kyrkolag, ”Om hospitaler”, utgiven av Samfundet Pro fide et christianismo (Stockholm 1936)

Bondeståndets riksdagsprotokoll, 2, 1731–1734, utgivet av Sten Landahl (Uppsala 1945)

Borgarståndets riksdagsprotokoll, 5, 1734, utgivet av Nils Staf (Stockholm 1965)

Broocman, Carl Fredric, *Beskrifning öfver the i Öster-Götland befintelige städer, slott, sokne-kyrkor, soknar, säterier, öfwerofficersboställen, jernbruk och prestegårdar, med mera*, utgiven av J Edman (Norrköping 1760)

Ehrensward, Gustaf Johan, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof, andra delen: Journal för år 1780, bref och minnen 1770–79 samt minnesdepescher 1780–83*, utgivna av Erik Vilhelm Montan (Stockholm 1878)

Erik XIV, ”Erik XIV:s Almanacks-anteckningar, hans dagböcker, ritningar och musiknoter i urval utgifna”, av Carl Magnus Stenbock, *Personhistorisk tidskrift* 1912:2

- Gustav II Adolf, *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, utgivna av Carl Gustaf Styffe (Stockholm 1861)
- Gustav II Adolf, *Konung Gustaf II Adolfs bref och instruktioner 17 juli 1622*, tryckt i AOSB II:1, (Stockholm 1888)
- Hagström, Johan Otto, *"Wälborne Herr Archiater ..."* Johan Otto Hagströms brev till Abraham Bäck 1747–1791, utgiven av Östergötlands medicinhistoriska sällskap (Linköping 1997)
- Instruction ställdt för then ...*, 8 aug 1565, tryckt i HRSB 27 (1845)
- Instruction ställdt för then ...*, 1 nov 1563, tryckt i HRSB 27 (1845)
- Inrikestidningar n:o 71*, utkom i Stockholm den 20 augusti 1761, används i det följande om inget annat anges
- Kjöllnerström, Sven, *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning* (Stockholm 1971)
- Kongl Maj:ts påbud och förordning om den gamla tryckeritunnan*, 20 jan 1682
- Krigsarkivet, *Förteckning över Arméns pensionskassa* (Uppsala 1989, otryckt i Krigsarkivets forskarexpedition)
- "Kungl Maj:ts nådiga förordning angående gratialisterna, samt redogörande för uppbörden vid Vadstena krigsmanshus verk", 24 jan 1735, tryckt i *Kongl. förordningar 1733–1738*
- "Kungl Maj:ts nådiga reglemente för Vadstena krigsmanshus" och finns tryckt, bland annat i *Förteckning På Kongl. Placater, Resolutioner, Förordningar och påbud, samt andre Publique Handlingar, som åhr 1739 äro genom trycket utgångne* (Stockholm 1739)
- Kungl Maj:ts förnyade ordning och påbud om Vadstena krigsmanshus inkomster*, daterad Stockholm 31 dec 1689, punkt 17
- Kungl Maj:ts straffordning. Som iakttagas skall icke allenast vid Krigsmanshuset i Vadstena utan och uti provinserna över hela riket vare de förlamade krigsmän något underhåll av kronan njuta*, 29 nov 1679
- Kunglig majestäts förordning om den till Vadstena krigsmanshus förordnade fyratione del av kronans kyrkotionde*, 25 okt 1680
- Linné, Carl von, *Carl von Linnés Gotländska resa*, utgiven av Bertil Molde (Stockholm 2005)

- Om Vadstena krigsmanshus och dess inträders förökning till de förlammade krigsmäns underhåll och uppehälle. Datum huvudkvarteret Ljungby den 13 december år 1677*
- Ordning för Stockholms Helgeandshus och Hospital, 15 sept 1533, tryckt i GIR 8 (Stockholm 1883)*
- Oxenstierna, Axel, *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevfexling*, (AOSB) II:3 (Stockholm 1890); (AOSB) II:9 (Stockholm 1898)
- Prästerskapets riksdagsprotokoll 1, 1642–1660 (Stockholm 1949)*
- Prästerskapets riksdagsprotokoll 4, 1680–1714 (Stockholm 1962)*
- Prästerskapets riksdagsprotokoll 7, 1726–1731 (Stockholm 1975)*
- Prästerskapets riksdagsprotokoll 8, 1734 (Stockholm 1978)*
- Prästerskapets riksdagsprotokoll 9, 1738–1739 (Stockholm 1986)*
- Reuterholm, Nils, "Nils Reuterholms journal", utgiven av Sten Landahl i *Historiska handlingar del 36:2* (Stockholm 1957)
- Rudbeckius, Johannes, "Om hospitaler och siukestughor", ingår i *Någhre Kyrckio Stadgar, Vthdragne af Gudz ord, kyrckioordningen, konungars bref och gemene besluth, som på rijksdaghar och prestemöther gifne ähro* (Uppsala 1900)
- Rudbeckius, Johannes, *Johannes Rudbeckius dagbok*, utgiven av B Rudolf Hall (Lund 1938)
- Stiernman, Anders Anton, "Regements-Form i Westergötland 1540", tryckt i, *Alla Riksdagars och Möten Besluth ... del I* (Stockholm 1728)
- Sundberg, Vilhelm & Hall, B Rudolf, "Om Danviken och dess verksamhet, dess präster och skola", *Samfundet St Eriks årsbok* 1916
- Svenska riksrådets protokoll (SRP) band 1–15 för åren 1621–1658 (Stockholm 1878–1959)*
- Svenska riksrådets protokoll (SRP), Stenografiska protokoll, band 1–2, åren 1674–1675, 1678–1679, 1682 (Stockholm 1975–1983)*
- Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll, band 3 1640–1644 (Stockholm 1906); band 12, 1675–1678 (Stockholm 1895); band 13, 1680 (Stockholm 1896), band 14, 1682–1683 (Stockholm 1898)*
- Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll, från och med år 1719, 1734 vol 1 (Stockholm 1884)*

- Thyselius, Pehr Erik, ”Handlingar rörande Upsala Academies, Skolornes och Hospita-
lens reform under Gustaf II Adolf”, tryckt i *Handlingar rörande svenska kyrkans
och läroverkens historia I* (Örebro 1839)
- Tigerstedt, Karl Konstantin, *Bref från generalguvernörer och landshöfdingar förnäm-
ligast under drottning Kristinas tid*, del 1 (Åbo 1869)
- Tilas, Daniel *Anteckningar från riksdagen 1769–1770*, utgiven av Olof Jägerskiöld
(Stockholm 1977)
- Ulrika Eleonoras påbud angående krigsmanshuset*, daterat 13 okt 1719

Litteratur

- Ahlberg, Nils, *Stadsgrundningar och planförändringar: Svensk stadsplanering 1521–
1721* (Uppsala 2005)
- Ailes, Mary Elizabeth, “Wars, Widows, and State Formation in 17th century Sweden”,
Scandinavian Journal of History 2006:1
- Almbjär, Martin, *The Voice of the People? Supplications submitted to the Swedish Diet
in the Age of Liberty, 1719–1772* (Umeå 2016)
- Anderson, Iwar, *Vadstena gård och kloster 1–2* (Stockholm 1972)
- Anderson, Perry, *Den absoluta statens utveckling* (Lund 1974)
- Andrén, Åke, *Sveriges kyrkohistoria 3: Reformationstiden* (Stockholm 1999)
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre små-
landssocknar, 1680–1850* (Lund 1992)
- Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige* (Stockholm 1982)
- Artéus, Gunnar, *Till militärstatens förhistoria: Krig, professionalisering och social för-
ändring under Vasasönernas regering* (Stockholm 1986)
- Barkman, Bertil C:son, *Kungl. Svea Livgardes historia 2, 1632 (1611)–1660* (Stock-
holm 1966)
- Bergqvist, Johanna, *Läkare och läkande: Läkekonstens professionalisering i Sverige
under medeltid och renässans* (Lund 2013)
- Bergström, Otto, *Kongl. Invalidinrättningen på Ulriksdal: anteckningar* (Stockholm
1891)

- Bergström, Otto, *Vadstena krigsmanshus: Personhistoriska anteckningar* (Stockholm 1901);
- Berntson, Martin, *Mässan och armborstet: Uppror och reformation i Sverige 1525–1544* (Skellefteå 2010)
- Berntson, Martin, Nilsson, Bertil & Wejryd, Cecilia, *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria* (Skellefteå 2012)
- Blom, Conny, *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare: Studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664* (Lund 1992)
- Brante, Thomas, "Institution", *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/institution> (hämtad 2016-12-16)
- Bring, Samuel E, "Carl Gustaf Dücker", *Svenskt biografiskt lexikon 11* (Stockholm 1945)
- Brunius, Jan, *Vasatidens samhälle: En vägledning till arkiven 1520–1620 i Riksarkivet* (Stockholm 2010)
- Burke, Peter, *En kung blir till: Myter och propaganda kring Ludvig XIV* (Stockholm 1996)
- Contamine, Philippe, "Introduction", i Philippe Contamine, red, *War and Competition between States* (Oxford 2000)
- Cunningham, Andrew & Grell, Ole Peter, *The four horsemen of the Apocalypse: religion, war, famine and death in reformation Europe* (Cambridge 2000)
- Dahlbäck, Göran, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1987)
- Dean, C G T, *The Royal Hospital, Chelsea* (London 1950)
- Edén, Nils, *Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602–1634)* (Uppsala 1902)
- Ekman, Carl, *Amiralitets-armbössan och amiralitets-krigsmanskassan: Historik* (Karlshöjden 1962)
- Engberg, Elisabeth, *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödsgågar i Skellefteå socken under 1800-talet* (Umeå 2005)
- Ericson, Lars, *Svenska knektar: indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 1995)
- Ericsson, Birgitta, "Nils Reuterholm", *Svenskt biografiskt lexikon 30* (Stockholm 1998–2000)

- Eriksson, Bengt Erik, *Vägen till centralhospitalet: två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige* (Göteborg 1989)
- Fagerlund, Lars Wilhelm, *Finlands leprosorier, vol 1* (Helsingfors 1886)
- Farmer, Sharon, *Surviving Poverty in Medieval Paris: Gender, Ideology, and the Daily Lives of the Poor* (New York 2002)
- Florén Anders, "Nya roller, nya krav: Några drag i den svenska nationalstatens formering", *Historisk tidskrift* 1987:4
- Florén, Anders & Ågren, Henrik, *Historiska undersökningar: Grunder i historisk teori, metod och framställningssätt* (Lund 1998/2006)
- Forssberg, Anna Maria, *Att hålla folket på gott humör: Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680* (Stockholm 2005)
- Foucault, Michel, *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (Lund 2010 [1961])
- Fukuyama, Francis, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution* (New York 2011)
- Förhammar, Staffan, *Från tärande till närande: Funktionshinder, utbildning och socialpolitik i Sverige* (Lund 2007)
- Gerber, David A, *Disabled Veteran's in History* (Michigan 2000)
- Geremek, Bronisław, *Den europeiska fattigdomens betydelse* (Stockholm 1991)
- Glete, Jan, "Statsbyggande och entreprenörskap: Sverige som skattemilitär stat, 1521–1721", opublicerat manuskript, 2005, tillgängligt på: http://www2.historia.su.se/personal/jan_glete/Glete-Statsbygg_Entreprenorskap.pdf
- Glete, Jan, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660* (New York 2002)
- Goffman, Erving, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* (New York 1961)
- Grell, Ole Peter, "War, Medicine and the Military Revolution", i Peter Elmer, red, *The Healing Arts: Disease and Society in Europe 1500–1800* (Manchester 2004)
- Gudmundsson, David, *Konfessionell krigsmakt: Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721* (Lund 2014)
- Gustafsson, Harald, "Den gamla staten på nya vägar: Synpunkter på nyare statsbildningsforskning", *Scandia* 2006
- Gustafsson, Harald, "A state that failed? On the Union of Kalmar, Especially its Dissolution", *Scandinavian Journal of History* 2006:4

- Hacker, Barton C, "From Military Revolution to Industrial Revolution: Armies, Women and Political Economy in Early Modern Europe", i *Women and the Military System*, red Eva Isaksson (New York 1988)
- Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket: Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm 2001)
- Hallenberg, Mats & Holm, Johan, *Man ur huse: Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidigmodern tid* (Lund 2016)
- Hansson, Göran, *Såld spannmål av kyrkotionden: Priser i Östergötland under Sveriges stormaktstid* (Umeå 2006)
- Hammar, AnnaSara, *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670–1716* (Lund 2014)
- Hassan Jansson, Karin, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800* (Uppsala 2002)
- Hassler, Ove, *Vadstena och Omberg i andras ögon* (Älvsjö 1980)
- Hedar, Sam, "Lars Kagg", *Svenskt biografiskt lexikon* 20 (Stockholm 1973–1975)
- Hildebrand, Bengt, "Gustaf Johan Ehrensvärd", *Svenskt biografiskt lexikon* 12 (Stockholm 1949)
- Hjelt, Otto, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812, band I & III* (Stockholm 1891–1893)
- Holm, Johan, "Härskarmakten och undersåtarna: Legitimitet och maktutövning i tidigmodern tid", *Historisk tidskrift* 2005:3
- Hudson, Geoffrey, "Disabled Veterans and the State in Early Modern England", i Gerber (2000)
- Hudson, Geoffrey, *Ex-servicemen, war widows and the English County pension scheme, 1593–1679* (Oxford 1995)
- Huhtamies, Mikko, *Knektar och bönder: knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget* (Helsingfors 2004)
- Jacobson, G, "Carl Fredric Broocman", *Svenskt biografiskt lexikon* 6 (Stockholm 1926)
- Johanson, Ulla, "Drottninghushjon och andra fattiga i Stockholm: Glimtar från Drottninghusets första halvsekel", i Björn Hallerdt, red, *Drottninghuset 300 år* (Stockholm 1986)
- Johanson, Ulla, "Fattigvård i Sverige under 1700-talet", i Karl-Gustaf Andersson m fl, *Oppdaginga av fattigdomen: Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet* (Oslo 1983)

- Johanson, Ulla, *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet: Studier kring den offentliga fattigvården under frihetstiden* (Stockholm 1984)
- Jütte, Robert, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge 1994)
- Karlsson, Åsa, "Sverige efter Poltava – ekonomi och politik efter en katastrof", ingår i Lena Jonson & Salytjeva Torstendahl, red, *Poltava: Krigsfångar och kulturutbyte* (Stockholm 2009)
- Key, Axel, *Till kirurgiens historia i Sverige* (Stockholm 1897)
- Kjellberg, Carl M, *Vadstena i forntid och nutid* (Linköping 1917)
- Kujala, Antti, "The Breakdown of Society: Finland in the Great Northern War 1700–1714", *Scandinavian Journal of History* 2000:1
- Lager-Kromnow, Birgitta, *Att vara stockholmare på 1560-talet* (Stockholm 1992)
- Larsson, Lars-Olof, *Gustav Vasa: Landsfader eller tyrann?* (Stockholm 2002)
- Levander, Lars, *Fattigt folk och tiggare* (Stockholm 1934)
- Lewin, C G, *Pensions and Insurance before 1800: A Social History* (East Linton 2003)
- Lindegren, Jan, "Money, men and means", i Philippe Contamine, red, *War and Competition between States* (Oxford 2000)
- Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning: Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640* (Uppsala 1980)
- Lindskog, Inga, "Amiralitetssjukhuset i Karlskrona genom tiderna", *Sjöhistoriska samfundet* (Uppsala 1951)
- Lindstedt, Gustaf, "Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia intill Kungl. Förordningen angående fattigvården den 9 juni 1871", *Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden II: Fattigvårdslagstiftningen* (Stockholm 1915)
- Lundkvist, Sven, "Conrad von Pyhy", *Svenskt biografiskt lexikon* 29 (Stockholm 1995–1997)
- Lynn, John A, *Giant of the Grand Siècle: The French Army 1610–1715* (New York 1997)
- Mansén, Elisabeth, *Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm 2011)
- Morell, Mats, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia: hospitalshjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872* (Uppsala 1989)
- Nilsson, Klas, *The Money of Monarchs: The Importance of Non-Tax Revenue for Autocratic Rule in Early Modern Sweden* (Lund 2017)
- Nilsson, Sven A, *De stora krigens tid: Om Sverige som militärstat och bondesamhälle* (Uppsala 1990)

- Nilsson, Sven A, "Politisk mobilisering i den svenska militärstaten", *Scandia* 1994:2
- Nilsson, Sven A, *På väg mot militärstaten: Krigsbefälets etablering i den äldre vasattidens Sverige* (Uppsala 1989)
- Nordberg, Tord O:son, "Simon de la Vallée", *Svenskt biografiskt lexikon* 11 (Stockholm 1945)
- Nordberg, Tord O:son, *de la Vallée: En arkitektfamilj i Frankrike, Holland och Sverige* (Stockholm 1970)
- Odén, Birgitta, *Äldre genom tiderna: Åldrande och äldrepolitik som en historiker ser det* (Stockholm 2012)
- Ottander, Catharina, red, *En fyrek per daler: Pensioner i ett historiskt perspektiv* (Stockholm 2003)
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: the logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries's Wars* (Cambridge 2004)
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500–1800* (Cambridge 1988/1996)
- Petersson, Erik & Sandén, Annika, *Mot undergången: Ärkebiskop Angermannus i apokalyptens tid* (Stockholm 2012)
- Petersson, Erik, "Kringdrivande sårade soldater: Den hotfulla rörligheten och staten under tidigmodern tid", ingår i Magnus Linnarsson & Mats Hallenberg, red, *Politiska rum* (2014a)
- Petersson, Erik, "Materiella spår av omsorg: Vadstena krigsmanshus och omsorg som kulturhistoria", ingår i Svante Beckman, red, *Kulturaliseringens samhälle: Problemorienterad kulturvetenskaplig forskning vid Tema Q 2002–2012* (Linköping 2012)
- Petersson, Erik, "Stormaktstidens lemlästade soldater: Livet efter kriget", ingår i Sofia Holmlund & Annika Sandén, *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013)
- Petersson, Erik, "Wounded Veterans and the State: The precursor of the veteran's home in Sweden (1560–1650)", *Scandinavian Journal of history* 2014:2 (Petersson 2014b)
- Petersson, Torsten, *Översikt över Allmänna barnhusets historia* (Stockholm 1927)
- Pontén, Johan, *Från kronobarberare till företagsläkare: Bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler* (Örebro 1973)

- Prytz, Cristina, *Familjen i kronans tjänst: Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal* (Uppsala 2013)
- Pulma, Panu, *Fattigvård i frihetstidens Finland: En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle* (Helsingfors 1985)
- Qvarsell, Roger, "Korrekptionsanstalt och sinnessjukvård", i Söderström (2000)
- Qvarsell, Roger, "Vadstena som sjukvårdsstad", i Göran Söderström, red, *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000* (Västervik 2000)
- Rosenius-Högman, Ruth, *Helgeandshus, hospital och lasarett i Västmanland 1345–1900* (Västerås 1953)
- Rystad, Göran, *Karl XI: En biografi* (Lund 2001)
- Salin, Olle, "Hovkirurgen Balthasar Salinus och hans släktkrets: Från polska Preussen till stormaktstidens Stockholm", *Släkt och hävd* 2004
- Sandén, Annika, "Bekvämlighet eller evig salighet? Tankar kring välfärd, förmodernitet och det goda livet", *Historisk tidskrift* 2002:4
- Sandén, Annika, "I livets skuggdalar", i Sofia Holmlund & Annika Sandén, red, *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013)
- Sandén, Annika & Östlund, Joachim, "Medkänslans makt och gränser: Nya linjer i känslornas historia", *Historisk tidskrift* 2010:4
- Sandén, Annika, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620* (Linköping 2005)
- Sandholm, Åke, *Kyrkan och hospitalshjonen: en undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland* (Helsingfors 1973)
- Schück, Herman, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm 1959)
- Selander, Bengt, red, *Kungliga Svea Livgardes historia 1719–1976* (Stockholm 1976)
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm 2011)
- Sherer, Idan, *Warriors for a Living: The Experience of the Spanish Infantry in the Italian Wars, 1494–1559* (Leiden 2017)
- Sigurdson, Julia & Zachrisson, Sune, *Aplagårdar och klosterliljor: 800 år kring Vadstena klostrets historia* (Skellefteå 2012)
- Sjöberg, Alfred, "Två urkunder till Vadstena krigsmanshus' historia", *Historisk tidskrift* 1892

- Sjöberg, Maria, "Introduction", till specialnumret "Beyond The Military Revolution: The civil and military spheres in early modern Scandinavia", *Scandinavian Journal of History* 2014:3
- Sjöberg, Maria, *Kvinnor i fält, 1550–1850* (Möklinta 2008)
- Sjöberg, Maria, red, "Sammanflätat: Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige", *Opuscula historica Upsaliensia* (Uppsala 2009)
- Sjöberg, Maria, "Stora nordiska kriget i en dagbok och ett brev. Hushåll och homosocialitet i den svenska armén", *Historisk tidskrift* 2008:3
- Sjöberg, Maria, "Stormaktstidens krig – och kvinnor: Något om betydelsen av perspektiv", *Historisk tidskrift* 2007:2
- Sjögren, C & Ridderstolpe, G, *Arméns pensions- och änkekassor 1757–1937* (Uppsala 1939)
- Skoglund, Anna-Maria, *Fattigvården på den svenska landsbygden år 1829* (Stockholm 1992)
- Steckzén, Birger, *Krigskollegii historia I–III* (Stockholm 1930–1937)
- Sträng, Gunnar, *Vadstena krigsmanshus* (Mjölby 1981)
- Söderström, Göran, red, *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000* (Västervik 2000)
- Tallet, Frank, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715* (New York 1992)
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and the European States, AD 990–1992* (Cambridge 1992)
- Unger, Christina, *Makten och fattigdomen: Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm* (Stockholm 1996)
- Westling, Claes, "En stad i Sverige 1521–1660", i Söderström (2000)
- Westling, Claes, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kon-taktfält ca 1630–1660* (Linköping 2002)
- Wetterberg, Gunnar, *Kanslern: Axel Oxenstierna i sin tid, del 1* (Stockholm 2002)
- White, Lorraine, "The Experience of Spain's Early Modern Soldiers: Combat, Welfare and Violence", *War in History* 2002:9
- Viljanti, Arvo, *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557 vol 1* (Stockholm 1957)
- Villstrand, Nils Erik, *Anpassning eller protest: lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992)
- Villstrand, Nils Erik, *Sveriges historia, 1600–1721* (Stockholm 2011)
- Wilson, Peter H, *The Thirty Years War: Europe's Tragedy* (Cambridge 2009)

- Wittrock, Georg, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare: Studier rörande allmogens besvär* (Uppsala 1948)
- Åberg, Alf, *Fångars elände: Karolinerna i Ryssland 1700–1723* (Stockholm 1991)
- Åberg, Alf, *Karolinerna och Österlandet: Karl XII:s krigare i rysk fångenskap och på upptäcktsfärder i Orienten och Sibirien* (Stockholm 1967)
- Åberg, Bertil, *Arméns läkare och sjukvård från Gustaf Vasas till Karl Johans tid* (Lund 1958)
- Ågren, Sven, *Karl XI:s indelningsverk för armén: bidrag till dess historia åren 1679–1697* (Uppsala 1922)
- Österberg, Eva, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia* 1989
- Östergren, Stefan, ”Vadstena nunnekloster som byggnadsminnesmärke 1798–1816”, *Fornvännen* 76 (Stockholm 1981)
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott* (Lund 2007)

FÖRKORTNINGAR

AOSB	Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvexling
GIR	Konung Gustaf den förstes registratur
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungliga biblioteket
KrA	Krigsarkivet
KrKll	krigskollegium
KrHk	krigsmanshuskontoret
RA	Riksarkivet
RR	Riksregistraturet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
SRP	Svenska riksrådets protokoll

AVHANDLINGAR VID TEMA KULTUR OCH SAMHÄLLE

TEMA KULTUR OCH SAMHÄLLE

Vid Tema Kultur och samhälle (Tema Q) är forskning och forskarutbildning tvärvetenskapligt organiserad. Kultur studeras som ett dynamiskt praktikfält och forskningen rör såväl kulturprodukterna i sig som hur de produceras, kommuniceras och brukas. Tema Q utgör en del av Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur (ISAK).

At the Department of Culture Studies (Tema kultur och samhälle, Tema Q), culture is studied as a dynamic field of practices, including agency as well as structure, and cultural products as well as the way they are produced, consumed, communicated and used. Tema Q is part of the larger Department for Studies of Social Change and Culture (ISAK).

Lindaräng, Ingemar: *Ett jubileum i tiden. Birgittajubileet 2003 som historiebruk*. Licentiatavhandling, 2005.

Johansson, Carina: *Mellan ruinromantik och partyfabrik? En etnografisk studie av Visby i bild, berättelse, fantasi och minne*. Licentiatavhandling, 2006.

Hillström, Magdalena: *Ansaret för kulturarvet. Studier i formeringen av det kulturhistoriska museiväsendet i Sverige med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1870-1920*. Doktorsavhandling, 2006.

Gunnarsson, Andreas: *Genetik i fiktion*. Licentiatavhandling, 2006.

Seifarth, Sofia: *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939-1968*. Doktorsavhandling, 2007.

Lindaräng, Ingemar: *Helgonbruk i moderniseringstider. Bruket av Birgitta- och Olavstraditionerna i samband med minnesfiranden i Sverige och Norge 1891-2005*. Doktorsavhandling, 2007.

Harding, Tobias: *Nationalising Culture: The Reorganisation of National Culture in Swedish Cultural Policy 1970-2002*. Doktorsavhandling, 2007.

Egeland, Helene: *Det ekte, det gode og det coole. Södra Teatern og den dialogiske formasjonen av mangfoldsdiskursen*. Doktorsavhandling, 2007.

- Kverndokk, Kyrre: *Pilegrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer*. Doktorsavhandling, 2007.
- Kåks, Helena: *Mellan erfarenhet och förväntan: Betydelser av att bli vuxen i ungdomars livsbe-
rättelser*. Doktorsavhandling, 2007.
- Brusman, Mats: *Den verkliga staden?: Norrköpings innerstad mellan urbana idéer och lokala
identiteter*. Doktorsavhandling, 2008.
- Eskilsson, Anna: *På plats i historien. Studier av hembygdsföreningar på 2000-talet*. Doktorsav-
handling, 2008.
- Holt, Kristoffer: *Publicisten Ivar Harrie. Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen
1944-1960*. Doktorsavhandling, 2008.
- Andersson, Ragnar: *Flernivåstyrning av komplexa mål genom nätverk. Implementering av in-
tegrationspolicy i ett regionalt partnerskap för tillväxt 1998-2004*. Licentiatavhandling,
2008.
- Nyblom, Andreas: *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i
sekelskiftets Sverige*. Doktorsavhandling, 2008.
- Rindzeviciute, Egle: *Constructing Soviet Cultural Policy: Cybernetics and Governance in Lith-
uania after World War II*. Doktorsavhandling, 2008.
- Nilsson, Micael: *Genusregim i förändring. Jämställdhet och makt i kommunal politik mellan
åren 1970 och 2006*. Doktorsavhandling, 2008.
- Andersson, Joakim: *Skilda världar. Samtida föreställningar om kulturarvsplatser", den 21 no-
vember*. Doktorsavhandling, 2008.
- Jarlbrink, Johan: *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska
pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal*. Doktorsavhandling, 2009.
- Ivarsson Lilieblad, Björn: *Moulin Rouge på svenska - Variétéunderhållning i Stockholm 1870-
1920*. Doktorsavhandling, 2009.
- Johansson, Carina: *Visby visuellt: Föreställningar om en plats med utgångspunkt i bilder och
kulturarv*. Doktorsavhandling, 2009.
- Werner, Ann: *Smittsamt – En kulturstudie av musikbruk bland tonårstjejer*. Doktorsavhandling,
2009.
- Wänström, Johan: *Samråd om Ostlänken. Raka spåret mot en bättre demokrati? Medborgarin-
flytande i svensk samhällsplanering*. Doktorsavhandling, 2009.
- Lee, Jenny: *The Market Hall Revisited. Cultures of Consumption in Urban Food Retail during
the Long twentieth century*. Doktorsavhandling, 2009.
- Fredriksson, Martin: *Skapandets rätt. Ett kulturvetenskapligt perspektiv på den svenska upp-
hovsrättens historia*. Doktorsavhandling, 2010.
- Gruber, Göran: *Medeltider. Samtida mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden*. Dok-
torsavhandling, 2010.

- Andersson, Ragnar: *Mainstreaming av integration, om översättning av policy och nätverksstyrning med förhinder i den regionala utvecklingspolitiken, 1998-2007*. Doktorsavhandling, 2011.
- Grip, Björn: *Samhällsförändring och det ömtåliga hjärtat: En analys av samhälle, ohälsa och hjärtdödlighet i Linköping och Norrköping från 1950-tal till 2000-tal*. Licentiatuppsats, 2012.
- Källstrand, Gustav: *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897-1911*. Doktorsavhandling, 2012.
- Dahlin, Johanna: *Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen. Minnesarbete och gemenskap kring andra världskriget i S:t Petersburg med omnejd*. Doktorsavhandling, 2012.
- Gilboa Runnvik, Ann-Charlotte: *Rum, rytm och resande. Genusperspektiv på järnvägsstationer*. Doktorsavhandling, 2014.
- Johansson, Marit: *Livet i en verdensarvby. En casestudie av diskusjoner og omstridte verdier i Angra do Heroísmo, Asorene*. Doktorsavhandling, 2015.
- Grip, Björn: *Den ojämlika dödligheten. Hjärtdödlichkeit och samhällsutveckling i två städer*. Doktorsavhandling, 2016.
- Landgraf, Svante: *Fångenskap och flykt. Om frihetstemat i svensk barndomsskildring, reseskildring och science fiction decennierna kring 1970*. Doktorsavhandling, 2016.
- Lindström, Sofia: *(Un)bearable freedom. Exploring the becoming of the artist in education, work and family life*. Doktorsavhandling, 2016.
- Wagrell, Kristin: *The Common Sense of forgetting: Interrogating the Policy-Process of the Living History Forum's Testimonial Archive, 1997-2016*. Licentiatexamen 2017.
- Karlsson, Mattis: *Discovering Denisova*. Licentiatexamen 2017.